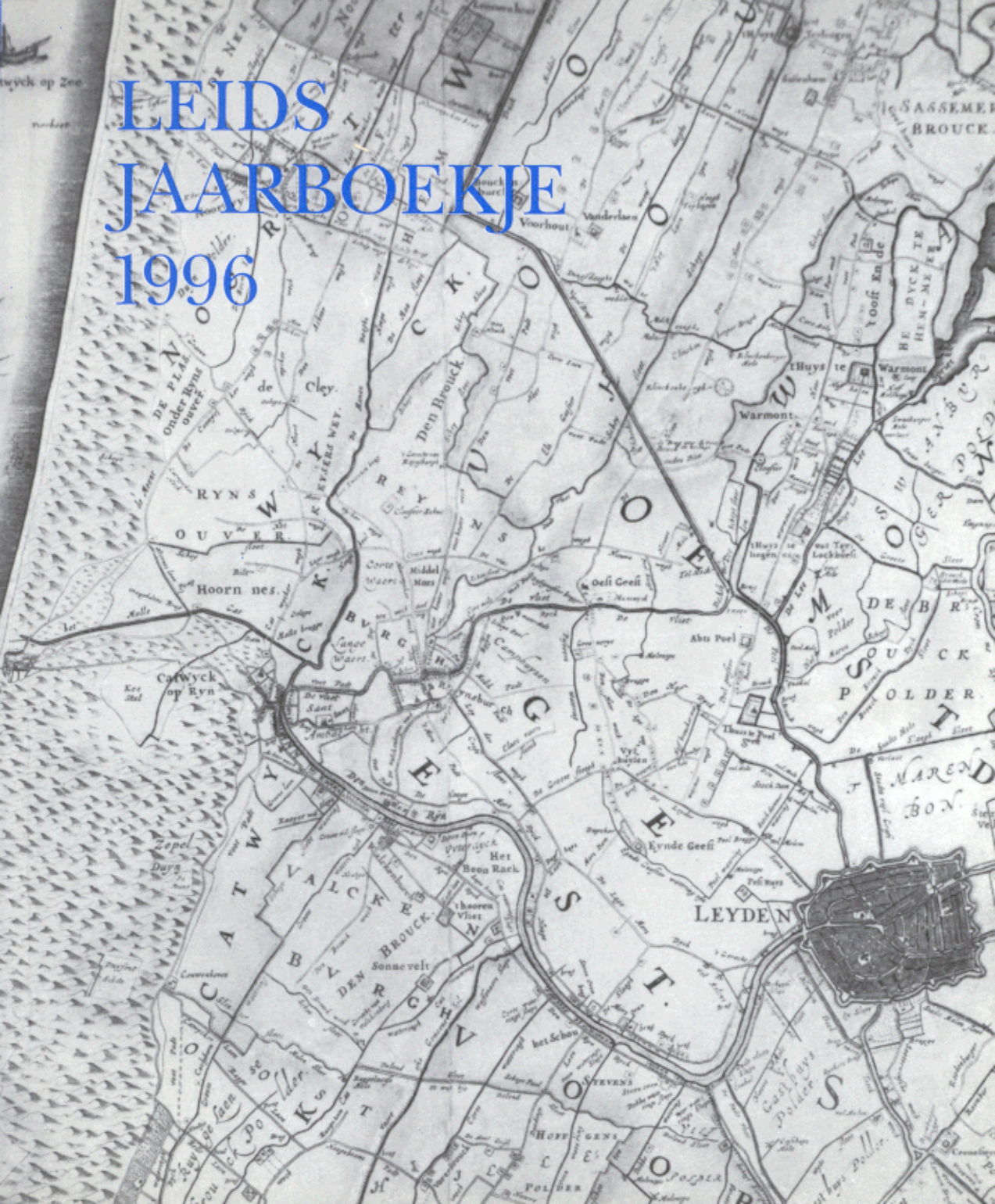

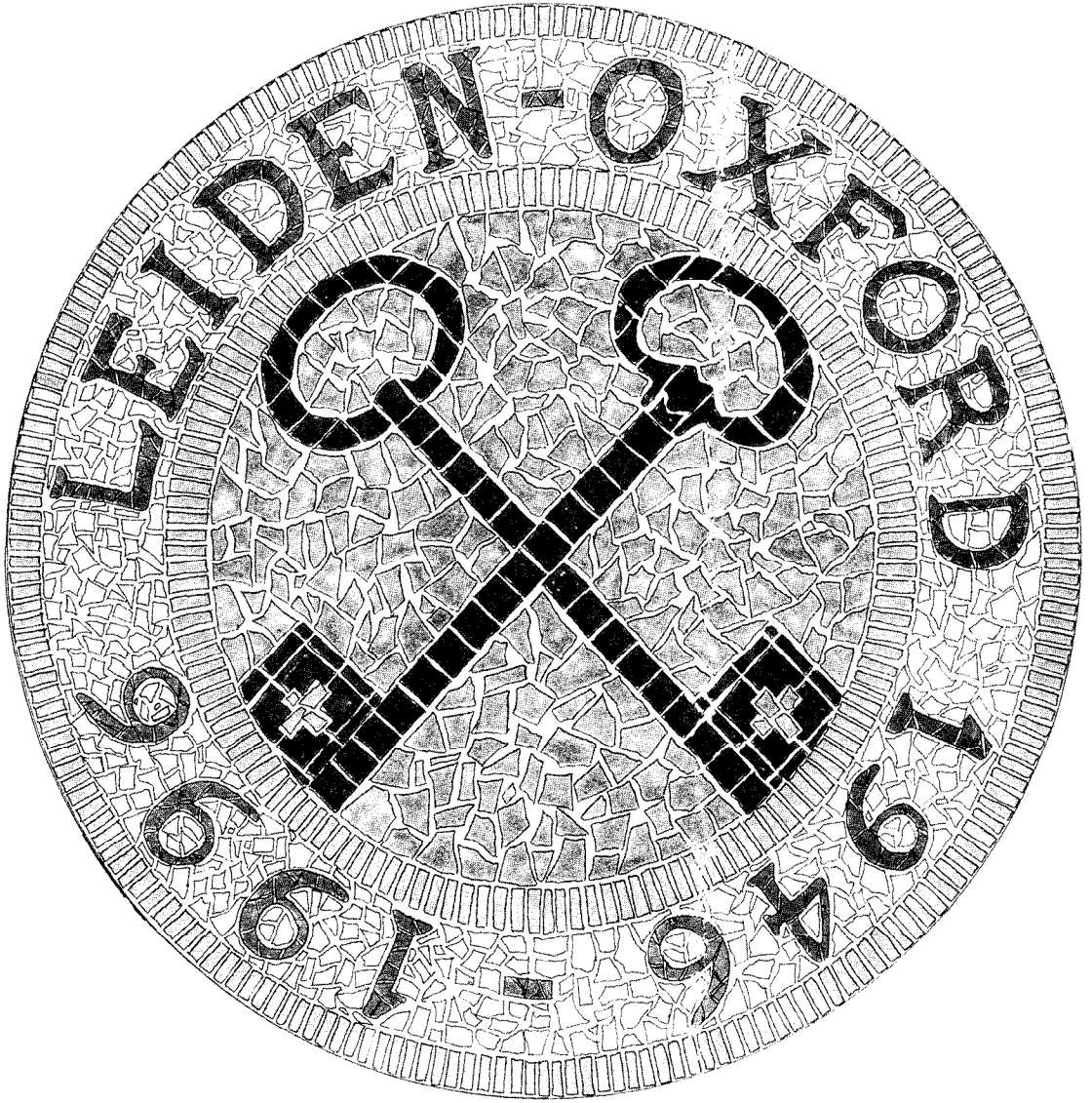
twyck op Zee.

noord

LEIDS JAARBOEKJE 1996

LEIDS JAARBOEKJE
1996

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1996

ACHTENTACHTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD LEIDEN
DOOR NAUTILUS LEIDEN

COLOFON

Zetwerk: *Grafaria* Leiden

Druk: *Nautilus* Leiden

Bindwerk: Aad Looy *bv* Katwijk

*Omslag: Detail van de kaart van Rijnland van 1687, door Jan Jansz. Dou en Steven van Brouckhuysen.
Museum De Lakenhal.*

Tegenover titelpagina: *Ontwerptekening* van het wapenmozaïek, door de gemeente Leiden aan Oxford
aangeboden in 1996.

VOORWOORD

Na een bijzondere aflevering van het *Leids Jaarboekje* 1995, dat geheel gewijd was aan de oorlogsjaren 1940-1945 in de Leidse regio, bieden wij u een “gewoon”jaarboekje aan. Hoewel, helemaal gewoon kunnen wij het toch niet noemen.

Ook dit jaar is het weer een prachtig dik nummer, enerzijds door de inhaalmanoeuvre van de vaste rubrieken (monumenten, archeologie en bibliografie), anderzijds door het artikel over *De grootste winkel van Leiden* (de geschiedenis van V&D in de jaren '50), dat dit jaar bekroond werd met de Oud-Leidenprijs, en de aandacht voor de prijswinnaar van de Oud-Leidenpenning 1995, de Stichting Tegen Beeld, die onze stad al gedurende enige jaren voorziet van prachtige gedichten op gevels.

Deze Nederlandse en buitenlandse gedichten zijn van alle tijden, niet gebonden aan een correcte of modieuze spelling. Taal leeft en maakt voortdurend nieuwe ontwikkelingen door. Sinds 1954 heeft het niet ontbroken aan voorstellen voor min of meer ingrijpende wijzigingen van de spelling. De meeste kritiek gold de frequent toegelaten dubbelvormen bij bastaardwoorden en de regels voor de tussenklanken in samenstellingen. Voor het eerst sinds 1954 is de spelling van de Nederlandse taal officieel herzien. In ons *Jaarboekje* hebben we dan ook de nieuwe spelling gehanteerd.

Nieuw is ook het omslag, een detail van de kaart van het hoogheemraadschap van Rijnland uit 1687. De komende jaren zullen verschillende details van deze kaart het omslag van ons boekje sieren.

Omdat in 1946 de stedenband Leiden-Oxford tot stand kwam, staat 1996 zeer pregnant in het teken van die link. In maart trok een grote delegatie uit Leiden naar onze Engelse zusterstad om daar een bijzondere raadszitting en de plechtige herdenkingsdienst in Christ Church Cathedral bij te wonen. Leiden bood Oxford bij die gelegenheid een wapenmozaïek aan, zoals op het frontispice staat afgebeeld.

Behalve aan de bovengenoemde kronieken en het prijsartikel geeft het *Leids Jaarboekje* 1996 ruimte aan een diversiteit van artikelen. Het leven en de werken van de 15de-eeuwse schoolmeester Schut worden belicht, de eerste decennia van de Lutherse gemeente in Leiden passeren de revue en boeken van Jan van Hout doken in Zuid-Afrika op. U vindt een aanvulling op het artikel over de kerkmeesterskamer in de Pieterskerk uit 1994 en het tweede deel van de belevenissen van Schotse studenten in Leiden. Het waterloopkundig model van Samuel van der Paauw wordt uitgebreid beschreven en we vragen ons met de helaas overleden auteur af of de voormalige gaper in het raam van een drogisterij aan de Hogewoerd de eerste elektrische lichtreclame in Leiden was.

Ook de ‘buitengewesten’ komen, helaas slechts in twee bijdragen, aan bod: de kaart van Leiden en de stadsheerlijkheden uit 1649 en de Zoeterwoudse tuin van Jan Hubrecht.

Kortom, weer een boekje met voor elk wat wils, aardig verspreid door de tijd. We hopen dat u er veel plezier aan zult beleven.

Ingrid W.L. Moerman, voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer (1974), mw. drs. I.W.L. Moerman (1979), drs. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988), prof. mr. H.W. van Soest (1991) en S.C.H. Leenheer (1995).

BESTUUR

prof. dr. P.F.J. Obbema (1990), voorzitter
mw. T. de Boer-Donia (1990), secretaris
mr. J. Blommers (1994), penningmeester
mw. N.A.C. Branderhorst (1993)
drs. J.F. Dröge (1993)
drs. R.C.J. van Maanen (1995)
drs. J.K.S. Moes (1995)
dr. J.L.A. van Rijckevorsel (1995)
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg (1994)
mw. M.E. Veltkamp-Cape1 (1996)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans, Suringarstraat 2, 2313 RV Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie *f* 34,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar *f* 25,00 per jaar.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
“LEIDS JAARBOEKJE”

mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), voorzitter
dr. D.J. Noordam (1979), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden)
drs. R.C.J. van Maanen (1987), eindredacteur
drs. L.D. Couprie (1989)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. B.N. Leverland (1963)
prof. dr. W. Otterspeer (1985)

EXCURSIE-COMMISSIE

ir. H.C. de Boer, secretaris
mw. drs. B.M. de Jonge-Veenland
T.W. Mulder
dr. L.A. Tjon Sie Fat
H.J.A. Welling
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen

JURY VOOR DE OUD-LEIDENPRIJS

prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
prof. dr. W. Otterspeer

COMMISSIE VOOR DE OUD-LEIDENPENNING

mr. H.J.G. Bruens, secretaris
mw. drs. A. Buurman-Brunsting
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

COMMISSIE VOOR DE LEIDSE HISTORISCHE REEKS

mw. drs. M. Groot
drs. J.K.S. Moes
drs. P.A.J. Otgaar
drs. E.J. Weterings

PROPAGANDACOMMISSIE

mw. M.E.P. Aalders
mw. N.A.C. Branderhorst
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

VERTEGENWOORDIGERS IN DIVERSE ORGANISATIES

Rijnlandse Molenstichting: ir. L. Barendregt
Gemeentelijke Monumentencommissie: drs. J.F. Dröge
Stichting Molen de Put: ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: dr. T. Dijs
Vereniging Jan van Hout: prof. dr. P.F.J. Obbema
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
mw. T. de Boer-Donia

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: J.P.M. van 't Hart (1989), Meidoornstraat 15, 2371 VC Roelof-arendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Katwijk: A. van der Luijt (1992), Rijnstraat 4, 2223 EE Katwijk
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
Leimuiden en Rijnsaterwoude: D. Westra (1989), Lindenlaan 12, 2451 CC Leimuiden
Liemer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijkersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Noordwijkerhout: J.A.M. Warmerdam (1992), Bouwlust 16, 2210 AD Noordwijkerhout
Oegstgeest: drs. G. Schwencke (1989), Korenbloemlaan 3, 2343 VA Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, 2231 EM Rijnsburg
Sassenheim: drs. J.E. van Teijlingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg ZH: J. Portengen (1993), Burg. Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg ZH
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: J.G. Schrage (1990), Dorpsstraat 27, 2361 AL Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Woubrugge en Hoogmade: E.F. van der Dussen (1996), Boddens Hosangweg 24c, 2481 KZ Woubrugge
Zoeterwoude: A.C.J. Duindam (1989), Laan van Ouderzorg 75, 2352 HK Leiderdorp

Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

JAARREKENING 1995

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1995

Contributies en extra bijdragen	91.11283	
Advertenties	5.025,00	
Verkoop boeken etc.	5.697,70	
Legaten en schenkingen	9.190,00	111.025,53
Kosten Leids jaarboekje	41.60981	
Bulletin	14.140,27	
Kosten bestuur en vereniging	15.080,24	
Lezingen, zaalhuur	6.705,24	
Bijdragen en lidmaatschappen	1.481,35	
Propaganda en publiciteit	4.636,71	83.653,62
		27.371,91
Opbrengst effecten	24.041,43	
Rente en kosten	2.221,29	
	26.262,72 ¹	
AF: subsidies	25.500,00	762,72
		28.134,63
Dotatie Plaquettefonds		7.500,00
Overschot		20.634,63

* Na aftrek van f 1.400,00 (6%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 1995

Bank/giro	36.300,17	Fonds mr. Annie	
Effecten	361.751,00 ¹	Versprille	24.675,00 ²
Bankrente	2.349,49	Plaquettefonds	8.656,08
Advertenties	5.500,00	Subsidies	36.500,00
Subsidies Plaquettefonds	6.000,00	Te betalen	
Subsidies Leids		i.z. Plaquettefonds	13.975,12
jaarboekje '95	5.500,00	overige kosten	2.504,75
Verkopen Leids jaarboekje	1.750,00		
Dividendbelasting	132,75	<i>Vermogen 1995:</i>	
		saldo 01-01	316.304,86
		Overschot '95	20.634,63
		AF:	
		Koersresultaat	
		effecten	3.967,03 332.972,46
	419.283,41		419.283,41

Beurswaarde f 406.068,00.

² De middelen van dit fonds zijn bestemd om de uitgave te ondersteunen van wetenschappelijke publicaties die betrekking hebben op het verleden van Leiden en omstreken. Aanvragen dienen vergezeld te gaan van een aanbeveling van ten minste één hoogleraar.

JAARVERSLAG VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN OVER HET JAAR 1995

Samenstelling van het bestuur

De heren W. Hofman en mr. T.N. Schelhaas traden periodiek af en waren statutair niet herkiesbaar. Mevrouw drs. I.W.L. Moerman, die haar eerste termijn voltooide, stelde zich – overeenkomstig haar voornemen bij het aanvaarden van het lidmaatschap van het bestuur – niet opnieuw beschikbaar. Bij acclamatie werden benoemd de heren drs. R.C.J. van Maanen, drs. J.K.S. Moes en dr. J.L.A. van Rijckevorsel. De heer Moes heeft de taak van vice-voorzitter op zich genomen.

Ledenvergadering

De vereniging kwam voor haar jaarlijkse algemene ledenvergadering op 28 maart bijeen in het Stedelijk Museum De Lakenhal. Na vaststelling van de mutaties in het bestuur volgde de heer J.G.M. van der Helm mevrouw mr. R. Meiners op als lid van de kascommissie.

De heer S.C.H. Leenheer werd tot lid van verdienste benoemd wegens de uitnemende wijze waarop hij 50 jaar het correspondentschap voor Rijnsburg heeft verzorgd en voortdurend voor het historische erfgoed van zijn woonplaats heeft gestreden.

Oud-Leidenpenning

De Oud-Leidenpenning werd dit jaar toegekend aan de Stichting TEGEN BEELD. Mevrouw Hetty Leydekkers, voorzitter van de stichting, nam de penning en de oorkonde in ontvangst. De Stichting stelt zich ten doel het historisch stadsbeeld van Leiden te verrijken met muurteksten; ze vestigt hiermee op verfrissende wijze de aandacht op meestal historische architectuur. De gedichten zijn veeltalig, verrassend en enigmatisch. Door de kunstzinnige vormgeving ontstaat een zekere onaantastbaarheid van de plaats, waardoor die voor graffiti-tekenaars minder aantrekkelijk is. Zie blz. 26-36 van dit *Jaarboekje*.

Legaten

De vereniging mocht in april een legaat van f 500 ontvangen van mr. C.H. Hins en in mei een legaat van f 7.500 van mevrouw F. Kuenen. Deze zeer gewaardeerde bijdragen zijn toegevoegd aan het vermogen.

Leden

Op 28 december overleed mevrouw mr. A.J. Versprille, sinds 1977 erelid van de vereniging. Elders in dit *Jaarboekje* wordt ingegaan op haar betekenis voor historisch Leiden in het algemeen en voor Oud Leiden in het bijzonder.

Het verslagjaar kon worden afgesloten met een netto-groei van 65 leden, zodat de vereniging per 31 december 2.235 leden telde.

Werkzaamheden van het bestuur

In de jury voor de Oud-Leidenpenning werden benoemd drs. B.A.M. Rijsbergen en ir. A.P.J.M. Verheijen.

De excursiecommissie werd uitgebreid met de heren ir. H.C. de Boer en H.J.A. Welling.

De propagandacommissie werd versterkt met mevrouw M.G.H. Moens.

Tot de redactie van de Leidse Historische Reeks trad toe mevrouw drs. M. Groot.

Er werden twee nieuwe correspondenten benoemd: voor Noordwijk de heer P.F. Reddingius; voor de plaatsen Nieuwveen en Zevenhoven de heer C.J.N. van der Loo. Zij vervangen mevrouw drs. G.T.M. Vio-Hoge en de heer C. van der Wilt.

De voorgenomen wijzigingen van het **Vrouwekerkplein** eisten herhaaldelijk de aandacht. Andermaal heeft het bestuur zich tot het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Leiden gewend met bezwaren tegen de voorgestelde inrichting van het plein. Het handelde hiermee in de geest van een op initiatief van de heer J. Kloeg tot stand gekomen verzoek van talrijke aanwezigen van de jaarvergadering. Burgemeester en Wethouders kwamen bij besluit van 21 december 1995 maar gedeeltelijk aan de ingebrachte bedenkingen tegemoet.

De mede door Oud Leiden naar voren gebrachte bezwaren tegen beglazing van de rechtersgalerij van het Gravensteen werden door de Raad van State verworpen.

De vereniging en het gemeentearchief Leiden streven naar een nieuwe wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving van de stad. Zij moet de

plaats gaan innemen van *De Geschiedenis eener Hollandsche Stad* van P.J. Blok. Daartoe wordt de Stichting Geschiedschrijving Leiden opgericht, waarin ook de vereniging Jan van Hout zal deelnemen. Oud Leiden heeft uit zijn midden een bedrag van 10.000 gulden gereserveerd. Het eerste deel van “de nieuwe Blok” zal tijdens het eeuwfeest van de vereniging worden gepresenteerd.

Het bestuur heeft zich diepgaand beraden over de financiële situatie van de vereniging op de lange termijn. Dit was aanleiding om, vooruitlopend op een beslissing van de jaarvergadering 1996, bij verschijning van het *Leids Jaarboekje* 1995 aan de leden een vrijwillige bijdrage te vragen. De respons hierop overtrof alle verwachtingen.\

Huizinga-plaquette

Ter nagedachtenis van de historicus Johan Huizinga (1872-1945) werd op 8 december door zijn dochter, mevrouw Laura M. Conley-Huizinga een plaquette onthuld. Oud Leiden had de beeldhouwer Frans de Wit opdracht gegeven voor de vervaardiging. De realisatie kwam tot stand met steun van het Leids Universiteitsfonds en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. De plaquette is aangebracht op de westgevel van het Centraal Faciliteitsgebouw van de universiteit. Na de onthulling was er een ontvangst in de kantine van de universiteitsbibliotheek, waar het woord werd gevoerd door prof. dr. A.E. Cohen, oud-leerling van Huizinga (zie blz. ZO-25 van dit *Jaarboekje*). Mevrouw Conley sprak een charmant dankwoord, waarin zij vele anekdotes over haar vader vertelde. Tenslotte werd de sculptuur door de voorzitter overgedragen aan de Rijksuniversiteit Leiden, in de persoon van prof. dr. H.L. Wesseling.

Propaganda

De propagandacommissie kwam drie maal bijeen. Zij gaf op de boekenzondag in april acte de présence in Boekhandel Kooyker, evenals op de Uitdag in de Pieterskerk, beide keren met een (vernieuwde) stand.

De commissie verstuurde in augustus een brief naar de schoolhoofden van 35 basisscholen in Leiden. Daarin werd aandacht gevraagd voor het *Leids Jaarboekje* 1995 – 50 jaar na de bevrijding.

In het *Leids Nieuwsblad* verschenen artikelen van de hand van mevrouw drs. I.W. Lambrechtsen-van Essen, drs. J. Nederlof en mevrouw drs. D. Piazza: “Langs de gebouwen uit de roman Kort Amerikaans, door Jan Wolkers”; “De markt was vroeger de enige plek om voedsel te verkrijgen”; “De historische

afdeling van de Lakenhal”; “De Marekerk – gebouwd door Arent van ’s Gravensande” en “Het plein van de Onze Lieve Vrouwekerk”.

Subsidies

STAL (Stichting Ambachtelijk Erfgoed Leiden) ontving een doorstart-subsidie van f 2.000.

Aan de Dirk van Eek-Stichting werd, ten behoeve van de vervaardiging van Videoband 3 “Leiden, Stadsbeeld in beweging” door haar werkgroep Leids Audiovisueel Archief, eveneens een subsidie van f 2.000 verleend; de band was tijdens de vergadering van 25 april voor de leden met reductie verkrijgbaar.

De Stichting Historisch Museum Hazerswoude kreeg een subsidie van f 2.000 voor de aanschaf van vitrines voor het nieuwe museum.

Een subsidie van eveneens f 2.000 werd verleend aan de reizende fototentoonstelling van STIEL, in het kader van het Jaar van het Industriële Erfgoed, 1996.

De Nederlands Israëlitische Gemeente van Leiden kreeg een garantiesubsidie van f 1.000 voor het maken van een videoband van historisch en nieuwvervaardigd film- en geluidsmateriaal.

Eveneens werd een garantiesubsidie toegekend voor een publicatie over de geschiedenis van de Voorhoutse Vogelschietvereniging. Deze bedraagt f 500.

Aan de Stichting in oprichting Geschiedschrijving Leiden is, zoals boven vermeld, een bedrag van f 10.000 toegezegd.

Bovendien werd f 6.000 gereserveerd voor de delen 12 en 13 van de Leidse Historische Reeks.

Cursus “Bouwen en wonen in Leiden ”

Wegens groot succes herhaalde de vereniging de cursus “Bouwen en wonen in Leiden”, ook nu weer gegeven door drs. J.F. Dröge. Hierin stonden, tijdens zes avondbijeenkomsten en vier excursies, de stedenbouwkundige geschiedenis van Leiden en de architectuur van de talrijke historische bouwwerken centraal.

Publicaties

Het *Leids Jaarboekje* 1995 was een extra omvangrijk themanummer met als onderwerp de geschiedenis van stad en streek in de jaren 1940-1945. De

talrijke auteurs en andere belangstellenden werden uitgenodigd bij de presentatie, die op 4 september gehouden werd in de Waalse kerk. In aansluiting op de overhandiging van het eerste exemplaar aan burgemeester mr. C.H. Goekoop werd er gelegenheid geboden tot discussie over Leiden in oorlogstijd.

In de Leidse Historische Reeks verscheen deel 11: *Van bioscoopkwaad tot cultuurgoed – Honderd jaar film in Leiden*, van de hand van mevrouw dr. J.M. Bordewijk-Knotter en drs. J.K.S. Moes. Op 17 november vond de feestelijke presentatie plaats in de voormalige Rex-bioscoop, nu Cultureel centrum De X, in de Haarlemmerstraat. Mevrouw Bordewijk trad op als explicatrice en sprak de verbindende teksten tussen fragmenten van historische films; de heer Moes fungeerde als bioscoopdirecteur van weleer.

Van het *Mededelingenblad* verschenen zes nummers. Het decembernummer was het laatste in de oude opmaak en het oude formaat. De nieuwe lay-out werd ontworpen door de heer L. Helms, inclusief een nieuw logo, dat de heer **Hofman** bij zijn aftreden als bestuurslid aan de vereniging aanbood.

Correspondenten

De jaarlijkse correspondentendag, ditmaal te Rijnsburg, stond in het teken van het 50-jarig jubileum van de heer S.C.H. Leenheer als correspondent voor Rijnsburg. De heer Leenheer genoot bij zijn aantreden in deze functie al grote bekendheid als lokaal historicus. Hij schreef talrijke publicaties over zijn woonplaats en zijn geboorteplaats Noordwijk. De archeologen die door de jaren heen opgravingen deden te Rijnsburg, verheugden zich altijd weer over de bijzondere wijze waarop hij hen ontving, met hen discussieerde en hen stimuleerde bij hun vaak moeizame werk.

Drs. H. Sarfatij, medewerker van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) hield een voordracht over de opgravingen te Rijnsburg van na de Tweede Wereldoorlog. Na de lunch leidde de heer Leenheer het gezelschap rond in de Laurentiuskerk, waarvan de toren nog dateert uit de stichtingstijd van de Abdij. Van de graven van de abdisen was voor deze gelegenheid het plankier verwijderd. Tot slot werd achter de kerk de laatste rustplaats van de Graven van Holland bezocht.

Vertegenwoordigingen

“STIEL heeft ons de ogen voor het industriële erfgoed geopend.” Dat zei de Leidse wethouder T. van Rij op 15 november 1995 bij de heropening van de voormalige broodfabriek “Ceres” aan de Korevaarstraat. Hij heropende

het gebouw door een gedenksteen te onthullen. STIEL heeft jaren lang geijverd voor het behoud van dit in 1894 gebouwde pand, dat na de restauratie in gebruik is genomen door de woningbouwvereniging "Zijl en Vliet". De voormalige broodfabriek werd gebouwd als coöperatief bedrijf en is als zodanig een monument van het socialisme. Hoewel het gebouw niet op de gemeentelijke monumentenlijst voorkomt, heeft "Zijl en Vliet" het met respect voor het verleden gerenoveerd en de voorgevel weer in de oorspronkelijke staat teruggebracht. Op de trapgevel is de oorspronkelijke geveltekst "Ceres - 1894" weer aangebracht.

Hoogtepunt in dit jaar voor de Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg was de voltooiing van de restauratie van dit rijksmonument. Op 9 september werd dit feit gevierd met de onthulling van een nieuwe versie van "de Engel" op de begraafplaats door burgemeester C.H. Goekoop.

In 1995 konden in de gemeentelijke monumentencommissie geen definitieve adviezen tot plaatsing aan het college worden uitgebracht. Wel had de commissie een intensieve rol bij de selectie van de te plaatsen rijksmonumenten in het kader van het Monumenten Selectie Project. Waarschijnlijk zal de rijkslijst worden uitgebreid met circa 120 "nieuwe" monumenten. Bijzondere aandacht kregen de gebouwen rond het Pesthuis. Verder kan worden gemeld dat de commissie in 1995 haar honderdste vergadering had. Sinds 1982 zijn er 800 panden op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

Naast de organisatie van de gebruikelijke lezingen overlegde het bestuur van de Vereniging Jan van Hout vooral over de oprichting van de Stichting Geschiedschrijving Leiden.

In het verslagjaar vond op 18 juli de jaarlijkse bijeenkomst plaats van het stichtingsbestuur van Stichting Molen de Put. De molen staat in toenemende mate bloot aan vernielingen door echt vandalisme. Nog steeds is het zo, dat niet alleen de gemeente maar ook de vrijwillige molenaar Philip Pijnnaken onderhoudswerk verricht. Toch loopt de achterstand in onderhoud op. De molen heeft zo vaak gedraaid dat de maximum draaipremie van f 1.600 is binnengehaald.

De enige (jaarlijkse) vergadering van het Algemeen Bestuur van de Rijnlandse Molenstichting, op 16 maart 1995, werd door de vertegenwoordiger van Oud Leiden bijgewoond. De heer Vellekoop werd wederom lof toegeswaaid voor het vele werk dat hij bij de restauratie verricht.

Met betrekking tot de stadsontwikkeling in de wijk Stevenshof in Leiden is ten aanzien van de Stevenshofmolen geen actie ondernomen. Terzake heeft de heer Barendregt de Stichting anders geadviseerd.

Van, wederom, vier molens van de stichting kwam de restauratie in 1995 gereed: de Hoogewegsemolen in Noordwijk, de Lisserpoelmolen in Lisse,

en de Kagermolen en de Adermolen in Alkemade werden op 8 juli 1995 feestelijk weer in bedrijf gesteld.

Lezingen

Dit jaar werden zeven lezingen gehouden, over een breed scala van onderwerpen.

Op 10 januari 1995 was de vereniging te gast in het Museum Boerhaave, voor een bezoek aan de tentoonstelling "Het Koperen Kabinet, Schatkamers van de wetenschap 1550-1950"; voorafgaand aan deze bijzondere expositie hield drs. P.R. de Clercq een inleiding onder de titel "Wetenschappelijke instrumenten in Leiden" (51).

In de Burgerzaal van het Stadhuis vertelden, op 14 februari, mevrouw drs. B. Jongerius en ir. R. Verbeek over het werk van de Taakgroep Selectie binnen STIEL (72).

Aansluitend op de jaarvergadering (28 maart) sprak dr. J.J.J.M. Beenakker over "De historisch-landschappelijke ontwikkeling van de Bollenstreek tot circa 1850". Met deze lezing, die werd aangehoord door 85 personen, kon de traditie van vergaderen in De Lakenhal weer opgenomen worden.

Op 24 april stonden in de lezing van drs. R.C.J. van Maanen enkele "Facetten van het Leids verzet in de Tweede Wereldoorlog" centraal. Namens LAVA presenteerde drs. J.K.S. Moes na de pauze de videoband met films over Leiden in de oorlog en op Bevrijdingsdag (87).

De lezing voorafgaande aan de Open Monumentendag (8 september) stond in het teken van "Behoud en hergebruik van kerkelijke monumenten, een bovenmenselijke opgave?". Prof. dr. A.J.J. Mekking confronteerde ons met dit probleem (71).

Op 17 oktober besteedde de heer C. Walle aandacht aan "Leiden aan het begin van de Bataafse tijd", en met name aan de deelname van de bevolking aan de nieuwe bestuursvorm (56).

Op 14 november vormde het vertrek, nu 375 jaar geleden, van een grote groep "Pilgrimfathers" de aanleiding voor de lezing van de heer H.J. Trap, onder de titel "Het tij wacht op niemand" (79).

Excursies

De excursies mochten zich ook dit jaar in een grote belangstelling verheugen.

Op de traditionele stadswandeling, 22 april, werden 29 deelnemers geleid langs een route vanuit het centrum (Pieterskerkhof) naar de buitenste singel (Morspoort). Centraal thema was het stedenbouwkundige aspect van de

verandering van gebouwen en ruimten met een centrumfunctie naar die met een functie aan de rand van de omsloten stad.

De fietstocht vond plaats op 13 mei en bracht 32 deelnemers naar het gebouw van de Historische vereniging Oud Alkemade te Roelofarendsveen. De correspondent van Oud Leiden, de heer J.P.M. van 't Hart, vertelde over de geschiedenis van de streek, vertoonde een film en gaf toelichting in de boeiende oudheidkamer.

Op 27 mei namen 55 personen deel aan een excursie naar het eiland Tholen. Op de heenreis vond in Fort Prins Frederik in Ooltgensplaat na de koffie een rondleiding plaats. In Sint-Annaland werd door een bezoek aan Museum De Meestooft een beeld verkregen van de geschiedenis van het eiland Tholen. Tijdens een wandeling door de stad Tholen werd aandacht geschonken aan de gotische Grote kerk (enige Zeeuwse kerk met luchtbogen), het stadhuis en de Gasthuiskapel, beide uit ongeveer 1460.

Op 17 juni werd onder slechte weersomstandigheden met 43 belangstellenden een bezoek aan Antwerpen gebracht. Bezocht werd het Museum Plantin-Moretus, dat in de 16de eeuw diende als woning en werkplaats van de beroemde drukker Christoffel Plantijn. Een stadswandeling langs een aantal monumentale hoogtepunten sloot de ochtend af. Een bezoek aan de Sint Jacobskerk met het graf van Rubens werd gevolgd door een wandeling naar en een bezichtiging van het woonhuis en atelier van Rubens met stijlvol ingerichte vertrekken en een mooie tuin.

Op 2 september waren Huizen en Amersfoort het doel van een excursie met 59 deelnemers. In Huizen werd het Huizer Klederdrachten Museum, waarin ook historische interieurs, bezocht en werd een rondwandeling gemaakt door de oude kern met schilderachtige huisjes. In Amersfoort vond in het Culinaire Museum Mariënhof, ondergebracht in het voormalige augustijner klooster Mariënhof, een rondleiding plaats. Gewandeld werd naar het St. Pieters- en Bloklands-gasthuis waar de kapel en de mannenzaal werden bezocht. Veel bewondering bestond voor de amateurtoneelspelers die de rol van gasteling rond de eeuwwisseling vertolkten.

Op 30 september werd het seizoen afgesloten met een ochtendexcursie naar Rotterdam om kennis te maken met de architectuur van Rotterdam, in het bijzonder die van na de oorlog. De bustocht met diverse stops voerde langs de vooroorlogse architectuur van Kralingen-West, het oude waterwin-gebied met oude gebouwen met nieuwe functies en door delen van de binnenstad met moderne gebouwen. Na een bezoek aan het Nederlands Architectuur Instituut werd de excursie afgerond met een wandeling door het Museumpark naar de Westzeedijk.

Foto: Jan Lagas.

DE HUIZINGAPLAQUETTE

Toespraak door prof. dr. A.E. Cohen bij de onthulling

Mijn onderwerp is Huizinga en Leiden. Nu heeft het begrip Leiden twee betekenissen, de ene is de stad, de andere de universiteit. Helemaal te scheiden en zelfs te onderscheiden vallen ze niet; ze hangen ook vanmiddag weer samen nu de gemeente een herdenkingsplaquette rijker wordt in het universitaire Witte Singel/Doelencomplex nabij het huis aan de Witte Singel waar de hoogleraar Huizinga jarenlang woonde.

Mijn onderwerp betreft Huizinga *en* de stad, zijn stad van inwoning gedurende bijna 28 jaar. Toen uw voorzitter mij voor het houden van deze voordracht telefonisch uitnodigde, vond ik het meteen een aantrekkelijke taak. Nog met de hoorn van de telefoon aan het oor zag mijn zogenaamde geestes-*oog* weer Huizinga over de singel lopen naar ons collegegebouw in de oude Zeevaartschool. In later jaren wachtte hij voor de spoorbomen tussen Rijnsburgerweg en Stationsweg als hij zich van zijn nieuwe huis' naar de college-ruimte in het oude ziekenhuis of het academiegebouw begaf. Ik heb lang gestudeerd en even lang in Leiden gewoond. Ik heb er Huizinga gekend van 27 september 1932 tot 18 augustus 1941. De laatste datum is die van mijn doctoraat, die is gedocumenteerd; de eerste heb ik gereconstrueerd bij ontstentenis van mijn zakagenda uit 1932.

De hoger-onderwijswet van 1876 stelde het begin van het academische jaar op de derde maandag van september. In 1932 was dat de negentiende van die maand. Wel mochten dan de colleges een aanvang nemen maar dan waren de groen- en introductietijden nog niet afgelopen. Aan de instellingen van hoger onderwijs hier te lande begon men dan ook pas in de laatste week van september. Niet echter te Leiden. Daar diende eerst het jaarlijkse feest der bevrijding door burgerij en studenten te worden gevierd. In 1932 viel Drie October op een maandag, dus de dag erna was de eerste die voor het begin van de colleges in aanmerking kwam. Nu waren er echter onder de hoogleraren van mijn faculteit in dit opzicht traditionalisten en individualisten. Huizinga was zo'n individualist. Wel begon hij in dat jaar zijn dinsdag-ochtendcollege over de Hervorming op dinsdag 4 oktober, maar, op een met de hand beschreven briefkaart, ad valvas opgeprikt op de tijdens de vakantie gesloten hoofddeur van het academiegebouw, riep hij studenten op voor een zogenaamd besprekingscollege op dinsdag 27 september. Daar

kwam van zijn oudere studenten zo goed als niemand; ik was er wel en met mij nog een zestal andere eerstejaars historici.

Huizinga's collega proximus Colenbrander kregen we dan ook pas een week nadien te zien, op woensdag 5 oktober. Waarom hield Colenbrander geen besprekingscollege en Huizinga wel? Die vraag is pas nu bij mij opgekomen en eigenlijk pas als vraag bij een antwoord dat ik al kende: Colenbrander had in Leiden gestudeerd en had dus uit eigen ervaring niet beter geweten dan dat volgens de Drie-October-niemand-sober-traditie de zomervakantie van de Leidse studenten pas op die datum tot haar einde kwam. Huizinga kwam echter uit Groningen en nu en dan wilde hij, in Leiden aangesteld en werkzaam, dat wel weten en laten weten ook. Met de eveneens in Leiden neergedaalde Groningers De Sitter en De Blécourt, in zijn buurt woonachtig, bleef hij bevriend; als gezocht spreker op bijeenkomsten van Leidse oudstudenten die het Universiteitsfonds in den lande organiseerde, wilde hij echter niet te ver in de richting van de noordelijke provinciën worden ingezet. Ik heb wel Barge horen noemen als de van buiten gekomen Leidse hoogleraar die ten opzichte van universiteit en stad tezamen de ideale Leidenaar was geworden. Bij hem blijft dan in dat opzicht Huizinga achter.

Wat betekende Leiden voor Huizinga als woonstad? Op die vraag weet ik maar weinig antwoord. Wie was zijn huisarts? Had hij contact met de onderwijzers en leraren van zijn kinderen? Waar kocht hij sigaren voor de rokers die van tijd tot tijd bij hem thuis vergaderden? Ik weet het niet. Soms hoor je veel later nog eens iets van zulke persoonlijke aard. Zo herinner ik mij van jaren geleden uit een column van Jerome Heldring, een studiegenoot van mij, op de opiniepagina van *NRC Handelsblad*, over een twist tussen de familie Huizinga van Witte Singel 32 en het gezin Kristensen, hoogleraar in de geschiedenis der godsdiensten, van Witte Singel 31. Heldring ging van tijd tot tijd eten bij mevrouw Kristensen, die zijn tante was, en zo ervoer hij dat een boom in Huizinga's tuin door loof en schaduw steeds meer hinder voor de burens opleverde en dat aan geen enkele invitatie tot kappen of snoeien gehoor gegeven werd.

Dit incident lijkt wel te betekenen dat voor Huizinga de begrippen stad, historisch stadsschoon en monumentenzorg dicht bijeen lagen. Hij groeide op en woonde in drie steden van ons land die voor die jaren alle als middelgroot golden. Groningen was dan wel de eerste stad van het noorden maar toch niet aanzienlijker dan Haarlem en Leiden. Haarlem was kleiner dan Amsterdam maar groter dan Alkmaar, Leiden kleiner dan Den Haag maar groter dan Delft en Gouda. In Huizinga's *Verzamelde Werken* hebben Groningen en Haarlem duidelijk hun plaats met betrekking tot de lokale en regionale geschiedenis; Walcheren, waar zich het buitenverblijf van de

familie bevond, eveneens; Leiden niet. Maar dat is niet zo'n wonder. In Leiden was hij hoogleraar in de algemene geschiedenis; zo werd studie op het gebied van de vaderlandse een nevendoel. In het tweede jaar van de Duitse bezetting leidde dat tot het schrijven van het boek over Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw, een boek dat dierbaar is gebleven voor velen die het terstond in het jaar van verschijning hadden gelezen.

Tot Huizinga's leeropdracht behoorde, naast de algemene geschiedenis, ook de zogenaamde politieke aardrijkskunde, een vakgebied dat niet mocht ontbreken zolang doctorandi in de Nederlandse letteren ook voor geschiedenis en aardrijkskunde onderwijsbevoegdheid ontvingen. Huizinga deed aan dat vak niets. Daarentegen was hij goed op de hoogte van de topografie van Leiden als universiteitsstad. Jarenlang is hij lid geweest van de senaatscommissie voor de academische gebouwen. Personeel en gebouwen, dat waren zaken waarover de curatoren gingen en waarover alleen zij met de minister delibereerden. De senaat had zich te bemoeien met het onderwijs in algemene zin en met wetenschapsbeoefening voor zover die promoties en eredoctoraten betrof; ten aanzien van de gebouwen waarin zijn leden college gaven en hun onderzoek ondernamen, had hij slechts een adviserende functie.

Voor de ontwikkeling van de Leidse universitaire bouw heeft Huizinga zich grondig geïnteresseerd, zowel in historische zin als in zijn eigen jaren en naar de toekomst toe. Dat hij kritiek niet verzwegen, noem ik nu alleen terzijde; zijn sneer uit zijn rectorale afscheidsrede over de "absurde lokaliteiten" waarmee de alfafaculteiten "zich nu welhaast zestig jaren behelpen" is bekend. Uit zijn bijdrage aan het gedenkboek *Pallas Leidensis* uit 1925 over de academische gebouwen blijkt Huizinga's bekendheid met straten, stegen en grachten waar eens onderwijs gegeven of voorbereid was. Ook wist hij van menige professor uit vroeger eeuwen waar die gewoond had. Fietsen deed Huizinga niet, althans niet in Leiden. Hij zal alle door hem vermelde plaatsen te voet geïnspecteerd hebben.

Ik sprak van straten, stegen en grachten. De grachten noemde ik met opzet het laatst, want dankzij tenminste één ervan blinkt Leiden uit. Zoals stad en academie bijeen horen, zoals er zonder Drie October geen Acht Februari zou zijn, zo behoort tot stad en universiteit beide wat Huizinga noemde "die onvolprezen stadsgracht", het Rapenburg. Daar was het hem dierbare huis van Van Vollenhoven, die hem in Leiden tot vriend en in menig opzicht medestander in zaken van universitair beleid geworden was. Na zijn overlijden schrijft Huizinga: "Leiden als een gouden montuur die het juweel der universiteit omsluit, was voor hem een levende idee, een kostbaar ding, dat met zorg behoed moest worden."

De stadhuisbrand van 12 februari 1929 – nog kan men ouderen erover

horen spreken. Het werd beschouwd als een nationale ramp. Toen Huizinga een jaar later college gaf aan de Sorbonne, sprak hij erover met precieze opgave van de fatale datum. De herbouw gaf reden tot twijfel en kritiek. Die van Huizinga vonden de samenstellers van zijn *Verzamelde Waken* in de *NRC* van 1933.

Een onvoorzien contact van de hoogleraar in de algemene geschiedenis met het verleden van zijn stad van inwoning deed zich voor toen hij, zonder dat te weten, Leiden en zijn gerieflijke nieuwe huis aan de stadsrand al voorgoed had verlaten. Ik doel op zijn toespraak over Leidens ontzet op 3 oktober 1942 in het gijzelaarskamp te St. Michielsgestel. Natuurlijk was hij degeen van wie men zo'n voorschot op de verhoopte bevrijding verwachtte. In een brief van 15 september vraagt hij om toezending van het deel van Fruins *Verspreide Geschriften* waarin zijn omvangrijke artikel uit 1874 over beleg en ontzet van de stad voorkomt.

Wie na meer dan vijftig jaar die voordracht leest in de tekst die in 1946 in *De Gids* is gepubliceerd, voelt zich wat teleurgesteld. Niet door de aanhef, die is hooggestemd genoeg. Ik lees u die voor: "Kampbroeders allen tezamen en in het bijzonder diegenen onder II, die u door hechtere banden aan Leiden verbonden voelt dan de Nederlander in het algemeen, hetzij doordat ge er geboren en opgevoed werd, of er een tijd lang gewoond hebt, of er hebt gestudeerd, of er hebt mogen werken of doceeren aan de Universiteit, kortom, die ik voor deze gelegenheid mag samenvatten in de benaming Leidenaren." Maar het eigenlijke relaas over de toestand van Holland in het jaar 1574, de situatie in de belegerde stad en de pogingen tot ontzet, door Willem van Oranje ondernomen, lijdt onder de uitweidingen over de naam waaronder de Nederlanden toentertijd in het buitenland bekend stonden, over de stichting van de universiteit en over de bijbelse achtergrond van de liederen uit Valerius' *Gedenck-clanck*. Wie die toespraak leest, over dit onderwerp, in deze situatie, verwacht treffende passages, maar hij vindt er ook waarover hij snel heenleest. Dezelfde ervaring doet menigeen op bij de lectuur van Cleveringa's rede van 26 november 1940. Wie die nu leest, moet beseffen dat bij zulke unieke, onherhaalbare gelegenheden de hoorders in grote spanning verkeerden. Minder boeiende stukjes tekst gaven hun gelegenheid even wat ontspannen om zich heen te kijken. De lezer van nu moet lezen zoals de aanwezigen van toen luisterden.

Tot slot voor u allen een verrassing. Ik noemde in het begin al een paar gegevens die mij over Huizinga als inwoner van Leiden niet bekend zijn. Ik weet zelfs niet bij wie hij zijn boeken kocht. Bij Burgersdijk en Niermans heb ik hem nooit ontmoet; misschien kocht hij bij Kooyker op de Nieuwe Rijn, maar daar kwam ik niet. Wat ik nu wel weet, betreft zijn lidmaatschap

van Oud Leiden. Kijk, wat ik niet weet over Huizinga, dat weet Anton van der Lem² wel en dankzij hem weet ik het dan ook. Luistert u maar. Na zijn verhuizing naar hier werd hij in 1916 lid. P.J. Blok, één van de oprichters, zat toen nog in het bestuur; zijn collega Knappert, eveneens een doorgewinterde Leidenaar, was voorzitter. Hen beiden trof Huizinga regelmatig in de maandvergaderingen van de commissie voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Zij lieten geen poging na om Huizinga te bewegen tot het houden van een lezing voor Oud Leiden. In 1916 kwam daarvan niets, ook 1917-1920 gingen zonder resultaat voorbij. Het werd 29 april 1921 over de geschiedenis der klederdrachten, en daarbij is het gebleven. Er is geen blijk van enig actief lidmaatschap; een bestuurslidmaatschap had natuurlijk voor het grijpen gelegen als hij dat had gewild. Nee, zijn prioriteiten lagen hier niet.

Het valt inderdaad niet te ontkennen: van de Leidse instellingen die gezamenlijk tot de ontwikkeling van de zojuist onthulde plaquette hebben bijgedragen, heeft Huizinga zelf het meest deel genomen aan de werkzaamheden van die welke wij in het dagelijkse leven als LUF en Letterkunde aanduiden. Maar in zijn visie op de band tussen verleden en heden in onze oude steden zou het initiatief van Oud Leiden tot plaatsen van elementen tot gedachtenis aan personen en omstandigheden die in stad en universiteit in herinnering behoren te blijven, zeker gepast hebben.

Toch is het maar goed dat hij, op weg van huis naar college en terug, niet zelf langs zijn afbeelding komt. Hij hield er niet van geportretteerd te worden; zijn portret in de senaatskamer is postuum vervaardigd. Zijn geschriften achtte hij van veel hoger waarde dan zijn uiterlijk; hij behoefde daarin niet afgebeeld te worden. Hij bracht dat eens zo onder woorden: “ ‘t Is beter dat de lezer ziet het breinwerk wel, maar ‘t smoelwerk niet.” Maar wij zijn nu dankbaar ervoor.

NOTEN

1. Van Slingelandtlaan 4.
2. A. van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden en documenten* (Amsterdam 1993).

DE STAD ALS GEDICHT*

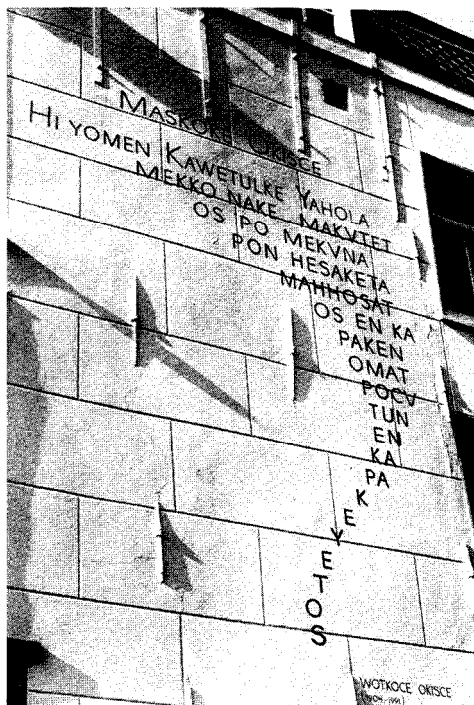
Op 28 maart 1995 ontving Stichting Tegen Beeld de Oud-Leidenpenning van de Vereniging Oud Leiden. Deze penning wordt eenmaal in de twee jaar uitgereikt aan iemand die een belangrijke bijdrage levert aan het behoud of herstel van het historisch stadsschoon van Leiden. Stichting Tegen Beeld (bestaande uit Jan Willem Bruins, Ben Walenkamp, Hetty Leydekkers, Piet van Veen en Caroline Griep) is de initiatiefnemer van het project "Gedichten op muren", het idee om op de muren van Leidse huizen en gebouwen gedichten uit allerlei culturen en in allerlei talen te realiseren. Verantwoordelijk voor de keuze van de gedichten, het lettertype en de kleurstelling zijn vooral Jan Willem Bruins, Ben Walenkamp en Hetty Leydekkers. Bij ieder gedicht verschijnt op een perspex plaquette een Engelse vertaling en waar nodig een Nederlandse.

Rondzwervend door een historische stad als Leiden wordt steeds je fantasie geprikkeld over hoe de stad er in het verleden heeft uitgezien en hoe ze functioneerde. Het heden roept een beeld op van het verleden, een beeld dat als een imaginaire ruimte bezit neemt van de stad en waar je met het geestesoog in rond dwaalt. De stad wordt dan een mentale ruimte, afwezigheid wordt aanwezigheid, de bouwstenen van de stad worden momenten van beleving.

Dit beleven van een stad heeft sinds kort in Leiden een nieuwe impuls gekregen in de vorm van taal. Lopen door Leiden wordt nu door de aanwezigheid van tientallen, op muren aangebrachte gedichten een reis via het bekende naar het onbekende, naar vreemde oorden, mysterieuze culturen en onbekende talen. De stad ontvouwt zich als een plaats waar tijden en culturen samenkomen en dit wordt door taal gegenereerd.

Op tal van muren in de stad, op een hoek waar je het net niet verwacht, op die door weer en wind getaande gevel, onder dat poortje door of ergens achterafverschijnen gedichten van alle tijden, in steeds wisselende typografie, in een keur aan lettertypen, in een breed palet van kleuren, in de talen van de wereld.

Eén muur verhaalt over een wervelwind, die in zijn kracht de woorden in een draaikolk over het vlak meeneemt. Wij kunnen de taal van de Noord-Amerikaanse Creek-indianen niet lezen, maar de vorm voert ons al mee, opgezweept door het dwingende ritme van de klanken: "Hi Yomen Kawetulke

Links: Wotkoce Okisce (in het Engels bekend als Louis Oliver; 1904-1991), "Maskoke Okisce" (= Creek fabel), *Burchtsteeg/Nieuwe Rijn*. De vertaling van de fabel luidt: "Het kleine volk zei: 'Tornado's / worden veroorzaakt door slechte geesten / die de staart afrukken van / de waterschildpad / en die slingert / naar beneden en / in het rond en / in het rond / snel / naar de / aar / de / d o o d s b a n g' ". Vertaald door Jelle Kaspersma, uit: De aarde is ons vlees (Amsterdam: Uitgeverij In de Knipscheer 1990).

Rechts: Haiku van de zenboeddhist Basho (1644-1694) *Nonnensteeg/Rapenburg*: "Een woedende zee! / tot aan het eiland Sado / strekt zich de Melkweg". De vertaling is van J. van Tooren, uit: Haiku • Een jonge maan (Amsterdam: Meulenhoff 1973).

Yahola...“, waarmee Wotkoce Okisce een beeld weet op te roepen van een prairie en van natuurgeweld, een mentale ruimte waarin we dwalen. Verderop langs de Nieuwe Rijn mijmert e.e. cummings over de realiteit van de dag die de droom doodt en over de nacht waarin de sterren als gedichten flonkeren, en weer verderop klinkt het zwoele ritme van de tamtam, die het bloed opzweept en je tot dans aanzet, bloedrode letters op een zwarte ondergrond, zwarte letters op een bloedrood fond. Daar sluit Langston Hughes met zijn *Dance Africaine* de rij der Amerikanen.

Een bijzonder indringend gedicht is getiteld *AKU* (Ik) en is van de Indonesische dichter Chairil Anwar. Het gedicht heeft in meer dan één zin een diepere betekenis voor Nederland. Het is op 17 augustus 1995 op een zijmuur aan de Kernstraat aangebracht, op de vijftigste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheid. Het in het Maleis geschreven gedicht uit maart 1943, in rode letters tegen een monumentaal blauw vlak, is strijdvaardig, bitter van toon, een aanklacht tegen de overheersing en een manifest van verzet: “Biar peluru menembus kulitku / Aku tetap meradang menerjang” – “Laat kogels mijn huid doorboren / Ik blijf tekeergaan en schoppen”. Door de tekst heen schemeren bamboestaven, waarachter de woorden gevangen lijken te zitten. Het hek dat voor de muur is opgesteld, is aan de bovenkant afgezet met prikkeldraad, hetgeen de associatie met oorlog, gevangenschap en kampen alleen nog maar versterkt. Van alle tot nu toe opgenomen gedichten heeft er geen zo sterk een politieke geladenheid of een relatie met het koloniale verleden van Nederland, als dit gedicht.

Elders vertelt Verlaine van de droefheid van de herfst wanneer de bladeren vallen, en van het verlangen, maar de bleekroze letter waarin het Chanson *d'Automne* op de antracietgrijze zijgevel aan het Pieterskerkhof is geschreven, houdt de belofte in van de lente. En het is J.C. Bloem die Verlaine gedenkt: ‘Waarom dan ‘t hart te laten derven / Den weg langs naar het eind der reis / En niet gelijk Verlaine sterven / Dichter en dronken, vuil en wijs?”

Evenals Bloem vraagt Jorge Eduardo Eielson in zijn gedicht *Misterio* naar het waarom van het leven, naar het waarom van de dichter, naar het waarom van de taal. Zijn tekst rijst op langs de achtergevel aan het Noordeinde in een kloeke ronde letter: “¿Por qué estoy vivo, ¿Por qué estoy muerto”. Zo ook overpeinst Rainer Maria Rilke, in zijn prachtige, expressieve Duits, de eeuwigheid tot aan de omkadering van het eenzaamste uur, en vraagt de Portugese dichter Fernando Pessoa zich af: “Por que escrevi isto?, waarom heb ik dit geschreven, waar heb ik dit vandaan gehaald? Hans Lodeizen houdt de schoonheid levend in zijn verzen – hij houdt niet van kunst die sterft. Maar Marina Ivanavna Tsvetajeva, één van de dichters die het gezicht van de Russische poëzie in de eerste helft van deze eeuw hebben bepaald, weet: “Mijn verzen komen, zoals goede wijnen / Nog wel eens aan de beurt”.

In tegenstelling tot haar geruststellende woorden is het de Pool Tadeusz Rozewicz die in het gedicht *Pisalem* juist de passie van het schrijven reflecteert, de frustratie, de bezetenheid. Hij schreef, een ogenblik lang of een uur, een avond een nacht, de ogen vol tranen: hij had al die tijd geschreven maar merkte plotseling – geen pen in de hand. Onderwijl weerklinken de voetstappen van de Mexicaanse dichter en essayist Octavio Paz in de straat, *Aquí* (Hier), waar alleen de nevel werkelijkheid is.

Met het gedicht van Marina Tsvetajeva ging de reeks in 1992 van start en er zijn tot nu toe over de gehele stad verspreid 39 gedichten voltooid. Wat opvalt bij de keuze van de gedichten is dat bijna alle teksten een vorm van reflectie inhouden: over de taal zelf, over het waarom van het dichten en het waarom van het leven. Bijna allemaal, want *De Mus* van Jan Hanlo tjielpt in oranje letters dat het een lieve lust is en I.K. Bonset, alias Theo van Doesburg, verbaast zich erover hoe diep wel de hemel is en hoe wit, wit, wit de sterren.

Dit gedicht, *LOBELIA I*, dat is aangebracht op een gevel aan het schoolplein van de Lucas van Leydenschool in het prachtige blauw van het bloempje, inspireerde ten tijde van de Kinderboekenweek in 1993 tot een groot intercultureel project op de school waarbij het gedicht in de taal van de vierentwintig nationaliteiten van de leerlingen werd vertaald en voorgedragen: een gedicht in de moedertaal in een nieuw vaderland.

Hier wordt duidelijk wat taal vermag, want ook al kunnen we een taal niet lezen of verstaan, toch spreekt zij tot onze verbeelding. Wat schuilt er achter die vormen en die geheimzinnige klanken? Tot welke ongekende wereld geeft die taal mij toegang? De haiku van de zenboeddhist Basho op de wand tegenover het Academiegebouw aan de Nonnensteeg is een feest voor het oog, ook voor hen die het Japans niet kunnen lezen. De karakters dansen over het vlak met de zonnevlekjes die de ramen van het Groot Auditorium op de muur toveren, en ze vormen een prachtig visueel spel met de ramen en deuren in die gevel.

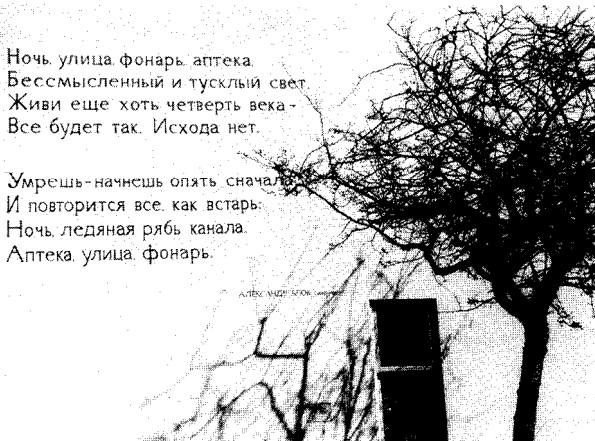
Immers, behalve drager van betekenis is taal ook vorm. Die vorm uit zich op tal van manieren: elke taal heeft een bepaald schrift, dat een rijkdom aan vormen in zich verenigt. Elke taal kent ook haar eigen typografie, een bepaalde lees- en schrijfrichting. De haiku bijvoorbeeld leest men van boven naar beneden en van rechts naar links en het oude Grieks werd in zijn oertijd “boustrophedon” geschreven, koewendig of via de ossedraai, dat wil zeggen zoals de ploeger ploegt, beurtelings van rechts naar links en van links naar rechts. Sedert de zesde eeuw voor Christus wordt het Grieks van links naar rechts geschreven, de richting die wij in het westen hebben overgenomen. Elke taal bezit ook een typische interpunctie en heeft haar eigen alfabet. Binnen dat alfabet heeft iedere letter zijn eigen vorm en iedere letter kan ook weer in een oneindige variatie aan lettertypen worden vertolkt. Zo heeft elke taal zijn eigen, specifieke taalbeeld. Het is de mate van interactie tussen de tekst als drager van betekenis, de typografische vorm van het gedicht, het lettertype en de kleur van letters en ondergrond die een spannend beeld oplevert.

Dit is een beeld in de dubbele zin van het woord: het beeld dat door de

Alexander Blok (1880-1921),
 "Nacht, straten, apotheek, lanta-
 ren". *Roodenburgerstraat/Thorbec-
 kestraat*: "Nacht, straten, apotheek,
 lantaren / Een zinloos schijnsel in
 de mist / Al leef je nog eens twintig
 jaren ■ / Geen uitweg- alles is be-
 slist // Je sterft en wordt opnieuw
 geboren / alles herhaalt zich vroeg
 of laat / Rimpels in het kanaal be-
 vrozen / Nacht, apotheek, lantaren,
 straat". De vertaling is van *Marja
 Wiebes* en *Margriet Berg*, uit: *Van
 Derzjavin tot Nabakov (Leiden:
 Uitgeverij Plantage/G&S)*.

Ночь, улица, фонарь, аптека.
 Бессмысленный и тусклый свет.
 Живи еще хоть четверть века -
 Все будет так. Исхода нет.

Умрешь-начнешь опять сначала.
 И повторится все, как встарь.
 Ночь, ледяная рябь канала.
 Аптека, улица, фонарь.

tekst wordt gevormd en het beeld dat de tekst oproept in de geest van de beschouwer, ook al is de tekst in sommige gevallen maar door een enkeling letterlijk te lezen. Twee intrigerende voorbeelden hiervan zijn een gedicht in het Hebreeuws en een in het Arabisch. Het Hebreeuwse gedicht *Weegschaal* is van de joodse dichter Josef Sarig en gaat over de balans van het leven wanneer de namen van zijn vrienden alleen nog maar in steen gebeiteld zullen voortbestaan. De Groenesteege, waar de letters van het prachtige, haast architectonische Hebreeuwse schrift van rechts naar links op de muur zijn opgetekend, voert naar een begraafplaats. Sarig verwees al naar de vele stenen, met de namen van de dierbaren. Voor de Arabische dichter Jabra Ibrahim Jabra verwarmt in de poolwinter van onze dagen de ongrijpbare logica van de liefde soms het hart en vermag een dichtwerk los te barsten als de vlammen in het stro. In de cirkel van een volle maan gevangen beweegt het Arabisch schrift zich over het vlak, ook van rechts naar links. De twee dichters – schijnbaar zo ver van elkaar verwijderd – refereren beiden aan de magie van de taal en beiden beklijven ze ook door hun taal.

Ook voor wie een taal alleen maar beeld is, zoals voor velen van ons het Hebreeuws of het Arabisch, wordt de fantasie geprikkeld en worden we meegevoerd naar ongekende plaatsen. Juist de onmogelijkheid de taal te kunnen lezen, maakt haar geheimzinnig en ons nieuwsgierig. Maar wat moet de vreugde van de herkenning groot zijn voor de toevallige voorbijganger, die ergens op een muur een stukje van zijn oorspronkelijke wereld terugvindt en zich even thuis waant. Want aan taal ontlene we ook onze identiteit.

Dit ook maakt het gedichtenproject duidelijk, dat we leven in een wereld met een rijkdom aan talen en culturen en dat het een avontuur is die te

kennen: de prachtige cyrillische tekens, waarin Alexander Blok rept over de cyclus van het leven, of de dichter Kafavis die ons naar Griekenland voert en zijn verborgenheden prijsgeeft: dat men hem alleen uit zijn meest onopgemerkte daden en zijn meest verholde geschriften zal kunnen begrijpen. De Braziliaan Carlos Drummond de Andrade spreekt over zoiets simpels en tegelijkertijd essentieels als papier, *Papel* in het Portugees, de drager waaraan hij zijn gedachten en gevoelens toevertrouwt – “Papier al wat er was in mij”, terwijl de wereld van de Franse dichter Guillaume Apollinaire -de vader van de moderne poëzie – wiens *Loin du pigeonnier* in tal van lettertypen en vele roodtinten in een surrealistische dans over de wand van de Kloosterpoort heengolft, je meevoert naar de wondere wereld van de associatie. Precies in dat vermogen om beelden op te wekken, schuilt de macht van de taal.

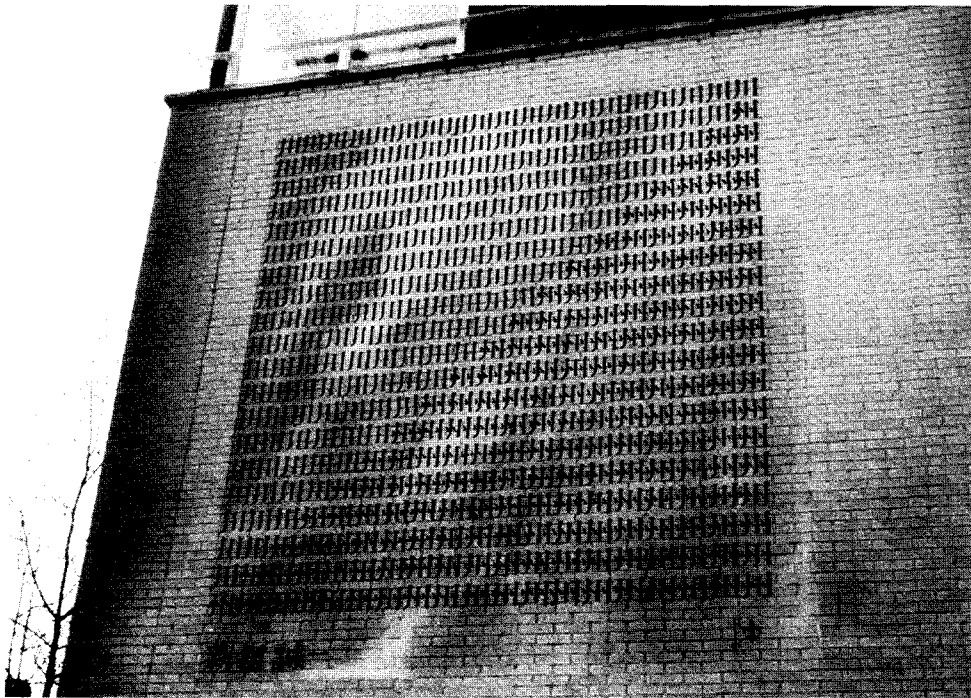
In sommige gevallen wordt het taalbeeld verdubbeld door het vlak dat de achtergrond vormt, zoals bij het gedicht *El Apice* (de top) van de Argentijn Jorge Luis Borges dat door een korenblauwe, puntige driehoek wordt ondersteund. De driehoek wijst scherp naar de hemel en lijkt daarmee naar het tijdeloze van het hierna te verwijzen. Toch staat hij stevig op zijn basis, alsof hij het hier en nu waaraan we houvast zoeken, wil symboliseren. Echter, tevergeefs: “Stof is ook het woord geschreven door /Jouw hand of uitgesproken door jouw mond [...] / Je bent gemaakt van tijd, de onophoudelijke / Tijd Je bent ieder afzonderlijk moment”.

Het gedicht *Val* van Hendrik Marsman moet zich tegen een smalle baan van omhoogstuwend rood, schakerend naar oranje, geel en wit staande houden en het gedicht van Willem Hussem vindt zijn bevestiging in het fond waartegen het is opgebouwd: “Zet het blauw / van de zee / tegen het / blauw van de / hemel veeg / er het wit / van een zeil / in en de / wind steekt op”. In monumentale witte letters staat de tekst bol tegen het hemelsblauw van de lucht boven het net even anders getinte blauw van de zee. Hier, evenals bij het gedicht van de wervelwind op de Nieuwe Rijn, volgt de vorm de inhoud en wordt het taalbeeld ook de beeldtaal. Inhoud en vorm vallen samen.

Nergens vindt men een meer optimale versmelting van de vorm met zijn inhoud als in het concrete werk *Rivier/Zandbank* van de Japanse dichter Seiichi Niikuni. Op een zijwand aan de Pieterskerkgracht kabbelt op een enorm vierkant vlak een rivier zachtjes tegen de diagonale oever van een zandbank aan. Met kleine korte golfjes, verpakt in het Japanse karakter voor “rivier” (kawa), stroomt het water tegen de zandige oever, uitgedrukt in het talloze malen herhaalde Japanse karakter voor “zandbank” (shu) . De karakters voor “rivier” en voor “zandbank” hebben dezelfde grondstructuur; ze bestaan beide uit drie verticale streepjes van verschillende lengte, net kleine

bamboestokjes. Het karakter voor “zandbank” onderscheidt zich slechts door de toevoeging van drie kommavormige kleine accenten tussen de verticale streepjes. De talige structuur wordt verdubbeld in het visuele beeld: concrete poëzie in optima forma. Onder het beeld door glanst nog het parelmoer van water en zand.

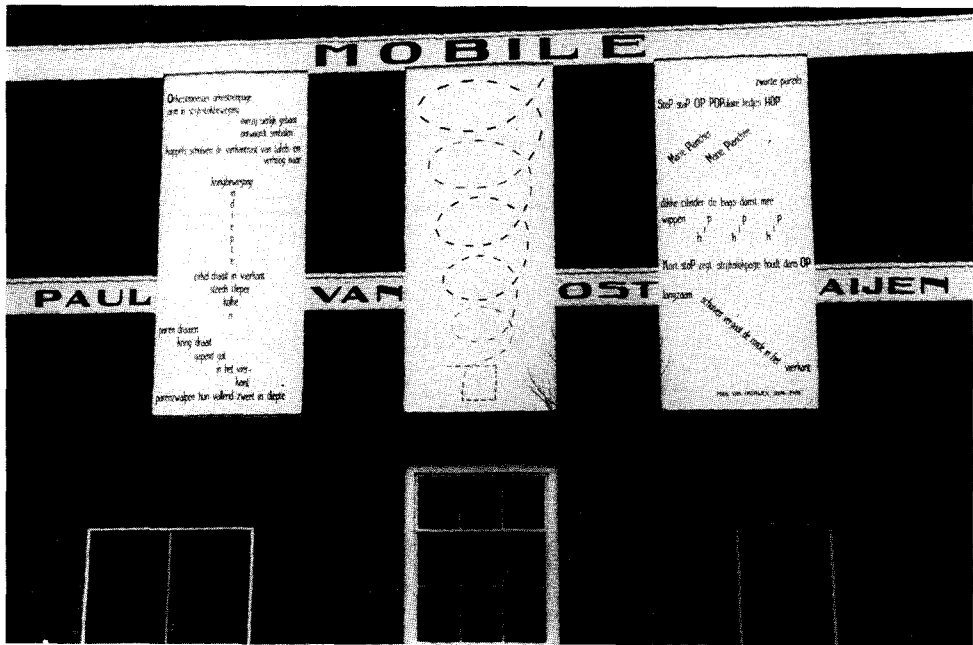
In de concrete poëzie, die vooral in de jaren vijftig tot bloei kwam, drukken de gedichten hun eigen structuur uit. Een belangrijk voorbeeld voor de concrete dichters was – naast Guillaume Apollinaire – de negentiende-eeuwse Franse symbolistische dichter Stéphane Mallarmé, die in zijn gedichten het woord probeerde te bevrijden van zijn vaste syntaxis en de poëtische uitdrukking ervan door de typografie liet onderstrepen. Zijn pogingen om een onmogelijke poëzie te schrijven vindt zijn culminatie bij de concrete poëten. De gedichten verwijzen qua structuur en inhoud alleen nog maar naar zichzelf, de vorm deelt zijn inhoud mee. Het gedicht wordt een zelfreferentieel object, het is, waarover het gaat.

Seiichi Niikuni (*1925), “Kawa/Shu” (Rivier/Zandbank), Pieterskerkgracht.

Een ander groot bewonderaar van Mallarmé was de Ierse dichter William Butler Yeats, voorvechter voor de Ierse cultuur maar ook voor de menselijke waardigheden. Aan een gevel op de Lange Mare hangt fier zijn *Coat*, de jas die hij spon voor zijn lied, vol mythologisch borduurwerk. “But the fools caught it / Wore it in the world’s eyes / As though they’d wrought it. / “Song”, zo vervolgt Yeats, “let them take it / For there’s more enterprise / In walking naked.”

Beeld en vorm spelen ook bij de Vlaamse dichter Paul van Ostaijen een grote rol. Hij zocht naar een ritmische typografie waarin de zichtbare vorm en de hoorbare klank van de woorden de inhoud versterkt. Zijn gedicht *Mobile* siert de gevel op de binnenplaats van Beroepencollege Het Gilde aan de Boerhaavelaan en draait er als het ware om zijn as, als door de wind bewogen. De kringbeweging van de *mobile* wordt herhaald in de draaiing van de omlaag spirallende lijn in het midden van het gedicht, een cirkel die in een vierkant draait. Ook hier onderstreept het beeld de inhoud en vice versa.

Paul van Ostaijen (1896-1928), “*Mobile*”, schoolplein Beroepencollege Het Gilde, Boerhaavelaan 44. Uit: *Bezette Stad* (oorspr. Uitgave van het *Sienjaal*, Antwerpen 1921).

Op een derde school in Leiden vinden we de “keizer” der Vijftigers Lucebert, bentgenoot van de experimentele Cobra-groep en evenals vele andere Vijftigers een groot bewonderaar van Paul van Ostaïen. *Poëzie is kinderspel* staat er op de noordelijke wand van het Vlietland College aan de Apollolaan. Wie de tekst leest moet het spel meespelen, of liever gezegd, het spel doorgronden dat Lucebert speelt met de regels van de taal. Zijn taal is plastisch, beeldend, dubbelzinnig; men moet niet op te kleine schaal denken, zich vervelen of zich te veilig voelen, dan is men verloren voor de poëzie. Wat een juiste boodschap voor op de gevel van een school. Het kan geen toeval zijn dat juist de taaltovenaars I.K. Bonset, Paul van Ostaïen en Lucebert taalspellen spelen op de speelterreinen van scholen.

Een ander spel met taal speelt de Oostenrijker Konrad Bayer, een fonetisch spel, met zijn gedicht *Franz War*. War franz? Is war wahr? Wir(r) ist franz? Of, war franz irr? We zullen het nooit weten.

Slechts één keer is een gedicht ook daadwerkelijk verbeeld: Frederik van Eedens gedicht over de waterlelie vindt zijn pendant in de geschilderde lelie die achter de woorden opdoemt. Waar het elders aan de tekst wordt gelaten om een beeld op te roepen, wordt hier het beeld al gegeven. De saaie muur van het flatgebouw in de Merenwijk, waarop dit gedicht is aangebracht, kon dit bloemetje wel gebruiken. De tekst zelf echter is in zijn simpelheid al beeldend genoeg: “Ik heb de witte water-lelie lief / daar die zo blank is en zo stil haar kroon / uitplooit in ‘t licht”.

Elk gedicht krijgt in de stad zijn eigen plek en met de aanwezigheid van het gedicht wordt elk van deze plaatsen een betekenisvolle plek: de plek waar Shakespeare, het verlies van de dingen betreurend, zich getroost weet bij de gedachte aan een dierbare vriend, de plek waar de Oostenrijkse Ingeborg Bachmann ons op haast manifestachtig wijze de kracht maar ook de breekbaarheid van taal onder ogen brengt en de plek waar de jonggestorven Jotie ‘T Hooft het goud van de dichter weet te spinnen, al die plaatsen zijn plaatsen van betekenis geworden. De stad Leiden heeft daarmee een nieuwe rijkdom gewonnen.

Kitty Zijlmans

* Van dit artikel verscheen eerder een kortere versie in *Decorum. Tijdschrift voor kunst en cultuur* XIII, nr. 3 (1995) 9-12.

Lijst van adressen van de tot 1 mei 1996 gerealiseerde gedichten:

1. Marina Ivanavno Tsvetajeva: Kloksteeg/
Nieuwsteeg
2. William Shakespeare: Houtstraat/
Rapenburg
3. Alexander Blok: Roodenburgerstraat/
Thorbeckestraat
4. Jotie 'T Hooft: Kolfmakersteeg/
Rapenburg
5. Wotkoce Okisce (in het Engels bekend als
Louis Oliver) Burchtsteeg/Nieuwe Rijn
6. Hans Lodeizen: Vrouwenkerkhof/
Haarlemmerstraat
7. Paul Verlaine: Pieterskerkhof
8. Jan Hanlo: Langestraat/Nieuwe Rijn
9. Eugenio Montale: Pelikaanstraat/
Oude Rijn
10. J.C. Bloem: achtergevel pand Lange-
brug 107 (Gekroonde Liefdespoort)
11. R.M. Rilke: Herensteeg
12. J.E. Eielson: achtergevel pand
Noordeinde 6
13. I.K. Bonset: schoolplein Lucas van
Leydenschool, ingang Molensteeg
14. Ingeborg Bachmann: Vestestraat/
Nieuwe Rijn
15. Fernando Pessoa: Kampersteeg/Vliet
16. Carlos Drummond de Andrade:
Middelstegracht, binnenplaats Mostert-
complex
17. Frederik van Eeden: gevel flatgebouw
"Valkenhorst" in de Merenwijk
18. Willem Hussem: Kaiserstraat
19. Kafavis: Caeciliastraat/Turfmarkt
20. Pierre Reverdy: gevel pand Haven 3
21. H. Marsman: zijgevel Zoeterwoudse-
singel 42
22. Guillaume Apollinaire: Kloosterpoort
(tussen Hooigracht/Middelstegracht)
23. e.e. cummings: Beschuitsteeg/
Nieuwe Rijn
24. Langston Hughes: Hartesteeg/
Nieuwe Rijn
25. Basho: Nonnensteeg/Rapenburg
26. Jorge Luis Borges: Groenhovenstraat
27. W.B. Yeats: Lange Mare
28. Octavio Paz: Zonneveldstraat/Langebrug
29. Tadeusz Rozewicz: Mirakelsteeg/
Oude Vest
30. Paul van Ostaijen: Beroepencollege
Het Gilde, Boerhaavelaan 44
31. Salvador Espriu: Telderskade/Rijn- en
Schiekade
32. Josef Sarig: Groenesteeg/Herengracht
33. Lucebert: Vlietland College,
Apollolaan 262
34. Konrad Bayer: Kaasmarkt
35. Chairil Anwar: Kernstraat
36. Jabra Ibrahim Jabra: Zocherstraat
37. Jan van Hout: Drie Octoberstraat
38. J.H. Krchovsky: De Bleek (bij de
Ververstraat)
39. Seiichi Niikuni: Pieterskerkgracht

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1995

Aan deze kroniek werkten mee: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg voor Leiden en de correspondenten mw. drs. M.C.J. Bultink, A.C.J. Duindam, E.F. van der Dussen, J.P.M. van 't Hart, E. van der Hoeven, E. ten Hooven, C. Kroon, S.C.H. Leenheer, C.J.N. van der Loo, A. van der Luijt, I.M. Maes, J. Portengen, J.J. Pijpers, P.F. Reddingius, J.G. Schrage, drs. G.D.M. Schwencke, J.H.M. Sloof, J.E. van Teylingen en Ph.H. Vonk.

JANUARI

- 1 Het al jarenlang leegstaande station in Lisse wordt een restaurant.
- 1 De begraafplaats Rhijnhof in Leiden valt niet langer onder het College van Kerkvoogden van de Hervormde kerk in Leiden, maar is ondergebracht in de Stichting Beheer Begraafplaats Rhijnhof.
- 3 Benoeming van drs. F.H. Buddenberg tot burgemeester van Sassenheim.
- 7 Hedy d'Ancona en Jacob Kanbier bieden de gerestaureerde SDAP-vlag van de Afdeling Leiden aan de senioren van de afdeling aan.
- 11 "De burgemeester van het Noorderkwartier", "Ome Joop" Vervoorn, legt zijn voorzitterschap van de Leidse Stichting Wijkcomité Plan Noord neer.
- 12 De "burgemeester van de Hoofdstraat" in Noordwijk, Jan de Boer, overlijdt op 72-jarige leeftijd.
- 15 Voorschoten blijkt de gemeente te zijn die het meeste afval van de regio produceert.
- 15 Huib van Teylingen, zestig jaar lid van het zangkoor van de Zuidbuurtsekerk in Voorschoten, krijgt de nu ingestelde parochie-onderscheiding in goud.
- 17 Wethouder De Goede blijkt namens de gemeente Leiden een stukje grond in het Bulderbos onder Schiphol te hebben gekocht. Daarmee steunt hij de acties tegen de aanleg van Schiphols Vijfde baan, maar de gemeenteraad gaat hiermee onder protest akkoord.
- 21 Minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken, zelf een begaafd saxofonist, opent de vijftiende Leidse Jazzweek in stijl.
- 24 Rijnsburg is "art. 12 status" gemeente af.
- 24 Aan de Leidse echtparen Mertens-Claes en Lambooy-Verhoef wordt postuum door de Israëlische regering de Yad Vashem-onderscheiding toegekend.
- 31 In Ter Aar en Voorschoten neemt men wegens de watersnood in Zuid-Nederland geëvacueerd vee op.
- 31 Zoeterwoude krijgt te maken met de aantasting van het milieu en de afbraak van het "groene hart". Nu gaat het om de voorgenomen bouw in de Grote polder,

op 1 februari betreft het een nieuw overslagterrein voor bouw- en sloopafval en in oktober de aanleg van de Hoge Snelheidslijn.

FEBRUARI

- 1 Prins Constantijn studeert af in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Leiden.
- 2 Een deelnemer aan het Jeugdwerk Garantie Plan kan, dankzij de Stichting Weer-Werk, als eerste aan het werk in het Leidse bedrijfsleven.
- 4 IJscub Zoeterwoude viert zijn 100ste verjaardag.
- 5 De Groenordhallen in Leiden vieren, ietwat verlaat, hun 25-jarig bestaan met een concert van André Rieu, "de Nederlandse koning van de wals".
- 5 Judith Straathof uit Zoeterwoude wordt Nederlands kampioene sprint junioren-B.
- 8 Voorschoten maakt kennis met vluchtelingen tijdens het Internationaal Winterfeest.
- 10 Twee wethouders in Oegstgeest treden af na een conflict over de nieuwbouw van het gemeentehuis.
- 11 De afdeling Voorhout van de Koninklijke Algemene Vereniging voor Bloembollencultuur bestaat 100 jaar.
- 14 Het Rijnsburgse echtpaar Heemskerk-de Zwijger ontvangt de Yad Vashem onderscheiding van de Israëliëse regering.
- 15 Juwelier Van Kampenhout, erelid van de Vereniging Antonius Clubhuis in Leiden, overlijdt op 83-jarige leeftijd. Voor zijn werk als Jeugdleider, van 1931-1983, kreeg hij een pauselijke onderscheiding.
- 25 Het echtpaar Kraan-Schouten in Alkemade is 65 jaar getrouwd.
- 26 De Voorschotenaar Niels Arnold wordt schaatskampioen van Zuid-Holland.
- 27 Bob de Jong uit Leimuiden is wereldkampioen bij de schaatsjunioren.

MAART

- 5 Bisschop A.H. van Luyn van Rotterdam opent de gerestaureerde kapel van het Kloosterbejaardenoord Mariëngaerde te Warmond.
- 7 De gemeenteraad van Oegstgeest bestemt de voormalige Jelgersmakliniek voor huisvesting van de secretarie ter vervanging van het uit 1899 daterende raadhuis in het Wilhelminapark.
- 8 De Pieterrolprijs, de emancipatieprijs van de gemeente Leiden, wordt toegekend aan het Leidse Volkshuis, omdat het een brug weet te slaan tussen de oude emancipatiebeweging en de vrouwenbeweging van nu.
- 8 Aan Leidens eerste referendum, voor de bouw van appartementen in de tuin van het voormalig Koninklijk Militair Invalidenhuis en de sloop van de serre van dat gebouw, neemt 49% van de kiesgerechtigde Leidenaars deel; van hen stemt 58% tegen.
- 10 De Haanstraschool te Leiden is de winnaar van de wisselbeker van de sponsorloop voor Unicef. De opbrengst was f 14.000.

- 14 Vele bouwvakkers leggen het werk neer, om de CAO-onderhandelingen over VUT en loonsverhoging kracht bij te zetten. De staking duurt tot 18 april.
- 16 Minister Borst van Volksgezondheid opent met de Leidse burgemeester in het Bio Science Park het gebouw van Katwijk Farma.
- 18 De Noordwijkse “Jan Kloosprijs” wordt voor de eerste maal toegekend; G. Slats, publicist op historisch gebied, kon deze in ontvangst nemen.
- 30 Simon Wiesenthal bezoekt Alphen en ontvangt de erepenning van de gemeente.
- 30 Zoeterwoude draagt zijn archief over het Gemeentearchief Leiden.
- 31 Oprichting van de stichting “Historisch Museum Hazerswoude” die onder meer de geprivatiseerde gemeentelijke Oudheidkamer in stand wil houden.

APRIL

- 3 Op 90-jarige leeftijd overlijdt L.C.J. Roozen, oud-hoofdredacteur van *De Leidsche Courant* en beschrijver van Leidens geschiedenis (zie In memoriam op blz. 46).
- 9 Op deze koopzondag rijdt voor het eerst een pendelbusje van het terrein van Van Gend & Loos naar de Leidse binnenstad. Het vervoer gaat per 1 september officieel van start.
- 10 De eens zo statige huizen aan het Terweepark, achter het NS-station in Leiden, vallen ten behoeve van het stationsgebied onder de slopershamer.
- 13 Hillegom kan blijven zwemmen nu het openluchtbad “De Vosse” van de sloop wordt gered.
- 18 De lichttoren van Breestraat 52 en de De Gijselaarsbank in Leiden krijgen hun authentieke verlichting terug, op initiatief van de dienst Bouwen en Wonen van de gemeente en de EWR.
- 19 De actiegroep Free the Animals laat in Leiden zestien Turkse tortelduiven los, die bestemd waren voor een onderzoek naar de taal van deze vogels.
- 21 Burgemeester mr. C.H. Goekoop van Leiden opent het dierentehuis Stevenshage, opvolger van het oude “asyl” aan de Besjeslaan.
- 23 Overlijden van Riet van Dort-Clements, bekend door haar Portretten van bekende Oegsteestenaren en andere biografieën en historische geschriften.
- 24 Het oorlogsmonument bij het Haagsche Schouw in Leiden moet dertig meter worden verplaatst in verband met de aanleg van een rotonde ter plekke.
- 25 Met het opblazen van de schoorstenen van “Van Oort” komt een einde aan de laatste dakpanindustrie van Alphen.
- 28 A.M. Hulkenberg, jarenlang correspondent van Lisse voor de Vereniging Oud Leiden, wordt geridderd in de Orde van Oranje-Nassau.
- 28 De “bekende” schilders Cees Goekoop en Jacob Kanbier nemen het Rembrandt-atelier aan het Leidse Galgewater in gebruik.

MEI

- 1 Valkenburg leidt, in het kader van een halve eeuw bevrijding, de “voedseldroppers” rond, onder wie zich enkele bemanningsleden bevinden die kort voor de capitulatie droppings boven het vliegveld uitvoerden.

- 1 Installatie van B. van Wouwe als burgemeester van Katwijk, in welke functie hij mw. Van Montfrans-Hartman opvolgt.
- 3 Noordwijk herdenkt drie dagen de 50-jarige bevrijding, door de ontvangst van ondergedoken Amerikanen, een boek en een grote tentoonstelling.
- 4 Rijnsburg onthult een monument ter herdenking van de in Nederlands-Indië gesneuvelde militairen en later, op 29 mei, het bevrijdingsmonument.
- 5 In Leiden viert men vijftig jaar bevrijding met een herdenkingsbijeenkomst in de Pieterskerk, de onthulling van een Monument voor de Vrijheid van Dabaruch in de Hooglandse kerk, een optocht van oude legervoertuigen en een groots Bevrijdingsbal.
- 5 In Hillegom herhaalt men ter gelegenheid van de bevrijdingsdag de historische en allegorische praalwagenoptocht van 31 augustus 1945, waar 26 verenigingen en scholen aan deelnemen.
- 7 Het Leidse DIOK behaalt voor de zevende maal in successie de landstitel rugby.
- 9 Opening van In Casa, opvolger van de veel geluidsoverlast veroorzakende Koets-o-theek, aan de Leidse Lammermarkt.
- 9 Door vondsten uit de vroeg-Romeinse tijd aan de Nieuwe Offemweg blijkt de geschiedenis van Noordwijk veel verder terug te gaan dan men tot nu toe aannam.
- 10 In de Voorschotense wijk Noord-Hofland vindt een fusie plaats tussen het openbaar en het rooms-katholiek onderwijs.
- 10 De gemeenteraad van Oegstgeest aanvaardt een plan voor de bebouwing van de Broek- en Simontjespolder en voorkomt hiermee een verkleining van het grondgebied ten gunste van de gemeente Leiden.
- 12 Aftredend secretaris J. Karstens van de 3 October-Vereeniging wordt benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau; hij vervulde zijn functie 25 jaar. Samen met het eveneens aftredende bestuurslid "haringdokter" H. Meijer wordt hij erelid van de Vereeniging.
- 13 Het Academisch Ziekenhuis Leiden neemt afscheid van de 65 jaar oude Vrouwenkliniek, met een cabaretvoorstelling van Freek de Jonge.
- 13 De molen "De Rooie Wip" in Hazerswoude kan, na een ingrijpende restauratie, weer gaan draaien.
- 18 Ruim een kwart van de stemgerechtigden heeft zijn stem uitgebracht bij de schriftelijke verkiezingen voor een nieuw bestuur van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Vorige malen was het percentage aanzienlijk lager, zodat voor het democratisch karakter te vrezen viel, aldus dijkgraaf Van Tuyll van Serooskerken.
- 19 Lama's in de Noordwijkse hertenweide overlijden door tbc.
- 23 De gemeenteraad van Lisse stelt een gemeentelijke monumentenlijst vast.
- 23 Huldiging van de Leidse vertolkster van het levenslied Wies Cavé, die viert dat zij tien jaar gelden "doorbrak".
- 24 Na een langdurige en moeizame voorgeschiedenis gaat de eerste paal voor de nieuwbouw van het Leidse Gemeentearchief de grond in.
- 24 Bij de aanleg van een dierenbegraafplaats in Hazerswoude-Rijndijk legt men overwachts een Romeinse weg bloot.

- 30 De enige tijd geleden ontstane gemeente Jacobswoude start met de bouw van een nieuw gemeentehuis in het vroegere Rijnsaterwoude.
- 30 Zoeterwoude en enkele andere kleine plaatsen rond Leiden worden bedreigd nu de Vereniging Nederlandse Gemeenten twijfelt aan het bestaanrecht van gemeenten met minder dan 18.000 inwoners.
- 30 De jaarlijkse topconferentie van de NAVO wordt in Grand Hotel Huis ter Duin in Noordwijk gehouden.
- 31 De Leidse poppenspeler Piet Onderwater overlijdt op 67-jarige leeftijd.

JUNI

- 2 De Stichting Vrienden van Oud Hillegom reikt haar eerste oorkonde voor particuliere restauraties uit aan de eigenaar van Villa Vredenhof aan de Stationsweg.
- 8 Het plan voor de aanleg van een vele miljoenen kostende mini monorail te Alphen, bedoeld om de toegang vanaf het NS-station naar het enigszins noodlijdende Archeonpark aantrekkelijker te maken, oogst veel kritiek.
- 8 “De luis in de pels” van het gemeentebestuur van Leiden, oprichter van de Club van Boze Buurtverenigingen en ontwerper van veel alternatieve bouwplannen, J.J. Barendse overlijdt op 69-jarige leeftijd.
- 9 Heropening van de Leidse Haagsche Schouwbrug.
- 10 Opening van de gerestaureerde Doesbrug in Leiderdorp.
- 12 Het Leidse gemeentebestuur ontvangt op het stadhuis de 60- en 65-jarige bruidsparen. De drie paren die 70 jaar getrouwd zijn worden thuis bezocht.
- 14 Mw. A.C. Muller-Idzerda, bekend van vele planten- en tuinboeken, overlijdt in Voorschoten.
- 15 Rita Eriks wordt koninklijk onderscheiden bij haar afscheid van de kinderkoren in Voorschoten.
- 17 Het doek is definitief gevallen voor de Nederlandse Rotogravure Maatschappij, tot 1972 gevestigd aan het Leidse Galgewater, daarna in Haarlem.
- 21 Heropening van de Leidse Gemeentelijke Kredietbank met een uitgebreider takenpakket onder de nieuwe naam Stadsbank.
- 22 Presentatie van de beleidsnotitie Sassenheim Centrum waarin het voornemen ligt de dorpskern grootscheeps te veranderen.
- 23 Prins Willem Alexander wordt uitgeschreven als inwoner van Leiden.
- 25 In de Leidse Kooi wordt de minaret van de Mimar Sinan Moskee in gebruik genomen.
- 30 De restauratie van het Van der Werffpark in Leiden is afgesloten.

JULI

- 1 Sloop van de huizen in de Hillegomse Middenstraat.
- 8 De Baptisten Gemeente neemt de Bethlehemkerk (Kooikapel) aan de Leidse Driftstraat in gebruik.
- 4 Opening van de graftombe van de graven van Holland in Rijnsburg ten behoeve van onderzoek naar hun skeletten.

- 4 De gemeente Leiden besluit het naamloze beeldhouwwerk van Heppe de Moor aan het Rozenpad in de Leidse Merenwijk (in de wandeling De Banaan genoemd) te laten slopen; het werk is door constructiefouten en vandalisme geheel vervallen geraakt.
- 5 Het bezit van de Rijnlandse Molenstichting wordt door de overdracht van vier pas gerestaureerde molens in Alkemade, uitgebreid.
- 5 Lord Owen, tot voor kort namens de Europese Unie onderhandelaar in het voormalige Joegoslavië, bepleit in het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Leiden de vorming van een snelle interventiemacht.
- 7 D. van Beelen, al vijftig jaar verbonden aan een tuindersbedrijf in Voorschoten, krijgt een koninklijke onderscheiding.
- 8 Voltooing van de restauratie van de uit 1652 daterende Hogewegse molen in Noordwijk.
- 10 Mw. W. Zandbergen, van het Leidse Kraamcentrum Rijn en Vliet treedt vervroegd uit, na bijna duizend keer te hebben gekraamd.
- 15 Start van de 75e Kaagweek van de Koninklijke Watersportvereniging De Kaag te Warmond.
- 17 Onder het motto "Terug naar Katwijk" gaat een zomerschilder-festival van start.
- 17 Voorschoten haalt opgelucht adem na de arrestatie van een grote jeugdbende die door een Voorschotenaar van middelbare leeftijd werd aangevoerd.
- 20 De Leidse persfotograaf N. van der Horst, erelid van de Vereniging van Beroepsfotografen in Nederland, overlijdt op 75-jarige leeftijd (zie In memoriam op blz. 49).
- 21 Op het huis, dat gebouwd is op de plaats van de vroegere Leidse gemeenteschool aan de Zuidsingel, is als herinnering aan de bijnaam Centenschool een monument in de vorm van een cent geplaatst.
- 27 Woningbouwvereniging Zijl en Vliet betreft haar nieuwe kantoor in De Coöperatieve Broodfabriek De Vooruit aan de Leidse Korevaarstraat.

AUGUSTUS

- 22 Oud-burgemeester G. Woodward van Oxford krijgt de gouden gedenkspeld van de gemeente Leiden voor zijn jarenlange inspanningen voor de stedenband Leiden/Oxford.
- 24 De Leidse wethouder Van Rij luidt de laatste fase in van de actie Schoon Schip, het verwijderen uit de Leidse wateren van bootjes waarvoor de eigenaars geen liggeld betalen.
- 31 Katwijk stelt, bij een temperatuur van meer dan 25 graden Celsius een zomerijsbaan open.

SEPTEMBER

- 5 De kans op een referendum over het behoud van 34 bomen in het Leidse Noorderpark is verkeken; kappen zou nodig zijn voor de bouw van een verpleeghuis en aanleunwoningen.

- 7 Installatie van mw. A.C. Hommes als burgemeester van Valkenburg; zij volgt C. Sinke op die op 24 februari afscheid nam.
- 12 Bij de afscheidsreceptie van de Leidse raadsleden S. de Vreeze en P. Vonk wordt politiek-correct Zuid-Afrikaanse wijn geschonken, omdat op Franse wijn een taboe rust vanwege de Franse kernproeven in de Stille Zuidzee.
- 13 De "Leidse Tante Leen", Ali van Tongeren, overlijdt op 74jarige leeftijd.
- 13 Drs. R.C.J. van Maanen en P.J.M. de Baar, verbonden aan het Leidse Gemeente-archief, vieren hun 25-jarig dienstverband bij de overheid. Bij deze gelegenheid wordt de intentieverklaring getekend om te komen tot een nieuwe geschiedschrijving van Leiden.
- 15 Rijksweg 11 West, die Voorschoten dreigt te doorsnijden, doemt weer in de regionale plannen op. De gemeente schrijft daartegen een brochure.
- 16 De Harddraverijvereniging Hillegom en omstreken viert haar 90-jarig jubileum.
- 26 The Shoes, een formatie uit de jaren zestig, vieren met een feest in de Leidse Pieterskerk de verschijning van hun eerste CD.
- 29 In Voorhout wordt na 35 jaar discussie de openbare bibliotheek geopend.
- 30 De Alphenense parochie St. Bonifatius bestaat 200 jaar.
- 30 Wegens een halve eeuw zang bij het Christelijk Vocaal Ensemble in Voorschoten wordt mw. G. van Maanen-Noort koninklijk onderscheiden.

OKTOBER

- 1 Opening van de vernieuwde historische afdeling van Museum De Lakenhal in Leiden.
- 2 De erepenning van de gemeente Leiden wordt toegekend aan dr. H. Meijer, onder meer 22 jaar bestuurslid van de 3 October-Vereeniging.
- 8 Het Hillegomse artsenechtpaar Van der Kaaden-Wolterbeek stopt na 35 jaar als huisarts; hun zoon neemt de praktijk over en vormt zo de derde generatie huisartsen Van der Kaaden.
- 9 In Ter Aar plaatst men een nieuw brugdek met historische opbouw van de gerestaureerde Kattenbrug waarvan het aanzien bewaard blijft.
- 12 Officiële startsein voor de bouw en inrichting van het Nationaal Natuurhistorisch Museum, een publiek-private samenwerking tussen Rijksgebouwendienst, Ministerie van OC&W, NNM, gemeente Leiden en projectontwikkelaar MABON, twee dagen voor het 175-jarig bestaan van het museum.
- 17 De Duitse Bondspresident dr. R. Herzog brengt een bezoek aan de Leidse universiteit.
- 19 In Rijnstraat 122 (vroeger Hoge Rijndijk 265a) in Zoeterwoude wordt een gedenksteen ingemetseld, omdat daar de kunstschilder Bram van Velde honderd jaar geleden werd geboren.
- 23 Op de Leidse Hogewoerd opent de eerste winkel voor wietkwekers, Art Grow, zijn deuren.
- 24 De Leidse vrijmetselaarsloge La Vertu reikt een erepenning in zilver uit aan prof.

dr. P.S. van Koningsveld wegens zijn verdiensten voor de bevordering van een eerlijk en rechtvaardig omgaan van westerlingen met moslims.

- 25 De kranten brengen het nieuwe motto, waaronder de Stichting Leiden Promotion reclame voor de stad wil maken: Niets lijkt op Leiden.

NOVEMBER

- 1 De Dorpskerk in Voorschoten kan, na de nodige tegenvallers, eindelijk uit de steigers. Op 19 november wordt herdacht dat daar het Zeemansorge1275 jaar bestaat.
- 1 Mw. C. Teune, hortulana van de Leidse Hortus Botanicus, krijgt in het Japanse Murayama de Mogami Tokunai Award, vanwege de Von Siebold Gedenktuin in de Hortus.
- 1 Pastor J. Wanink verlaat de Hillegomse St. Martinusparochie na ruim achttien jaar.
- 10 Heropening van het Museum voor de Bloembollenstreek in Lisse.
- 16 De Leidse gemeenteraad stemt in met een compromis over de sloop van de serre van het voormalig Koninklijk Militair Invalidenhuis: Leiden betaalt een schadevergoeding van ruim twee miljoen gulden en de projectontwikkelaar levert de reeds verleende bouwvergunning in.
- 17 Hedy d'Ancona onthult het monument van Cune van Groeningen voor Joke Smit-Kool, bij NS-station De Vink in de Leidse Stevenshof. Het eert de oprichtster van M(an) V(rouw) M(aatschappij) en initiatiefneemster voor Volwassenen-educatie en Moeder-MAVO.
- 21 Iraniërs in Leiden gaan op het Stadhuisplein in hongerstaking uit protest tegen een op handen zijnde uitwijzing.
- 25 Overdracht van voor zestig vluchtelingen gebouwde woningen in Noordwijk aan de Noordwijkse Woningbouwvereniging.
- 27 Installatie van de Gemeentelijke Monumentencommissie van Sassenheim.
- 30 Cultureel Centrum de X vertrekt uit de voormalige Rex-bioscoop aan de Leidse Haarlemmerstraat en vindt voorlopig onderdak in het Leidse Volkshuis.
- 30 Liemeer, dat de kernen Nieuwveen, Zevenhoven, Vrouwenakker en Noordse dorp omvat, passeerde deze maand de grens van 7.000 inwoners.

DECEMBER

- 2 De oostelijke buis van de stationstunnel in Leiden wordt in gebruik genomen.
- 6 Opening van de provinciale weg N207 die Hillegom rechtstreeks aansluit op de A4.
- 7 De Leidse Co Verhoogprijs wordt uitgereikt aan mevrouw J. Witteman-Dool, veertig jaar zweminstructrice bij De Watervrienden, aan LCKV Jeugdvacantie, die dit jaar haar 75-jarig bestaan vierde en aan Technica 10, die meisjes probeert te interesseren voor techniek.
- 13 Overlijden van E.J.M. Kolfshoten, oud-burgemeester van Alkemade, op 78-jarige leeftijd.

- 17 De hervormde theoloog en kerkvernieuwer prof. dr. H. **Berkhof** overlijdt op 81-jarige leeftijd.
- 18 Jac. Monfoort, alias “Rooie Japie”, neemt afscheid van de Groenordhallen in Leiden waar hij 22 jaar veedrijver was.
- 20 De gemeenteraad van **Voorhout** ontnemt burgemeester mw. M.E.B. de Goeij-Smulders al haar politieke portefeuilles.
- 29 De oud-gemeentearchivaris van Leiden mr. Annie Versprille overlijdt op 90-jarige leeftijd (zie In memoriam op blz. 55).
- 29 De Leiderdorper Kees Borst wordt nationaal kampioen schaatsen bij de veteranen op de lange afstand.
- 31 Overlijden van de verzetsstrijder en oud-gemeentesecretaris van Leiderdorp, C. Hobo.

LEONARDUS CORNELIS JOSEPHUS ROOZEN

23-7-1904 SASSENHEIM 3-4-1995 LEIDEN

Op maandag 3 april 1995 is overleden, op de hoge leeftijd van ruim negentig jaar, Leo Roozen, oud-hoofredacteur van De *Leidsche Courant*.

Leo Roozen werd geboren op 23 juli 1904 in Sassenheim als jongste zoon van de welvarende bollenhandelaar Leen Roozen en diens vrouw Suze van Velzen. Leen en Suze maken deel uit van de hechte rooms-katholieke gemeenschap in de duin- en bollenstreek en Leidse regio: Noordwijk, Noordwijkerhout, Voorhout, Lisse, Warmond, Zoeterwoude vormen, met enkele andere dorpen, evenzovele enclaves in een overigens overwegend liberale en protestantse omgeving. Leo wordt in die jaren gevormd tot het opgewekte, door en door roomse product van zijn opvoeding, wat hij tot op hoge leeftijd zal blijven. Broeders, paters, nonnen, pastoors, kerken, bisschoppen, missen, kaarsen, wierook, devotiebeeldjes, retraites vormen zijn leefwereld van 1904 tot 1995 aan toe.

Vader Leen Roozens beste vriend is de Warmondse huisarts Herman Walenkamp. Deze ouderwetse dorpsdokter vormt samen met de president van het Warmondse Groot Seminarie het centrum van de intellectuele ambitie om de positie van de katholieken in het land en de regio te verbeteren. In 1909 organiseren zij met enkele vrienden de start van een eigen regionaal rooms-katholiek dagblad. Zij kopen daartoe van de Leidse uitgever Théonville een der oudste dagbladen van het land, *De Leidsche Courant*, en brengen deze onder in een NV. Herman Walenkamp betreft Leen Roozen hierbij en neemt hem op in de Raad van Commissarissen.

Voor de jonge Leo zal dit van grote betekenis voor het verloop van zijn leven blijken. Na zijn eindexamen in 1922, zo vertelt Leo later, wandelen zijn vader en Herman op een warme zomermiddag door de tuin in Sassenheim. Zij bespreken Leo's toekomst. Zelf loopt hij in hun kielzog mee en is er getuige van hoe dit vraagstuk wordt opgelost. Herman tegen Leen: "Gods wegen zijn ondoorgroendelijk: er is zojuist de positie van leerling-journalist vacant gekomen bij *De Leidsche Courant*. Ik zal de Raad van Commissarissen voorstellen Leo op die plaats te benoemen."

Leo wordt aanvankelijk met enige aarzeling benoemd. Is het niet bezwaarlijk dat hij helemaal van Sassenheim naar Leiden op en neer moet reizen? Commissarissen nemen hem eerst maar eens een half jaar op proef. Trots op zijn eerste baan bewaart Leo nog tweeënzeventig jaar lang tussen zijn

papieren het tramabonnement voor de route Sassenheim-Leiden v.v. uit 1923 (prijs per kwartaal f 23,00). In april krijgt hij zijn vaste aanstelling.

De vaste aanstelling van Leo zal inderdaad een héél vaste aanstelling blijken te zijn. Hij blijft 45 jaar bij *De Leidsche Courant* tot 23 juli 1969, de dag dat hij de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar bereikt. In de loop der jaren nemen zijn verantwoordelijkheden toe. Nadat hoofdredacteur Theo Wilmer op 21 februari 1950 is overleden, wordt Leo op voordracht van directeur Van Hamersveld en de Raad van Commissarissen door de algemene vergadering van aandeelhouders tot hoofdredacteur benoemd.

Behalve journalist, redacteur en hoofdredacteur is Leo Roozen bovenal de scribent, de romantische liefhebber van stad- en streekhistorie. Uit zijn pen vloeien in de loop der jaren vele honderden artikelen, gewijd aan Leiden en de omliggende dorpen en vaak gepubliceerd in *De Leidsche Courant*. In de loop der jaren leverde dat een hele reeks aan boeken, brochures en artikelen op, waarvan vele nog steeds gezocht antiquarisch bezit vormen: *Het Gravensteen te Leiden* (1939), *Dit is Leiden* (1941), *De Zeven Zaligheden van Zoetemoede* (1946), *Het Leidse Stadhuis* (1950), *Boerenwijsheid en boerengewoonten in Rijnland* (1962), *40 Jaar Petruskerk Leiden* (1976), etc.

Als hoofdredacteur is Leo Roozen de moederkloek van een hele reeks journalistieke kuikens. Velen van hen zullen na verloop van een aantal jaren hun

vleugels uitslaan, het nest verlaten en uitgroeien tot vaak toonaangevende vertegenwoordigers van het métier. Met zijn feilloos gevoel voor het anekdotische en, uit een diep verborgen gevoel van verlegenheid voortspruitende buitenissigheid, laat hij bij hen allen een onuitwisbare indruk na.

Onvergetelijk vind ik zelf het verhaal over zijn bezoek aan de toenmalige koningin Juliana op haar paleis Soestdijk. Zij organiseerde een periodieke bijeenkomst van hoofdredacteurs van Nederlandse kranten om met hen van gedachten te wisselen. Deze kwamen op hun paasbest vanuit het hele land aanzoeven in hun limousines. Leo had evenwel in Leiden zijn oude bromfietsje bestegen, zo'n ouderwetse pothelpmpje op zijn hoofd vastgesnoerd en de tocht naar Soestdijk op zijn geheel eigen, bescheiden wijze per brommer gemaakt. Eenmaal in Soestdijk gearriveerd, moest hij echter onverrichterzake weer terug. Luid schaterend hadden de bewakers van de rijkspolitie hem de toegang tot het paleis geweigerd. Als dit een hoofdredacteur was, kon iedereen wel zeggen dat hij hoofdredacteur was. Neen, ze konden hem echt niet binnenlaten.

In zijn privé-leven leek Leo Roozen het sobere monnikenleven na te streven, waarover hij, als het over de kerk ging, zo relativerend spottend kon spreken. Zijn zorgzaamheid voor moeder en zusters na het vroege overlijden van zijn vader, bepaalde zijn huiselijk leven tot aan zijn laatste jaren. Toen hij na het overlijden van zijn zusters, hoogbejaard, zijn laatste jaren alléén moest doorbrengen, verlangde hij steeds meer naar het einde. De zondagse borreluurtjes bij hem thuis werden steeds belangrijker voor hem. In een echt roomse dikke sigarenrook verzamelde half rooms Leiden zich vaak in zijn studeerkamer. Uit vrees voor de eenzaamheid belde hij soms al dagen tevoren om zich van gezelschap te verzekeren. Wie dan op het afgesproken uur kwam, merkte dat hij iedereen had gebeld – de hele kamer zat dan vol.

Zonder enige twijfel kwam de dood tenslotte als een verlossing. Met Leo Roozen verloren stad en streek een journalist pur sang voor wie zijn grote liefde voor de historie van Leiden en omgeving om voorrang streed met zijn sterke verbondenheid met kerk en kerkgeschiedenis. Zijn dood markeert het einde van een tijdperk.

Joop Walenkamp

NICO VAN DER HORST

12-10-1919 LEIDEN

20-7-1995 LEIDEN

In 1984 was ik bezig met het fotoboekje *Leiden in bewogen jaren* en omdat ik op zoek was naar foto's uit de oorlog besloot ik bij Foto Van der Horst te gaan informeren wat mijn mogelijkheden waren. Ik wist uit naspeuringen bij het Leids Gemeentearchief dat Nico van der Horst in die tijd foto's had gemaakt. Was er meer dan hetgeen in de prentverzameling van het Gemeentearchief werd getoond?

De Meester ontving me in zijn eenvoudig kantoor achter de winkel. Ik kende hem niet maar toch voelde ik me meteen bij hem op m'n gemak. "Rookt u", vroeg hij terwijl hij me een sigaar presenteerde. "Nee dank u, ik rook niet", antwoordde ik. Zelf stak hij er maar een op. Het werd een gezellig uurtje en wat die foto's betrof: hij zou wel wat afdrukken en dan moest ik maar zien wat ik kon gebruiken. Over het geld zouden we het wel eens worden.

Het fotoboek werd een succes dankzij een tiental foto's van hem. Toen ik hem een presentemplaar bracht, bladerde hij het door terwijl hij een langgerekt "leuk" liet horen. Zo werd de basis gelegd voor een jarenlange samenwerking. Een samenwerking die erin resulteerde dat van het zeer omvangrijke oeuvre van Nico van der Horst een deel werd gepubliceerd.

In 1988 ontstond het idee een kalender met historisch beeldmateriaal uit te brengen. Vanwege de naamsbekendheid zou het een Van der Horst-kalender moeten worden. Mijn voorstel werd door hem goed ontvangen. Het leek hem leuk en het streekte zijn eergevoel. Samen zouden wij de kalender maken; hij zorgde voor de foto's en de publiciteit, ik voor de tekst. Dat de kalender een succes werd, is algemeen bekend. Na acht jaar is hij niet meer weg te denken uit de boek- en tijdschrifthandel. Tot zelfs naar Australië en Canada worden ze verzonden. Ieder jaar bekeken we vol trots ons nieuwe geesteskind, dat altijd op het laatste nippertje tot stand kwam, altijd een haastklus voor de drukker was, maar vóór 3 October in de winkel lag.

Het tekent het belang van Nico van der Horst. Het vastleggen van gewone beelden uit het dagelijks leven, van de mensen bij allerlei gebeurtenissen, van rouw en trouw tot kerk en politiek, blijkt uiterst belangwekkend te zijn geweest voor onderzoek naar het verleden. Maar dat niet alleen. Zijn werk stimuleert het historisch besef in brede kring.

Foto: Loek Zuyderduin.

Van der Horst deed zijn eerste kennis op bij de bekende Leidse fotograaf W. Bleuzé. Ervaring kreeg hij door een baan bij de Rotogravure Maatschappij, waar hij echter vlak na het uitbreken van de oorlog in mei 1940 werd ontslagen. Toen heeft hij zich gevestigd als zelfstandig fotograaf. Hij kreeg vele opdrachten voor reportages. Na de oorlog volgden opdrachten van de pers. Van der Horst was werkzaam voor drie kranten, namelijk de *Nieuwe Leidsche Courant*, de *Leidsche Courant* en *Het Vrije Volk*. Al doende ontstond een enorm groot archief van negatieven, de "Collectie Van der Horst".

Eens ontving de heer Van der Horst me in een zijgedeelte van de winkel. Hij toonde me een grote doos en een boek, dat een soort journaal bleek te zijn. In de doos zaten zo'n paar duizend genummerde enveloppen met daarin een negatiefje. "Speedjes" (het bleken er totaal meer dan twaalfduizend te zijn) noemde hij ze. Hij sloeg het boek open, maar helaas, deze nummers had hij nooit genoteerd. Dus trok hij een stapeltje "speedjes" uit de doos en begon ze stuk voor stuk tegen het licht te houden. In de ene hand het negatiefje, in de andere hand z'n eeuwige sigaar. Zo nu en dan mompelde hij een naam of "die heb ik ook gemaakt". Hoe meer we keken hoe enthousiaster hij werd. "Wat heb ik toch gefotografeerd", zei hij terwijl hij me hoofdschuddend aankeek. "Gelukkig wel", dacht ik.

Na de speedjes volgden de 6x6 negatieven. Duizenden en nog eens duizenden had hij boven op zolder. Daar bevonden zich ook de Linhoff negatieven, glasplaten en kleinbeeldfilms. Op een gegeven moment mocht ik met hem

mee naar zolder naar het “heilige der heiligen”. Het leek wel de schatkamer van Sint Nicolaas. Een voorzolder vol afgedankte fotografische artikelen en reclamemiddelen, daarachter een zolderkamer met stellingen vol dozen en ordners gevuld met negatieven. Geregeld ging ik langs om negatieven uit te zoeken, maar op een middag doet men niet veel, zeker als er nog smakelijk verhaald wordt over z’n belevenissen in oorlogstijd en daarna.

Na verloop van tijd was de verstandhouding met hem zo goed, dat ik de negatieven thuis mocht bekijken. Hij laadde z’n auto vol en bracht ze bij me thuis. “Zal je ze niet stiekem afdrukken”, vroeg hij, “want dan verdien ik er niets aan en ik moet toch aan m’n pensioen denken.”

De allerlaatste keer dat hij een aantal dozen vol filmrolletjes bij mij thuis bracht, was hij al heel erg ziek. Hij wist geen raad met z’n negatieven. Ik had hem aangeboden het een en ander te ordenen. “Alvast bedankt hoor, en zoek voor je zelf ook wat uit. Dan druk ik dat voor je af.” Ik heb hem nooit meer teruggezien. Een paar weken later las ik z’n overlijdensbericht in de krant.

Herman van Hooidonk

HERMAN DIEDERIKS

9-10-1937 ROTTERDAM 11-8-1995 GRENOBLE (FRANKRIJK)

De sociaal-historicus Herman Diederiks heeft in Amsterdam geschiedenis gestudeerd en is daar de rest van zijn leven blijven wonen. Veel van zijn wetenschappelijke publicaties, waaronder in de eerste plaats zijn proefschrift, hebben betrekking op de sociale geschiedenis van de hoofdstad. Ondanks zijn Amsterdamse achtergrond is er echter ook veel geweest dat hem met Leiden heeft verbonden.

In 1970 werd Diederiks aan de Leidse universiteit aangesteld als wetenschappelijk medewerker in de sociale geschiedenis. Hier zou hij, uiteindelijk als universitair hoofddocent, tot aan zijn dood blijven werken. In de geschiedwetenschap, en in het bijzonder bij de sociale geschiedenis, kondigde zich juist aan het begin van de jaren zeventig een groot aantal vernieuwingen aan. Diederiks, die altijd een zeer scherp oog voor nieuwe mogelijkheden had, voelde zich in deze functie dan ook als een vis in het water: hij exploreerde al het nieuwe met de hem kenmerkende energie. Hij was een bij uitstek praktisch ingestelde wetenschapper, die zijn zeer brede vakinhoudelijke interesse onmiddellijk in daden omzette. In de loop der jaren heeft hij zo een indrukwekkende hoeveelheid producties (publicaties, computerbestanden, audiovisuele bestanden) tot stand gebracht. Hij koos vaak voor Leiden als onderzoeksgebied, uiteraard mede mogelijk gemaakt door een goed voorzien Gemeentearchief, hetgeen in vele vernieuwende studies over de Leidse sociale geschiedenis heeft geresulteerd.

Vanaf het begin van zijn loopbaan was zijn aandacht gericht op historische demografie. Met deze sterk kwantitatieve vorm van geschiedschrijving was ook hij gaan aanleunen tegen de sociale wetenschappen, waarvan allerlei onderzoeksmethoden werden overgenomen. Als één van de eerste Nederlandse historici ging hij gebruikmaken van de computer. Het eerste, direct al vrij grote, computerproject waartoe hij het initiatief nam had betrekking op een tamelijk unieke bron: het Leidse Kohier van 1749 (eigenlijk Het Provisioneel Middel van 1748), een belasting- én volkstellingregister van een voor de achttiende eeuw zeldzame volledigheid. Deze bron werd machineleesbaar gemaakt, waarbij de gegevens voor een groot deel in gecodeerde vorm werden opgeslagen, in eerste instantie op ponskaarten, toen zeker pionierswerk. De analyse van dit computerbestand, later nog met een aantal hiermee samenhangende bronnen aangevuld, heeft uiteindelijk geleid tot het boek

Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw (Leiden 1978; een uitgebreidere versie verscheen later onder de titel *Armoede en sociale spanning*). Vele historische computerbestanden zouden daarna nog door hem of onder zijn leiding gecreëerd worden.

Diederiks was bij voorkeur geïnteresseerd in de *stedelijke* context van de sociale geschiedenis, in het bijzonder voor de demografische en de ruimtelijke aspecten daarvan. Het Leidse Gemeentearchief heeft aan deze belangstelling een tentoonstelling over de Leidse Stationswijk te danken gehad. Jarenlang is Diederiks één van de belangrijkste promotores geweest van het “vak” stadsgeschiedenis; hij richtte de *European Association of Urban Historians* op en zat in het bestuur daarvan. Dit laatste illustreert zijn buitengewone internationale oriëntatie, die bijna spreekwoordelijk was. Door de vele contacten die hij in het buitenland legde, was hij zonder twijfel één van de bekendste Nederlandse historici geworden.

Interesse voor de onderkant van de samenleving is een andere rode draad in zijn werk. De komst van de computer bood óók daarvoor fascinerende nieuwe mogelijkheden, evenals “oral history”-technieken, die al vroeg zijn aandacht hadden. Het eerste in Leiden gehouden oral history-onderzoek is door hem in 1978 opgezet. Het was gewijd aan een vergelijking van de Leidse stadswijken De Kooi en de Haver- en Gortbuurt in de jaren dertig. Ten dele hierop voortbouwend is door hem later een videoproduktie gemaakt over geschiedenis en bewoners van de Kooi. Tevens verklaart deze interesse zijn

vele activiteiten op het gebied van de sociaal-historische aspecten van strafrechtsgeschiedenis. Niet alleen was hij voorzitter van de Nederlandse werkgroep strafrechtsgeschiedenis, maar ook van de internationale *Association on the History of Crime and Criminal Justice*. Het belangrijkste door hem gevormde strafrechtshistorische computerbestand vormden wel de door H.M. van den Heuvel gepubliceerde *Criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811*.

Diederiks hield de stormachtige ontwikkelingen op het vlak van de alfa-informatica goed bij. De mogelijkheden tot het meer *source-oriented* (zo brongetrouw mogelijk) invoeren van gegevens door middel van gescande teksten en afbeeldingen en het op aantrekkelijke wijze weergeven daarvan (multimedia) werden veel groter. Begin jaren negentig was hij mede-oprichter van de postdoctorale cursus "Historische Informatieverwerking" (ESF-DABURH) van de Leidse universiteit, die werkloze historici bijschoolt op het terrein van de informatica. De door hem binnen deze cursus geïnitieerde multimedia-applicatie *Leidse lusten*, een moderne computerpresentatie van twee zeventiende-eeuwse Leidse belastingregisters (het Klein Familiegeld en de Tweehonderdste Penning van 1674), werd na zijn overlijden op 29 november 1995 aan burgemeester Goekoop aangeboden. De laatste jaren had Diederiks speciale aandacht voor de mogelijkheden, maar ook de problemen, van het coderen én classificeren van historische beroepen.

Een ander pioniergebied waarop hij zich bewogen heeft was dat van de industriële archeologie. Het in 1982 mede door hem gepubliceerde artikel *Negentiende en twintigste eeuwse fabrieksgebouwen in de Leidse binnenstad* is het eerste artikel ooit over de industriële archeologie van Leiden geschreven. Een bij uitstek maatschappelijk relevant interessegebied van hem was milieu-geschiedenis. In 1988 liet de gemeente Leiden een onderzoek uitvoeren naar mogelijke plaatsen van bodemvervuiling in de binnenstad op grond van gegevens over bedrijfslocaties in de periode 1850-1880, waar hij zeer nauw bij betrokken was.

Degenen die nader met hem in contact kwamen, zullen zich Diederiks herinneren als een vooral stimulerende, intelligente en opgewekte persoon, al kon hij bij eerste kennismaking soms wat warrig, ongeduldig of tegendraads overkomen. Daarnaast was hij zeer sociaal ingesteld. Velen hebben de gastvrije kanten van zijn karakter leren kennen, vooral in zijn huis aan de Amsterdamse Herengracht.

De altijd uiterst energieke en sportieve Herman Diederiks overleed in augustus 1995 plotseling tijdens een fietsvakantie in Frankrijk. Nederland, en zeker ook Leiden, verloor met hem een markant historicus.

H.D. Tjalsma

ANNA JOHANNA VERSPRILLE

17-9-1905 SCHOONDIJKE 28-12-1995 LEIDEN

Wat achteraf zo vanzelfsprekend lijkt, een glanzende carrière in het archiefwezen, lag allerm minst voor de hand toen Annie Versprille in 1925 negentien jaar oud de meisjes-HBS in Middelburg afrondde. En nog minder was toen te voorzien dat haar naam met historisch Leiden verweven zou worden. Met het middelbare-schooldiploma op zak wilde ze kinderarts worden, wat een bezorgde raadgever, de huisarts van de familie, niet zo verstandig vond. Min of meer toevallig werd het, geleid door dezelfde raadgever, een opleiding tot archivaris tweede klas. Zo kon zij bij haar ouders thuis blijven. Want de Zeeuwse rijksarchivaris Meerkamp van Emden wilde de scherpzinnige schilddersdochter graag als volontair onder zijn hoede nemen. Pas met dat diploma op zak zou de wereld voor haar openliggen.

Die kans deed zich voor in 1928, toen de gemeente Leiden een archiefambtenaar tweede klasse vroeg. Overvoorde, die hetzelfde jaar met pensioen zou gaan, had oog voor haar talenten. Zij kreeg de post en de geboren Zeeuws-Vlaamse verhuisde naar het haar vreemde Leiden.

In de sleutelstad moet ze zich spoedig een eigen plaats hebben veroverd. Natuurlijk speelde ze vrijwel van meet af aan een rol in Oud Leiden. Het *Jaarboekje* zou vanaf 1932 haar eerste grote artikelen publiceren en vanaf 1933 voerde ze vier jaar lang het secretariaat van de redactie. Minder gewoon was dat zij al in 1934 benoemd werd tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, een eer die gewoonlijk was voorbehouden aan auteurs met een academische opleiding die door hun publicaties hun kwaliteiten bewezen hadden. Haar entree in de Maatschappij is een bewijs dat zij zich niet in het stadsarchief wilde laten begraven; zij wist door haar sociale talenten daarbuiten een brede kring van vrienden in het Leidse te ontwikkelen.

Op het archief was Overvoorde opgevolgd door Verburgt, die op zijn beurt in 1938 plaats maakte voor Van Roijen. Vooral met de laatste had zij heel wat te stellen. Geheel tegen haar aard voerde hij – misschien ook al vanwege een lijflijke handicap – een weinig wervend beleid. Zijn komst in de redactie van het *Leidsch Jaarboekje* betekende dan ook dat zij eruit stapte. Dat was overigens ook geheel naar de geest van de tijd: een ondergeschikte hoorde nu eenmaal niet samen met een superieur in eenzelfde commissie zitting te nemen.

Een keerpunt in Annies leven was het colloquium doctum dat voor haar

in 1947 de poorten naar de universiteit opende. Zij koos voor Nederlands recht, een studie die ze in de avonduren binnen drie jaar met het doctoraal-examen wist af te ronden. Ze was vast van plan aan de benauwende sfeer van het archief te ontsnappen en droomde in die jaren van een loopbaan in de advocatuur, en dan nog het liefst in Zeeuws-Vlaanderen, haar geboorte-grond, waarmee ze zich haar hele leven verbonden voelde. Het zou anders lopen; het bleek niet zo eenvoudig een heel nieuwe carrière te beginnen.

Daarom koos ze uiteindelijk toch voor het archief en schreef zich in voor het examen eerste klasse, wat zij ook weer in de kortst mogelijke tijd wist te behalen. Zij buitte dit nieuwe diploma uit door haar vakkennis te verdiepen met een “Stage technique internationale” aan de Archives nationales in Parijs, daartoe uitgenodigd door het Franse ministerie van onderwijs. Daarmee was zij in 1956 de aangewezen kandidaat om de onverwacht overleden Van Roijen als archivaris op te volgen.

Haar lange loopbaan op een ondergeschikte post heeft ongetwijfeld in de hand gewerkt dat zij een scherp oog had voor de positie van het personeel dat haar voortaan was toevertrouwd. De oudgedienden op het archief noemen met erkentelijkheid haar inzet voor haar mensen. Zij vocht met succes voor een betere honorering en een uitbreiding van de staf. Wat het laatste betreft spreken de cijfers een duidelijke taal. Bij haar komst stonden er zes ambtenaren in vaste dienst op de betaalrol; zij kon er bij haar vertrek dertien aan haar opvolger overdragen. Naar buiten toe veel belangrijker waren haar inspanningen om het archief een eigen plaats in de maatschappij te geven. Wie de gedrevenheid van Annie Versprille als archivaris wil leren kennen, kan nog het beste eens naslaan wat ze onder de zakelijke titel “De inhoud van het Leidse archiefdepot” in *het Jaarboekje* van 1957 schreef. Het kan als een beginselverklaring bij het aanvaarden van haar nieuwe post worden opgevat. Zelfbewust rekent ze er af met de waanvoorstelling van de archivaris als obscure zonderling, als waren archieven niets meer dan “kerkhoven, waar levenden worden begraven”. Het archief is er voor de samenleving.

Haar nieuwe functie stelde zij geheel in dienst van dat ideaal. Stap voor stap is zij erin geslaagd het te realiseren. Zij nam het initiatief tot stichting van het aan het archief gelieerde “Pilgrim Fathers Documentatiecentrum”, dat met een voortreffelijk gevoel voor publiciteit in 1958 door niemand minder dan de ambassadeur van de Verenigde Staten in Nederland werd geopend. De stad is bij dat initiatief welgevaren. Het lokte talrijke bezoekers uit de Verenigde Staten naar Leiden. Maar de waarde bleek ten volle toen president Bush dankzij dat centrum in 1989 zijn Amerikaanse “adelsbrieven” in ontvangst kon nemen.

Van meet af aan zag Annie in dat haar bezoekers haar natuurlijke achterban

waren. Zij legde contacten met middelbare scholen om daar de betekenis van de stadsgeschiedenis duidelijk te maken. Tegelijkertijd buitte ze de positie van Leiden als universiteitsstad uit door de mogelijkheden van het archief in het kader van de opleiding van historici te exploreren, waarbij zij zich overigens gesteund wist door veranderende opvattingen over het universitaire onderwijs. Dat dit blijvend succes had, was te danken aan de faciliteiten die zij voor werkgroepen wist te ontwikkelen.

Haar grote opdracht was een herinrichting en uitbreiding van het uit 1893 daterende, overvolle en verouderde archiefgebouw aan de Boisotkade. In een slopend gevecht met de altijd zuinige gemeente en met steun in de rug van burgemeester Van der Willigen, die oog had voor haar aanpak, wist zij een betere leeszaal, aanpassing van het oude archiefdepot naast een uitbreiding van de opslagruimten en de nieuwe vleugel met tentoonstellingszaal te realiseren. In enkele publicaties legde zij voor de buitenwereld, maar vooral ook aan vakgenoten verantwoording af van wat haar daarbij voor ogen stond en de mogelijkheden in de praktijk.

Op 4 maart 1970 was de lange weg naar een modern archief, zoals dat haar vanaf het begin voor ogen had gestaan, afgelegd. De minister van CRM, mevrouw Klompé, verrichtte de opening. De archivaris van Leiden kreeg met recht een onderscheiding; zij werd bij die gelegenheid benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Het is tekenend voor Annie Versprille dat haar afscheid van het archief op 1 oktober van datzelfde jaar op haar

wens in kleine kring plaats vond. Wat te vieren was, was in haar ogen op 4 maart al gevierd.

Haar pensionering betekende overigens nog geen afscheid van het vak. Het archief van het Hoogheemraadschap van Rijnland, waarvan de unieke wetenschappelijke betekenis onder Fockema Andreae duidelijk was geworden, was sindsdien geleidelijk in de versukkeling geraakt. Dijkgraaf Schokking, met wie Annie bevriend was, riep haar hulp in om ook dit Leidse archief te hervormen naar de eisen van de tijd. Ook die opdracht wist zij binnen enkele jaren met succes af te ronden.

Annie Versprille is niet alleen archivaris geweest, al had ze landelijk onder collega's een voortreffelijke naam, zoals blijkt uit haar bestuurslidmaatschap van de Vereniging van Archivarissen in Nederland van 1958 tot 1964. Voor Oud Leiden keerde ze na haar benoeming tot archivaris van Leiden terug in de redactie van het *Jaarboekje* waar zij van 1963 tot 1973 als voorzitter de leiding had. In dezelfde tijd was ze zes jaar lang lid van het bestuur van de vereniging. Kort na haar terugtrekken als lid van de redactie legde zij uit eigen middelen de grondslag voor het fonds waaraan het bestuur terecht haar naam verbond. De opzet was de publicatiemogelijkheden van de vereniging te versterken, waartoe het nog steeds dient. Oud Leiden onderscheidde haar vanwege haar eminente verdiensten in 1977 met het erelidmaatschap. Van de kant van de stad werd ze in 1985 bij haar tachtigste verjaardag gehuldigd met de gouden speld. Eerder, opnieuw in de productieve jaren zestig, had de aloude Maatschappij der Nederlandse Letterkunde van haar ervaring en inzicht kunnen profiteren, toen zij als bestuurslid mede vorm gaf aan de plannen om dit bedaaide instituut een moderner functie te geven. Daarnaast was zij binnen dezelfde Maatschappij lange tijd actief als lid van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde.

Een echte wetenschapper is Annie Versprille nooit geworden; studiereizen op zoek naar Leidse bronnen in het Vaticaanse archief in 1964 en 1965 hadden daar niets aan veranderd. De organisatorische taken vergden daarvoor te veel van haar energie. Bovendien was zij eenmaal te veel betrokken op de mensen om haar heen. Zij wilde vóór alles voor anderen mogelijkheden scheppen. Toen haar ouders in 1940 het door de oorlog geteisterde Walcheren wilden verlaten, sprak het voor haar vanzelf dat zij in Leiden bij hun enige dochter introkken; zij zouden er tot hun dood in 1947, respectievelijk in 1953, blijven wonen. Heel veel anderen hebben haar in haar hulpvaardigheid en in haar vriendschap leren kennen. Daarbij cijferde ze haar eigen bijdrage gemakkelijk weg. Karakteristiek voor haar denken en doen was haar opvatting over de huidige nieuwbouw van het archief. De plannen hielden

in dat de onder haar leiding moeizaam tot stand gekomen nieuwe vleugel zou moeten worden gesloopt. Zij heeft er geen traan om gelaten. Integendeel. De nieuwe plannen beloofden immers een nog beter archief. Dat alleen telde.

Hoe zeer haar omgeving haar juist vanwege haar unieke persoonlijkheid waardeerde, bleek bij haar crematie. De aula van Rhijnhof was op 3 januari 1996 te klein om de talloze vrienden en bekenden een plaats te geven die zich met deze negentigjarige verbonden voelden en die persoonlijk afscheid wilden nemen van deze kleine vrouw die ondanks een verschrikkelijk ongeluk op 9 juni 1995 tot het laatst toe midden in het leven wist te staan.

Pieter Obbema

* De auteur is dank verschuldigd aan drs. R.C.J. van Maanen, gemeentearchief Leiden, die verschillende biografische gegevens natrok en de bibliografie verzorgde, en bovenal aan gesprekken met mr. C.J. Vogel die als huisgenoot en vriend een groot deel van het leven met Annie Versprille heeft gedeeld.

Naast de hieronder vermelde titels schreef Annie Versprille talloze bijdragen in kranten en tijdschriften. Deze zijn hier niet vermeld. Een volledige lijst ligt ter inzage in het gemeentearchief.

"Uit de geschiedenis der Universiteitsbibliotheek". In: *Leidsch Universiteitsblad*, nr. 6, 5 februari 1932.

"Krijgstocht van gewapende Leidsche burgers naar Utrecht en Deventer in 1456". In: *Leids Jaarboekje* 24 (1932) 86-96.

St. *Janshofje*. Korte geschiedenis van de fundatie en het bestuur (Leiden 1933).

"Het Groote- of St. Agnietenbegijnhof". In: *Leids Jaarboekje* 27 (1935) 62-85.

'W.P. van Rhijn Jr. 27 december 1866 - 18 augustus 1941". In: *Leids Jaarboekje* 34 (1942) 55-57.

"De geschiedenis van het huis van Daniel van der Meulen (Rapenburg 19)". In: *Leids Jaarboekje* 35 (1943) 158-169.

"Het Leidsche Poorterschap". In: *Leids Jaarboekje* 36 (1944) 76100.

"Een aantekening over de Muddepenning". In: *Leids Jaarboekje* 37 (1945) 57-61.

"De Stichting der Leidse Hogeschool". In: *Leids Universiteitsblad* 13 (1948) nr. 10.

"Kloksteeg no. 2 en zijn bewoners". In: *Leids Jaarboekje* 40 (1948) 115-121.

"Het Sint Catharina-gasthuis". In : *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94117.

"Uitdeling van haring en wittebrood". In: *Leids Volksleven* (Leiden 1954) 617 (dl. 3 in de Oud-Leiden Serie).

"De inhoud van het Leidse Archiefdepot". In: *Leids Jaarboekje* 49 (1957) 5459.

"Sion Luz. Tafelhouder". In: *Leids Jaarboekje* 49 (1957) 106118.

Versprille, A.J., en W.P.M. Haring, *Van St. Jacobs Gasthuis tot Lodewijkskerk* (Leiden 1957).

"Leiden in last, of de noodzaak van tijdige overbrenging van Archivalia wederom bewezen". In: *Nederlands Archievenblad* 62 (1957/58) 122.

"De Haarlemmertrekvaart 300 jaar". In: *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 114126.

"Ir. G.L. Driessen. Leiden 6 oktober 1861 Oegstgeest 5 mei 1957". In: *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 37-44.

"Huis 'De Gouden Bal' zetel van gouden N.V. De geschiedenis van pand Papengracht 32". In: *De Leidsche Courant 1909-1959*, jubileumnummer, 1 oktober 1959.

"Oordeel over de *Gazette* de Leyde (door Le Chevalier de Lironcourt)". In: *Leids Jaarboekje* 52 (1960) 160-161.

"De Tinindustrie te Leiden in 1592". In: *Leids Jaarboekje* 52 (1960) 94115.

"Mr. J.W. Verburt 26 januari 1875 - 19 augustus 1959". In: *Leids Jaarboekje* 52 (1960) 52-55.

"Sociale toestanden te Leiden in de 19de eeuw". In: "*Echo en Visioen*". Jubileumnummer van het *Leidsch Dagblad*, 1 maart 1960.

"Leiden". In: Nova-Congres 21-22 ma' 1960 *te Leiden van de Leidse smalfilm liga*, p. 2 1.

"Onderzoek op het Leidse Gemeentearchief". In: *Hoe vindt men zijn voorouders in de Nederlandse Archieven?* (Amsterdam 1961) 156 157.

"De Gouden Bal: Papengracht 32, behuizing Leidsche Courant". In: *Leids Jaarboekje* 53 (1961) 53-59.

"Françoise A. Le Poole. Leiden 23-7-1882 - Leiden 5-1-1961". In: *Leids Jaarboekje* 54 (1962) 33-36.

"Groennoord". In: *Leids Jaarboekje* 54 (1962) 153-154.

"De maatschappelijke zorg [te Leiden]". In: *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 157-193.

"Leidse fotografen in de 19e eeuw". In: *Leids Jaarboekje* 56 (1964) 93-96.

"De geschiedenis van de Leidse Motetboeken (Koorboeken)". In: *Leids Jaarboekje* 57 (1965) 100-105.

"Huisvesting van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde". In: *Gedenkboek bij het 200 jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1966) 115-129.

"Het stadsrecht van Leiden". In: *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 29-40.

"De zegels en het wapen van Leiden". In: *Zuid-Hollandse Studiën* 12 (1966) 145-180.

"Dinant Petrus Oosterbaan. Doesburg 2 juli 1907 ■ Delft 28 juli 1967". In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1967/68, 107-108.

"De uitbreiding van het gebouw van de Gemeentelijke Archiefdienst van Leiden". In: *Nederlands Archiefblad* 72 (1968) 256-262.

Leiden in oude ansichten (Zaltbommel 1968). Spruit, R.J., met een voorwoord van A.J. Versprille, *De Leidse Hoffes* (Leiden 1969).

"Jeanne Terwen-de Loos. Geboren Etterbeek (Brussel) 1910, overleden Leiden 1973". In: *Leids Jaarboekje* 66 (1974) XXI-XXII.

"Bibliografie van de geschriften van Jeanne Terwen-de Loos, 1910-1973". In: *Leids Jaarboekje* 66 (1974) XXIII.

"Het Memorandum van Jacob Le Poole, fabrikant in greinen". In: *Leids Jaarboekje* 70 (1978) 122-133.

"Hester della Faille". In: *Leids Jaarboekje* 67

(1975) 77-97.

"Jeanne Maria Cornelia de Loos-Haaxman. 's-Gravenhage 3 november 1881 ■ Rotterdam 1 mei 1976". In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* 1975/76, 159-167.

"Mr. Charles Marius Dozy 1852-1901, gemeente-archivaris van Leiden 1886-1901". In: *Nederlands Archiefblad* 81 (1977) 225-237.

"Mr. Charles Marius Dozy. Gemeente-archivaris van Leiden 1886-1901". In: *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 139-148.

De Mytylstichting voor Leiden en Omstreken 1950-1980. Geschiedenis en inventaris van het archief (Leiden 1986).

"Mr. G.C. van der Willigen 24 juni 1907 ■ 2 augustus 1986". In: *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 27-30.

"Genealogie in oorlogstijd". Kadertekst. In: *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 60.

De moribus mense magistri Engelberti.

Do mense moreo teneat qui qrit honores
 Castus erit laude nisi fuerit eos sine fraude
 Primo ponendum sal erit. pmo remouendu
 De sale prius et pane prius satis erit.
 Respectus panis creder non fiet inanis
 Qui bene vult esse panem sibi credo nocet.
 Amphora visetur vacue ceruicia detur
 Plus semiplena non tota replebitur ipsa.
 Dum forma finet. seruitor vna ppinet.

In cibis incalcat nimium prece ante pbetur.

Cum michi displiceat os q labium ne cremetur

Nemo locum capiat prius ac hospes sibi tradat

Nemo cibum manibus capiat nisi sit benedictus.

Seu thelus est satus haste petat esse locatus.

Tu non in primo residero loco sed in pmo

Hospitibus letum capiens ostendito vultum

Inter eos vltus quis tibi non sit amicus

Ungues cum manibus prepurificare studetis

Ne confundaris hoc prudens dogma teneto

Panes atq; tibi necnon ceruicia vna.

Sobrietate bona capiantur. sunt medicina

Mbs te quid molsum ne laici redde deosum

Dum quidd a sorbes labijs resonare recules

Tabraq; ne iacias veluti sus dum teris etas

Etas incalidas vel otus sufflare timeas.

Nullum rure cibum mittas in quodq; saluum.

Mustardi cupias non plus q; mandere glisas.

De sale tu normam retinere studebis eandem

Plus q; sufficiat nemo scindens sibi frangat.

Ne naribus digitos aut auribus insere nudos

Dentis haud cultros inrudito patribus ullos

Er naribus nullas vel faucibus eice sordes

In peplum spurcas tu sume supfluitas

Tecum ser peplum si vis emungere nulum

Cattos in mensa tu non foneas aliena

E i

SCHUT, ZIJN LEVEN EN ZIJN WERKEN

door

A.M. Coebergh van den Braak

In de archieven van de stad Leiden wordt in 1458 een zekere Engebrecht Ijsbrandszoon genoemd, die per 1 mei van dat jaar door de Leidse magistraat werd aangesteld tot rector van de Grote School in Leiden.' Deze Engebrecht staat ook bekend onder de naam "Engelbertus", "Engelbertus Leydensis" of "Engelbertus (de) Leydis", elders als "Engbartus de Leydis".²

Valerius Andreas als eerste noemt hem "Engelbertus Schut",³ onder welke naam hij sindsdien wordt vermeld. De naam *Schut* wordt door Engelbertus zelf kenbaar gemaakt aan het einde van zijn *De Moribus Mense*, een boekje over goede tafelmanieren.⁴

Deze geleerde,' typisch Leidse figuur zal hier worden besproken, mede aan de hand van de door hem geschreven werken. De gegevens over Schuts leven, voorzover bekend en van direct belang voor het inzicht in en de plaatsing van zijn werken, worden hieronder kort samengevat.⁶

Schuts leven

Dat Engelbertus uit Leiden afkomstig is blijkt onder andere' uit de tenaamstelling, waarmee hij in 1435 in de faculteit van de Artes Liberales van de Universiteit van Keulen werd ingeschreven: "Engelbertus de Leydis, clericus Traiectensis diocesis".⁸ Uit het jaar van inschrijving kan bij benadering zijn geboortejaar worden berekend. Immers voordat een student zich kon laten inschrijven aan een universiteit moest hij een stadsschool hebben doorlopen, of een parochie- of particuliere school: daar werden in de Latijnse taal de vakken grammatica, dialectica en rhetorica onderwezen, behorend tot het zogenaamde Trivium.⁹ Die vakken vormden het basisprogramma en werden in zes leerjaren aan de kinderen bijgebracht: vanaf de achtste (octava) klas tot en met de derde (tertia). Toelating tot de laagste, de achtste klas was weggelegd voor kinderen van zeven jaar of ouder. Een pientere, leergierige jongen kon dus op zijn veertiende de "tertia" en daarmee de school hebben voltooid, daarna kon hij zich laten inschrijven aan de universiteit.¹⁰

Schut kàn dus circa 1420 geboren zijn, maar het feit dat hij als “clericus” werd ingeschreven in Keulen laat de mogelijkheid open dat hij na de Grote School enige jaren in opleiding is geweest voor clericus. Hij behoorde in 1435 tot de clergé van het bisdom Utrecht, wellicht had hij de priesterwijding intussen ontvangen.” In dat geval ligt zijn geboortjaar een vijf tot tien jaar eerder.¹² In Keulen was Johannes Tintorius zijn leermeester, bij wie hij op 17 april 1438 het licentiaat en de titel Magister Artium behaalde.¹³

Over de periode 1438 tot 1445 zijn er geen gegevens te vinden, wellicht is Schut na het beëindigen van zijn studie in Keulen nog enkele jaren in Leuven geweest, althans dat is aannemelijk, zoals hierna zal worden aangetoond.

Rond 1445 is Schut als schoolmeester verbonden geweest aan de Stadschool van Leiden.¹⁴ In het begin van de jaren vijftig leidde hij een particuliere school in Leiden,¹⁵ maar raakte opnieuw aan de Stadsschool verbonden toen hij er in 1458 voor een periode van zes jaar werd benoemd tot rector.¹⁶ Na zijn ambtsperiode, in 1464, werd zijn aanstelling niet verlengd, maar de archieven wijzen uit dat Schut tot op hoge leeftijd een particuliere school heeft geleid.¹⁷ Bij zijn dood in 1503 bleek uit zijn testament dat hij zijn libri scholastici had vermaakt aan meester Jan Gherytsoon.¹⁸

Penvoerende man. Krijttekening van Lucas van Lqden, ca. 1518. British Museum, Londen.

Schut behoort tot de eerste generatie van humanisten in de lage landen. Zijn literaire kwaliteiten, weliswaar bescheiden vergeleken met die van volgende generaties van humanisten, werden tijdens zijn leven nationaal en internationaal hogelijk gewaardeerd. Van zijn bekendheid en populariteit getuigen een aantal geleerden en (pre) humanisten met wie hij contact heeft onderhouden: Jacobus Hoeck,¹⁹ Cornelius Gerard,²⁰ Anthonius Haneron,²¹ Wessel Gansfort, Stephanus Surigonus en Desiderius Erasmus. Wessel Gansfort en Schut hebben elkaar wellicht leren kennen als leerling van de beroemde school van de Broeders van het Gemene Leven in Zwolle. Zeker is dat zij geruime tijd met elkaar schriftelijk in contact hebben gestaan, zoals blijkt uit een bewaard gebleven brief van Gansfort aan Schut, geschreven rond 1480.²² Surigonus, een van de eerste Italiaanse humanisten die over de Alpen naar het Noorden trok, prees in een in *versvorm* gestelde brief aan Engelbertus diens literaire kwaliteiten, waarover hij gehoord had.²³ Erasmus heeft in zijn jonge jaren (ca. 1489) Schut in een aan hem gerichte brief hemelhoog geprezen en gevraagd om mee te werken in de strijd tegen de “barbarij” van het Middeleeuws Latijn.²⁴

“Mijn ogen hebben uw verzen” ingedronken,

Daarin schittert veel hoop voor de Muze,

Die over heel de wereld zo in verdrukking ligt.

Moge de domme barbarij ten val komen, en de welbespraakte poëzie

Onder uw leiding haar hoofd hoog tot de sterren verheffen.”²⁶

Kort daarna bespote Erasmus echter in een brief aan Cornelius Gerard zijn vroegere idool als volgt:

“Die Engelbertus van jou, die volgens jou zo doordrenkt is met het water van de Castalische bron dat hij als hij hoest of zijn neus snuit alleen maar verzen uitspuugt... ”²⁷

En een aantal jaren later kan Erasmus het niet laten opnieuw op Schut af te geven:

“In Holland wordt een zekere Engelbertus beschouwd als het licht der wereld, maar zijn brieven leren de jongens niet anders dan alleen maar slecht schrijven.”**

Deze ommekeer in zijn oordeel kan worden verklaard – op persoonlijk niveau – als een gevolg van het rijper worden van Erasmus’ eigen smaak, of zelfs als professionele rivaliteit,²⁹ maar in meer algemene zin is het ook een gevolg van de vooruitgang in literaire smaak van een hele generatie. Die snelle vooruitgang in kennis en toepassing van het Latijn deed zich verspreid over heel Europa voor. Ten gevolge daarvan verbleekte de ster van Schut,

wiens taalkundige kwaliteiten aan het einde van de 15de eeuw nog zeer hoog werden aangeslagen, aan het firmament van de veel bekwamere jongere humanisten. Toch blijft Schuts *De Arte Dictandi*, geschreven in vloeiende verzen en met veel welwillendheid, humor en pedagogische bekwaamheid aan zijn jonge lezertjes aangeboden, zijn charme behouden vergeleken met de drogere, meer kleurloze benadering van talloze andere traktaten over de kunst van het brieven schrijven uit die tijd en de voorafgaande eeuwen.

Schut en Haneron

Waar Schut tussen 1438 – het jaar waarin hij zijn titel Magister Artium behaalde – en 1445 – het jaar waarin hij aan de Stadsschool van Leiden verbonden was – heeft vertoefd is onbekend, maar al eerder is opgemerkt dat hij in die jaren wellicht in Leuven is geweest. Daar heeft hij dan Anthonius Haneron leren kennen, die van 1430 tot 1438 professor aan de faculteit van de Artes in Leuven is geweest. Haneron verliet in 1438 Leuven om in dienst te treden van het Bourgondische hof in Brussel als raadsman van Philips de Goede, de hertog van Bourgondië. Deze gaf hem vervolgens in 1441 de opvoeding van zijn zoon Karel de Stoute in handen.“

Uit de werken van Haneron en Schut blijkt dat zij met elkaar hebben samengewerkt. Allereerst heeft Schut voor de derde editie (1481) van Hanerons *Diasyntheticu*- een grammatica (syntaxis) voor schoolgebruik – een inleiding geschreven, in de tekst lichte wijzigingen aangebracht en de hoofdstukken voorzien van samenvattende kopjes in versvorm. Vervolgens is het vrijwel zeker dat het op Hanerons naam uitgegeven werk *De Coloribus Verborum Sentenciarumque* door Schut is geschreven op verzoek van Haneron. Er is namelijk een tekstueel identiek werk bewaard gebleven op naam van Schut met als titel: *Colores Rhetoricales cum Concordanciis Figurarum Gramaticalium*.³¹ Zo werd ook *De Epistolis Brevibus Edendis* op Hanerons verzoek door een ander geschreven, maar wel op naam van Haneron uitgegeven.“

Haneron had als opvoeder van Karel de Stoute voor zijn hofschool, waar behalve Philips' bastaardzoon David”” ook kinderen van hofdignitarissen de lessen van Haneron gevolgd zullen hebben, behoefte aan handboeken. Maar wellicht achtte hij het beneden zijn waardigheid om zelf die traktaten te schrijven, of had hij er de tijd niet voor. Hij was immers behalve pedagoog ook raadsman en vertrouweling van Philips de Goede, die hem steeds meer taken toevertrouwde.³⁴ Kennelijk had Haneron genoeg vertrouwen in Schut om hem te vragen die handboeken te schrijven.

In de introductie van de op Hanerons naam overgeleverde *De Coloribus* lezen we:

“Op verzoek van een vriend zal ik hier opschrijven wat God mij ingeeft.” Maar Haneron was er de man niet naar om op verzoek van een ander een traktaat te schrijven. In Schuts *Colores Rhetoricales* lezen we dezelfde verklaring in de introductie, maar iets uitgebreider:

“Op verzoek van een vriend en tot profijt en nut van mijn externe en interne leerlingen” zal ik hier opschrijven wat God mij ingeeft, en al schrijvende zal ik het mijn leerlingen dicteren om op te schrijven.” Schut heeft deze vrijwel identieke teksten geschreven, alleen is het manuscript dat door Haneron werd gebruikt op diens naam komen te staan. Dat manuscript heeft ten grondslag gelegen aan de gedrukte editie van 1475 die zijn naam vermeldt, terwijl het door Schut in Leiden gebruikte manuscript de kopij was voor de editie, waarin Schuts naam wordt genoemd.³⁶

Merkwaardig is dat Schut vijf jaar later een nieuwe versie van zijn traktaat over de stijlfiguren heeft laten verschijnen, wellicht om zijn claim op het auteurschap niet op de spits te drijven. De titel van het werk is ook geheel gewijzigd: “*Tractatus quidam per egregium Magistrum Enghelbertum de Elegancia, Composizione, Dignitate Dictatus*”: wat het onderwerp en de volgorde van behandeling betreft identiek met de *Colores*, maar tekstueel gewijzigd, met name in de voorbeelden die hij geeft. Dit traktaat werd tezamen met Schuts *De Arte Dictandi* circa 1480 gedrukt door Gerard Leeu.

Schuts werken

Van Schut zijn de volgende werken bewaard gebleven:³⁷

- *Colores Rhetoricales cum Concordanciis Figurarum Gramaticalium, collecti per magistrum venerabilem Engelbertum Leydis*³⁸ (Rhetorische stijlfiguren met de overeenstemmende grammaticale figuren, verzameld door de eerbiedwaardige Magister Engelbertus van Leiden), gedrukt circa 1476
- *De Arte Dictandi* (Over de kunst van het schrijven), gedrukt door Gerardus Leeu in Leiden circa 1480 tezamen met:
- *Tractatus quidam per egregium Magistrum Engelbertum de Leydis de Elegancia, Composizione, Dignitate Dictatus* (Verhandeling van de voortreffelijke Magister Engelbertus van Leiden over verfijning, artisticeit en voornaamheid in stijl, in woord en geschrift).
- *De Moribus Mense Magistri Enghelberti* en *De Pane Dyalogus, editus a Magistro Enghelberto. Collocutores: Panis, Pistor, Esor* (Over tafelmanieren, van de hand van meester Engelbert en Samenspraak over brood, geschreven door Meester Engelbert. Sprekers: Brood, Bakker en Eter). Met een aantal werken van andere schrijvers gedrukt in 1509 door Jan Seversz. in Leiden
- Een bewerking van Hanerons *Diasynthetica*, gedrukt door Gerardus Leeu in 1481.

Uit de titels wordt al duidelijk dat Schut een echte grammaticus was, zoals Gerardus Noviomagus — door Orlers geciteerd (zie noot 2) — hem al noemt: een onderwijsman pur sang. Dat zal ook uit de teksten blijken, waar Schut met grote inventiviteit en humor de toch wel droge stof verteerbaar weet te maken en met voorbeelden uit de schoolpraktijk en uit het dagelijks leven de aandacht van zijn jeugdig gehoor weet te boeien.

Aan de hand van enkele citaten zal een summiere indruk worden gegeven van achtereenvolgens Schuts *Colores Rhetoricales* tezamen met en in vergelijking met zijn *Tractatus de Elegancia*, *Composicione*, *Dignitate Dictatus*, en de twee kleinere in versvorm geschreven oefenteksten voor gebruik in de les: *De Moribus Mense* en *De Pane Dyalogus*. Zijn bewerking van Hanerons *Diasynthetica* blijft hier onbesproken, afgezien van een enkele regel uit Schuts proloog in de editie van 1481.“” Tenslotte wordt iets uitvoeriger aandacht besteed aan zijn *De Arte Dictandi*, zijn langste en interessantste werk.

In de inleiding op de *Colores* zet Schut het belang van de stijlfiguren voor het geschreven en gesproken woord uiteen. Daarna zegt hij dat hij geheel uit eigen inventiviteit, zonder andere verhandelingen over stijlfiguren te kennen, dit werk heeft geschreven, en wel op verzoek van een vriend en ten behoeve van zijn inwonende en externe leerlingen. Hij verklaart de volgorde in acht te zullen nemen waarin Cicero de stijlfiguren behandelt.⁴⁰ Hij onderscheidt drie manieren van spreken of schrijven:

- a. eenvoudig, zeer geschikt om te onderwijzen,
 - b. wat meer ontwikkeld, om toehoorders die al het nodige weten het luisteren te veraangenamen,
 - c. verheven, waarbij het onder b genoemde in de hoogste mate aanwezig is.
- In zijn inleiding op de *Tractatus* vinden wij geen vermelding van het verzoek van een vriend, evenmin van zijn onbekendheid met andere traktaten. Hij benoemt de drie soorten stijl enigszins anders: het eenvoudige genre heet zuiver en eenvoudig, het gemiddelde artistiek verantwoord en het verheven genre sierlijk. Een brief of redevoering kan zuiver en eenvoudig, of artistiek verantwoord, of sierlijk zijn.

Zuiver: er mag geen enkel (grammaticaal) fout woord in voorkomen, anders is het barbarij, evenmin een verkeerde zinsconstructie. Eenvoudig: de geëigende en in de omgangstaal gebruikelijke woorden dient men te gebruiken.

Artisticeit bereikt men door een aantal regels in acht te nemen. Enkele van die regels luiden bijvoorbeeld: laat niet geregeld een woord eindigen op een vocaal en het volgende woord beginnen met een vocaal (*opto ardere igneo amore*), gebruik geen woorden achter elkaar die met eenzelfde me-

deklinker beginnen (*sedet super sedem scientiam suam*) . Deze regels komen in het algemeen beter tot hun recht in Latijnse dan in Nederlandse zinnen.

Sierlijkheid kan met woorden of met zinsconstructies worden bereikt, en beiden worden “kleur” genoemd: kleur van woorden wanneer door de plaats in de zin of door de uitspraak er gesproken kan worden van sierlijkheid. Kleur in zinnen ontstaat onder andere vanuit de rangschikking van de woorden in een zin.

Enkele voorbeelden kunnen dit laten zien.

De eerst besproken stijlfiguur, *repetitio* (herhaling) verklaart Schut in zijn *Colores* als volgt:

‘Wanneer aan het begin van een aantal zinnen steeds hetzelfde woord wordt herhaald.’

Als voorbeeld citeert hij dan uit Vergilius’ *Aeneis* (I,77), waar de god van de winden Aeolus tot Iuno zegt:

“Aan U dank ik wat ik aan koninkrijk heb, aan U mijn scepters en Jupiters gunst, aan U dat ik mag aanliggen aan de dis van de goden.”

En dan zegt Schut: “Bij de grammatici heet deze kleur *anaphora*” (herhaling) : daarmee geeft hij de corresponderende (de in de titel met het woord *concordantiis* aangeduide) term aan die in de grammatica gebruikt wordt.

In zijn *Tructutus* zegt hij over *repetitio*:

“Herhaling is de figuur waarbij een woord dikwijls wordt geplaatst aan het begin van een aantal zinnen die dicht op elkaar staan, bijvoorbeeld: ‘Christus moet door mij geprezen worden, *Hij* heeft mij immers gemaakt, *Hij* heeft mij na mijn zonden gespaard, *Hij* heeft mij tenslotte met vele geschenken begiftigd’.”

In de bij iedere kleur gegeven voorbeelden komen dikwijls aspecten van het dagelijks doen of denken uit die tijd aan het licht: voorbeelden met stof ontleend aan de bijbel, aan het dagelijks leven en aan de schoolpraktijk of aan de lokale situatie.

Zo wordt bij de stijlfiguur *metonomie* in de *Colores* de stad Leiden vernoemd:

“Metonomie heet de figuur waarbij dingen onderling naar elkaar verwijzen en de naam van het een voor het andere wordt gebezigd. Soms staat het omvattende voor wat omvat wordt, of omgedraaid, bijvoorbeeld: Heel Leiden staat hier aangetreden, d.w.z. alle Leidenaren.”⁴¹

Een aardig voorbeeld uit de regio is het volgende:

“Synecdoche heet de figuur waarbij het geheel wordt genoemd voor het deel, of andersom, bijvoorbeeld: De heilige Jeroen in Noordwijk, d.w.z. het hoofd van Jeroen.”⁴²

In de *Tructutus* is de tekst vrijwel hetzelfde, en wordt Jeroen ook als voorbeeld gebruikt.

Een voorbeeld uit het dagelijks schoolleven (een scholier gaat over de knie en krijgt met de plak) treffen wij aan bij de figuur *significatio* (suggere-
ren). In de *Colores*:

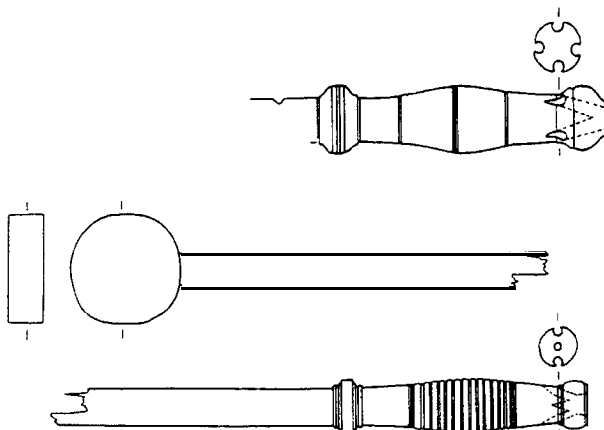
“Suggesteren heet de figuur waarbij wij minder zeggen dan te denken geven. Dat gebeurt op velerlei manieren, bijvoorbeeld door dubbelzinnigheid: ‘Voor hem is niets afgesloten, d.w.z. ofwel wegens zijn trouw ofwel wegens zijn diefachtigheid’. Door overdrijving, bijvoorbeeld: ‘Hij is sneller dan de wind’. Door logische consequentie, bijvoorbeeld: ‘Hij is een inspecteur van billen, d.w.z. rector van scholieren’.*” Door analogie, bijvoorbeeld: ‘Pleeg geen verraad, Judas is omgekomen’.”

In de *Tractatus* worden andere voorbeelden genoemd, behalve die bij logische consequentie:

“Zwijg, gij inspecteur van billen, d.w.z. rector van scholieren.”

Ter afsluiting volgt hier de stijffiguur portrettering, die ons een blik gunt in de gebeurtenissen van het dagelijks leven. In de *Colores* wordt een kermisfiguur beschreven:

“Portrettering heet de figuur wanneer iemands verschijning door middel van bijkomstigheden wordt aangeduid. Bijvoorbeeld: ‘Dat heeft Paulus gedaan. Mocht je niet weten wie Paulus is, dan zal ik hem aan zijn manier van doen en uiterlijk beschrijven. Paulus is een man die een witte jas met een zilveren riem aan heeft, en een staf met een vijftigtal smaragden in zijn rechterhand draagt. Hij heeft gekruld haar, en op

Reconstructietekening van een plak, naar in 1982 gevonden fragmenten in een beerput bij de Latijnse School.

zijn kin zie je een groot litteken van een hem toegebrachte wond. Hij houdt zijn ogen omhoog gericht, en springt ten aanschouwe van een grote toegestroomde groep toeschouwers steeds maar weer heel soepel over (en in) een aantal in een cirkel opgestelde vaten heen.’ Deze kleur bezigen de Zeeuwen⁴⁴ heel vaak, wanneer ze bijvoorbeeld zeggen: ‘Dat heeft die daar gedaan met zijn schurftige hoofd, wiens knieën en kuiten door zijn kapotte laarzen heen schemeren’.”

In de *Tractatus* wordt een ordebewaker in de Pieterskerk geschilderd, een soort *suisse*, soms ook wel *hondemepper* genoemd:

“Portrettering is de figuur waarbij iets of iemand wordt aangeduid met zijn bijkomstige eigenaardigheden, bijvoorbeeld: ‘Piet, met een bepaalde persoon kun je beter niet kibbelen of ruzie maken. Om je te laten weten wie het is met wie je beter niet in aanvaring kunt komen, zal ik hem door enkele kenmerken van hem in een paar woorden aanduiden. Hij heeft de groene tabberd van de kamer⁴⁵ aan, er zijn witte sleutel? op zijn handschoenen geborduurd, zijn capuchon zit vastgenaaid aan de kraag van zijn tabberd. Links- en rechtsom draait hij zwierig zijn keu⁴⁷ bij het op en neer lopen in het koor van de kerk. Een zakvol ballen heeft hij meestal onder zijn arm.⁴⁸ Met puntig omhoog-gerichte kin gaapt hij af en toe zijn mond wijd open en vormt, als een gekruisigde, het beeld van een enorm kruis door zijn armen wijd uit te spreiden.⁴⁹ Door deze kenmerken, denk ik, weet je voor wie je beter een blokje om kan gaan’.”

De *Moribus Mense* telt 106 hexameters en handelt over tafelmanieren.“”

Voor een goed begrip van deze tafel-etiquetteregels is het van belang zich te realiseren dat Schut dagelijks aan tafel zat met een groot aantal bij hem inwonende leerlingen van zeven tot veertien jaar: alle onsmakelijkheden, jongens van die leeftijd eigen, passeren in deze tafelmanieren de revue. Om een indruk te geven volgen hier enkele voorbeelden van deze etiquetteregels. Het begint als volgt:

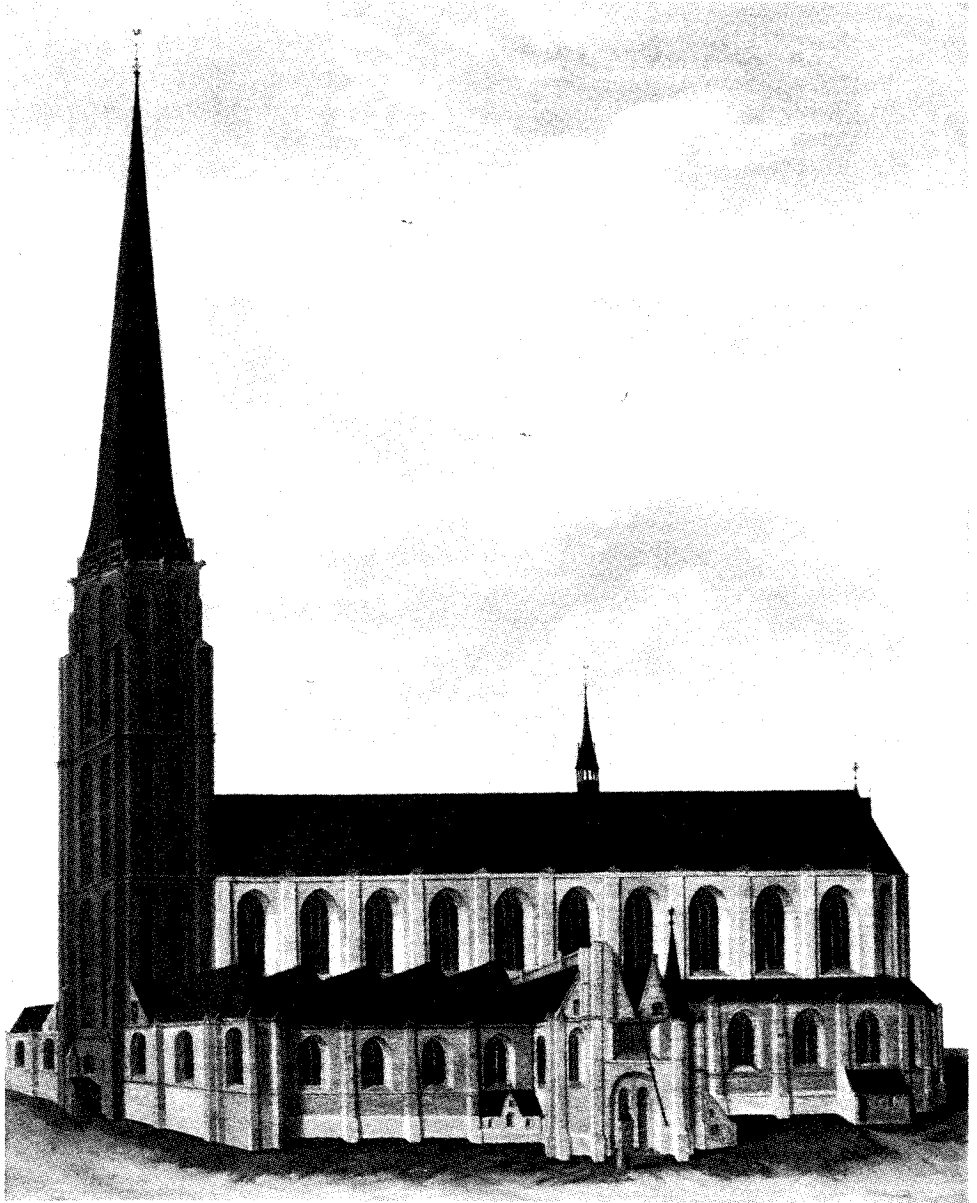
“Aan deze tafelmanieren houde zich wie in aanzien wil staan,

Je zult goed aangeschreven staan alleen als je je er aan houdt.”

Na enige aanwijzingen over wat op tafel gezet moet worden, wat er gedronken wordt (bier), dat zout en brood op tafel onontbeerlijk zijn, volgen enkele opmerkingen over het vooraf proeven om te weten of het eten te heet is, en dat je je aan de aanwijzingen van de gasheer hebt te houden, ook wat je plaats aan tafel betreft:

“Zoals Jezus zegt: ga op een lage plaats aan tafel zitten.“”

Leg nooit een hap uit je mond terug op de schotel.

Pieterskerk met toren, zoals deze in de tijd van Schut er moet hebben uitgezien. Anoniem schilderij. Museum De Lakenhal.

Als je iets oplikt, maak dan met je lippen geen geluid
En stulp je lippen bij het kauwen niet naar voren als een varken.
Doop je eten niet in de zoutvaatjes,
En steek je vingers niet in je neus of oren,
Pulk niet met een mes in de holten van je kiezen,
En mik geen slijm uit neus of keel op de grond,
Draag een zakdoek bij je voor als je je neus wilt snuiten.
Let er op aan tafel geen vieze boer te laten.
Wees daarentegen flink als ontlasting, darmkramp of
Een wind op handen is. Haal een jou vertrouwde jongen er bij,
Of de tafeldienaar, vraag hem of hij je direct
Wil ontbieden alsof buiten iemand naar jou zoekt.”

Aan het einde maakt Schut zijn naam bekend:

“Ach, voor dwazen is vrijwel iedere goede raad boter aan de galg,
Maar de verstandigen zullen hiermee hun voordeel doen,
Zij komen tot inkeer en maken een eind aan hun slechte manieren.
Wie daarin volhardt, zal hopelijk zijn leven beteren.
Schut hoopt daar in stilte op.
Dit alles heeft Schut opgeschreven met een liefdevol hart,
Om als een dienaar van het Lam de eer van het hemelrijk te verwerven.”

In zesennegentig hexameters voert Schut in zijn werk *De Pane Dyalogus, Collocutores: Panis, Pistor, Esor* drie figuren ten tonele in een dialoog: het brood, de bakker en de eter. Om een indruk te geven van de levendigheid waarmee Schut het toneeltje voor zijn leerlingen lekker smeug maakt, volgt hier een aantal verzen:

Brood

“Brood is mijn naam, ik ben bij iedereen bekend,
Allen houden van mij, zeggen ze. Toch, zelf
Ervaar ik dat niet: door iedereen word ik slecht behandeld.”

Bakker

“Jij redeneert verkeerd, brood, je hebt geen goede
Argumentatie bij de hand. Als iedereen van je houdt
Word je niet door iedereen veracht of gehaat. Je bent gemaakt
Van tarwe, je wordt ook heel duur verkocht.
Iedereen wil jou graag krijgen of hebben.”

Eter

“Waarom ben je eigenlijk zo bar ontevreden, brood?
Want je kijkt mistroostiger dan gewoonlijk.
Word je door mij niet geëerd en in de hoogte gestoken?

Ik koop je voor duur geld, als ik je zie ben ik heel erg blij,
Ik mag je erg graag, ik eet je, houd je vast in mijn buik.
Zonder jou kan eten aan tafel niet lekker smaken.”

Brood

“Ik ben nota bene door jouw vuur in de oven gebakken,
En wat er aan vocht in mij was, dat
Heb jij er uitgehaald, nu ben ik keihard,
Ik die eerst zo week was, nu ben ik droog en verkommer.
Op een net zo heet vuur werd de heilige Laurentius
Geroosterd, als nu ons inwendige.”

Bakker

“Eerst was je over je hele lijf heel erg koud.
Als het een werk van piëteit is om iemand op te warmen, heb ik
Dan geen goed werk gedaan? Je bent nu helemaal doorgloeid.
Ongebakken word je voor ‘nog niet af gehouden.”

Eter

“Brood, als een slaaf ten deel zou vallen dat hij koning werd,
Dan zou hij daar absoluut niet over kunnen klagen.
Jij wordt nu toch omgezet in mensenvlees?”

Brood

“Wat levert mij dat op, Bakker, die dienstbaarheid aan de mens?
Door mensen te voeden verander ik in stinkende drek.
Dan zal de mens weigeren mij aan te kijken, en direct zijn neus
Dichtknijpen, om geur en kleur niet te hoeven waarnemen.
Eenmaal gebakken ben ik onvruchtbaar, geen nageslacht
Stamt van mij af als ik in de voren zou worden gezaaid.
Ga jij maar gauw weg, Bakker, en kom niet meer terug.
Zo, nu Eter nog. Die zal ook in verwarring van het toneel verdwijnen.
Eter, waar zit je? Kom te voorschijn en verdedig je.”

Eter

“Je bent blijkbaar beledigd, mijn woorden zullen je niet zinnen.”

Brood

“Je zegt: je kunt nu veranderen in mensenvlees!
Nee, ik zal heel gauw in stinkende drek worden veranderd.
Wanneer jij voor geen goud je eigen identiteit wilt verliezen,
Waarom wil je mij dan de mijne ontnemen? Je bent niet eerlijk.
Scheer je weg, houd je tong en tanden in bedwang.”

Het kost geen moeite ons voor te stellen hoe dit schetsje door de leerlingen
bij toerbeurt werd gelezen of gespeeld.

*Drukkersvignet van Johannes Severijnsz.
aan het slot van de uitgave van o.a. De
Pane Dyalogus en De Moribus Mense,
1509. Athenaeumbibliotheek Deventer.*

De Arte Dictandi

Dit is een verhandeling in verzen over de kunst van het (brieven) schrijven. In 1540 hexameters, verdeeld over drie boeken van ieder circa 500 verzen, behandelt Schut hoe je een brief opstelt en aan welke onderdelen van de brief je aandacht moet besteden. Voorbeeldbrieven verduidelijken het geheel.

In het eerste boek zijn in hoofdzaak algemene richtlijnen opgenomen, en met name ook de theorie hoe (in brieven) te argumenteren. In de overige twee boeken worden brieven met speciale inhoud behandeld: brieven die een correspondentie op gang brengen of zgn. antwoord-brieven (bijvoorbeeld dankbrieven naar aanleiding van een geschenk), ook nieuwsbrieven en brieven die overdreven dankbetuigingen of onbenullige nieuwtjes bekritisseren. In het derde boek volgen aan het eind voorbeelden voor aanhef en afsluiting van een brief, en tot slot een verhandeling over oud of modern woordgebruik en het belang van het lezen van goede dichters. En met die dichters heeft hij in ieder geval Vergilius op het oog.⁵²

Enkele voorbeeldbrieven zullen hier in vertaling worden geciteerd om er een indruk van te geven.

Daar is allereerst een dankbrief, waarin zowel het doel (dankbetuiging) als het motief (het geschenk) zeer uitvoerig worden behandeld.

“Nicht Barta, je hebt mij een hoen laten brengen
Dat je vriend voor jou uit het bos had meegebracht.
Die hen heeft Katherina mij gisteren bezorgd.
Het was geen tamme kip, het lommerrijke bos heeft haar gevoed.
Hoe kan ik jou nu naar waarde bedanken?
Passende woorden schieten mij niet te binnen,
Welbespraaktheid ontbreekt mij. Dat is geen tekort van mij,
Neen, die voortreffelijke vogel slaat alle tongen stom.
Zo’n vogel is nooit eerder in ons huis geweest,
Wij hebben er nooit eerder een exemplaar van gezien.
Haar ongewone vorm en uiterlijk hebben wij goed bekeken,
Dat zijn duidelijk tekenen van een bijzondere soort.
Als je mij een gewone kip had gegeven
Had ik je terecht daarvoor ten zeerste bedankt.
Wat voor dank verdient dan niet zo’n nooit eerder gezien hoen?
Want dit soort was mij totaal onbekend,
Wat voor bijzondere dank kan ik dan daarvoor nog uiten?
Dit weet ik: zij heeft mooie grijze veren,
Nog mooier is het mannetje wegens zijn bonte veren.
En het vlees van het hoen schitterde met sneeuw witte glans.
En dan, je mond proefde een overheerlijke smaak,
En in ons huis hebben zes man er van gesmuld.
Een portie is naar onze buurvrouw gebracht,
Naar jou, goede geefster, is ook een heerlijk stuk onderweg,
Ik denk dat jij en je huisgenoten ervan zullen smullen.
Wie zou dit dier niet de hemel in prijzen?
Want het heeft bij veel mensen hun honger gestild.
Het heeft niet geweigerd de kwellingen des doods te ondergaan,
Om, door tanden in stukken gescheurd, lege magen te vullen.
Jouw grote vriendschap heeft deze weldaad teweege gebracht.
[...]
Als je niet van me hield, had je me dit geschenk niet gegeven.
Hoe kan ik je de jou toekomstige dank betuigen?
Want jouw geschenk is het hemelrijk waard.
Ik breng je naar vermogen dank, en ben geheel tot je dienst,
En aan God vraag ik dat Hij je de hemelse vreugde schenkt,
Dat verdien je terecht om je grote liefde.
Eerder zal sneeuw niet meer wit zijn en vuur niet meer heet,

Eerder zal de zon haar van nature zo heldere licht verliezen,
Eerder zal in de uitgestrekte zee geen enkele vis overblijven,
Dan dat dit grote geschenk uit mijn hart vervaagt.”⁵³

Een brief met zo’n overdreven aantal argumenten doet natuurlijk geëxalteerd aan, maar Schut had al eerder opgemerkt dat niet altijd alle argumenten moeten worden opgenomen:

“Neem slechts enkele van deze argumenten op.

Er bestaat geen werk waarin ieder argument is opgenomen.”

Schut biedt dus overvloedig argumenten aan. De leerlingen kregen de opdracht om zelf een brief samen te stellen, eerst in proza, en vervolgens het proza om te zetten in verzen. Bovendien is Schut een echte schoolmeester, die weet hoe je de aandacht van de leerlingen gevangen houdt: vandaar komische argumenten, ironische wendingen en voorbeelden uit het dagelijks leven van de schooljongens. Wellicht kenden zij niet Barta maar al te goed, was zij de huishoudster-kokkin in het kosthuis. Direct na deze lange dankbrief aan nicht Barta merkt hij op:

“Als je deze ene hier uitgewerkte manier niet bevalt,

Neem dan die hierna komt, die valt niet af te wijzen.”

Ook wijst hij op het belang van dank te uiten, het onderhoudt de vriendschap, de gever zal eerder geneigd zijn nog eens een geschenk te geven, maar niet aan een ondankbare hond.

“Pas op dat de dolfijn niet dankbaarder is dan jij.”

En dan volgt het mooie verhaal van de zanger en citherspeler Arion, die midden op zee door de zeelui met wie hij mee voer van zijn schatten werd beroofd en gedwongen werd over boord te springen. Hij vroeg aan de rovers of hij afscheid mocht nemen van zijn cither door nog één keer er op te spelen, daarna sprong hij noodgedwongen over boord. Maar hij wist niet dat de dolfijnen rond het schip hem hadden horen zingen en spelen: zij namen hem op hun rug en brachten hem terug naar zijn vaderstad Corinthe.⁵⁴ En Schut besluit:

“Als een redeloos dier dank bracht aan Arion,

Zou ik dan, die begaafd ben met rede, geen dank betuigen?”

Dan volgt een nieuw, kort voorbeeld van een brief aan zus Wendelmoet:

“Zus Wendelmoet, ik moet je opnieuw mijn dank uiten

Want al eerder stuurde je mij appels van een al heel lang

Bestaand ras, die om hun zeldzaamheid zeer duur moeten zijn.

Voor zoiets aparts wil ik zo goed als ik kan je graag danken.

Voor een snel vervliegende klank bracht de dolfijn Arion thuis
Jij hebt mij gouden appels”” gegeven, wat zal ik je teruggeven?”

Zo zijn er talloze voorbeelden aan te halen. Maar nog interessanter zijn de brieven uit het derde boek. Daar worden brieven opgesteld als antwoord op voorbeelden uit het tweede boek. Overdreven dankbetuiging wordt dan kritisch ontleed en veroordeeld. Fraai is het voorbeeld van een overdreven dankbrief aan de schenker van een pen:

“Tot mijn vreugde ontving ik je brief met het mooie cadeau.

Uit je schrijven blijkt dat je mij die zwaneveer schenkt.

Deze penneveer heeft de zwaan in zijn vleugels gedragen,

Hij is niet grof, wel groot, en ook handig rond. Hij kan heel

Veel schrijven wat daarna eeuwig mee zal gaan, en dan zullen

Heel wat mensen van nu en later, als ze willen, ervan kunnen

Leren, het geschrevene zal veel mensen onderrichten.

Wat een buitengewone lof verdient deze pen, die aan papier

Gedachten toevertrouwt om ze niet verloren te laten gaan.

Initialen met voorstellingen in verband met het schrijven. Links het scherpen van de pen. Rechts het schrijven van de tekst.

Hij onderricht niet alleen mensen nu, maar ook in de toekomst.
Daarom ben ik verplicht jou de grootste dank te betuigen,
Voor zo iets prachtigs geef ik jou mij zelf en al het mijne.”

Maar dan volgt de kritiek van de schenker:

‘Voor zo’n klein geschenk breng je mij zinloze dank,
Die verdien ik niet, zo’n kleinigheidje is dat niet waard.
Tullius⁵⁶ heeft gezegd dat iets moois geprezen moet worden,
Maar dat iets onbetekenends helemaal geen lof verdient.
Nu dat zo is, wat voor waanzin heeft jou gegrepen
Dat je zonder te weten hoe het hoort iets onbeduidends prijst?
Ik heb niets bijzonders voor je gedaan, waarom dank je me dan?
Wat misschien niet zonder grove fout kon worden nagelaten
Beoordeel jij als geweldig; schrijf je me niet te veel toe?
In het verleden heb je mij eigener beweging veel onderwezen,
Mijn pen betekent niets vergeleken bij zoveel inspanningen
Die jij vroeger voor mij hebt gedaan door mij veel te leren.
Daarom, bedank me in het vervolg nooit meer
Voor zo’n onbeduidend iets, dat niets te betekenen heeft.
De jou gegeven pen zou duizend jaar kunnen liggen,
Maar toch uit zich zelf niets goeds tot stand kunnen brengen.
Dus de pen zelf presteert niets, maar het goede dat de auteur
Er mee schrijft komt op rekening van zijn vaardigheid.
Word geen leugenaar, wees niet tè happig op prijzen.”

Prachtig is ook het voorbeeld van de jongen die de schorre koster-zanger
bij de Bagijntjes vervangt:

“Luister naar het verhaal van je vriendje Nicolaas,
Die bij de Bagijnen psalmverzen is gaan zingen.
In die daad schuilen zoveel deugden
Dat geen enkel woord die kan beschrijven.
Allereerst: ik of zijn moeder heeft het hem gevraagd,
De koster-zanger was er blij mee dat hij niet behoefde te zingen.
En zijn mooie stem heeft de harten van de nonnen gesticht.
Vier deugden zal ik in ieder geval noemen.
Nicolaas heeft goed gehandeld, want toen hij gevraagd werd
Gaf hij er gelijk gehoor aan, ging hij de heilige verzen zingen.
Wie zal die spontane reactie van Nicolaas hoog genoeg waarderen?
Christus gehoorzaamde zijn Vader door de kruisdood te ondergaan:
Het is dus een goddelijke deugd om gehoor te geven aan wie iets
Vraagt. Adam gehoorzaamde de opdracht van de Heer niet,

Daarom zijn hij en zijn nageslacht belast met sterfelijkheid.
 Als iemand zo gestraft wordt omdat hij niet gehoorzaamt,
 Wat voor lof verdient dan niet wie wel gehoorzaamt?
 Ook de koster werd geholpen, want zijn stem
 Was als een rasp, hij zong met een bromstem,
 En daarom werd hij uitgelachen, en het koor antwoordde ook niet
 Op de goede toonhoogte zoals het op hoge feesten hoort.
 Wat de koster niet kon, dat deed Nicolaas.
 Hij zong de psalmverzen met mooi uitklinkende stem,
 En de zoete zang trof de oren van de aanwezigen.
 Het koor werd uitgenodigd om op toon te antwoorden
 Zijn zoete zang stichtte de harten der Bagijnen,
 Zodat ze de lieflijke hemelse vreugden konden overdenken.
 Wanneer een sterfelijk mens zo zoet kan zingen,
 Hoe zal dan engelenzang de oren vervullen met zoete klanken?
 En Nicolaas heeft, naar men meent, uit liefde voor God gezongen.
 Wie is zo blind dat hij niet ziet dat Nicolaas terecht
 Gods allerhoogste goedheid mag genieten?
 Zo gehoorzamend, lasten verlichtend, stichtend en uit liefde
 Gods handelend wordt Nicolaas tot de sterren opgehemeld.”

Maar in boek drie komt het antwoord van Nicolaas, gericht aan Engelbertus zelf” (de tekst wordt hier ingekort weergegeven):

“U hebt geprobeerd mij veel lof toe te zwaaien,
 Engbertus, en mij vier deugden toegemeten.
 Zoveel deugden, daar ben ik het niet mee eens,
 Maar U gebruikt de redenaarskunst,
 U hebt veel verzonnen waar ik geen moment aan gedacht heb.
 Ik moet bekennen dat ik bij het zingen van de psalmen alleen
 Maar gedacht heb aan mijn stem, dat die zoeter is dan honing.
 Hoe kunt U me dan zo de hemel in prijzen?
 Ik heb dus niet uit liefde tot God zo gezongen.
 Maar opdat de Bagijnen me zouden bejubelen,
 Zeggend, wat is dat voor een heerlijk zoete stem?
 Maar prijzenswaardig is wie gehoorzaamt
 En wie om Christus’ wille een vroom werk verricht,
 Dat stichtelijk werkt om der wille van Gods liefde.
 Die vier grote deugden hebt U mij toegeschreven.
 Welnu, geen ervan komt mij toe, ik eis er geen enkele op.
 En als U zegt dat die vier deugden in mij aanwezig zijn,
 Dan beweer ik dat U gelogen hebt.

Zangkoor van een aantal jongens en mannen. Het koorboek is op de rug van een Pan-figuur gebonden. Detail van een gravure van Maarten van Heemskerck 1554. Prentenkabinet Rijksuniversiteit van Leiden.

Wat U mij toedicht, kan ik bij mijzelf niet terugvinden,
 Hoezeer ik ook mijn binnenste onderzoek.
 Ik kan niet geloven dat U leugenachtig wilde zijn.
 U bent niet een prijzer, maar een vleier.
 Een prijzer hemelt ware deugden op tot aan de sterren,
 Maar een vleier ziet dat sommigen sufferds zijn,
 Die niets echt in de gaten hebben, die niets goeds doen,
 En bij hen sluit hij zich aan, hen prijst hij hemelhoog,
 Hen bewondert hij. Hij zegt op alles ja en amen,⁵⁸
 En wat ontkent wordt haast hij zich ook te ontkennen.
 Prijs mij dus niet ten onrechte, laat U geen vleier noemen,
 Want die benaming ligt dicht bij leugenaar.
 Wat de taak van de zanger was, dat heb ik uit een verkeerde
 Instelling op mij genomen. Ik heb gedaan wat mij niet toekwam,
 Ik heb een ander niet laten volbrengen wat hij had moeten doen,
 Het is dus duidelijk dat ik niet juist heb gehandeld,
 Daarom moet U me eerder berispen.”

Aan het einde van boek drie volgen dan de drie vaste onderdelen van een brief: de datering, de aanhef en de afsluiting.

De datering spreekt voor zich. Wat de aanhef betreft varieert Schut eindeloos op het thema: "Salve" (Gegroet) bijvoorbeeld: "Gegroet, mijn beste", "ik groet U zeer", "Ontvang allereerst mijn groet", "Gegroet Piet, neem van mij aan dat als jij het goed maakt, ik het ook goed maak."

Voor de afsluiting van een brief geeft Schut de volgende voorbeelden: "Het ga je goed", "Als je zo handelt zal je het goed maken", "Geniet van het leven, het ga je goed", "Ik hoop dat het je goed gaat", "Het ga je goed in de Heer, die zorgt dat het allen goed gaat", "Zorg dat je het mentaal goed maakt, dan gaat het je ook lichamelijk goed." En met een citaat uit Vergilius: " 'O, mooie Iolla, het ga je goed, het ga je goed' zei hij maar steeds. "'

Tot slot volgt nog een aantal aanwijzingen voor het gebruik van woorden en zegswijzen uit de klassieke oudheid of van de eigen, moderne tijd, van wel of niet samengestelde woorden, en van woorden en zinnen in overdrachtelijke betekenis. Voor het gebruik van woorden uit de oudheid verwijst hij naar de dichters:

"Lees de werken van de goede dichters, bekend om hun helderheid.

Verzen en metra sieren onze geschriften schitterend, zodat men zal denken dat wij de kunst van het spreken waarlijk beheersen. Zo zeg ik:

'Ik ben van mening, o nazaat'; maar het volk: 'Ik vind, m'n jongen'.'⁶⁰

Ter afsluiting volgen enkele regels om dank aan God te verwoorden voor het voltooiën van zijn geschrift, en een uitnodiging tot kritiek van wie het leest: hij zal de eerste zijn om daar goed naar te luisteren: de gebruikelijke dank en nederigheidsbetuigingen.

De laatste regels geven aan wanneer hij dit werk heeft geschreven:

"Hier eindigen de drie boeken over de Schrijfkunst van de hand van meester Engbartus van Leiden, zoals de woorden hem in de gedachten kwamen, in het jaar des Heren 1454, de zestiende april."

NOTEN

GAL Gemeentearchief van Leiden.

SAI J.C. Overvoorde en J.W. Verburgt, Archief der secretarie van de stad Leiden, 1253-1575. Inventaris en Regesten (Leiden 1937).

1. GAL, SAI, inv. nr. 381, f. 64ro.

2. In de titel van twee kleine werkjes van zijn hand treft men aan: *De Moribus Mense magistri Enghelberti* en *De Pane Dyalogus, editus a magistro Enghelberto*. Cfr. de titel van zijn *Tractatus quidam per egregium magistrum Enghelbertum de Elegancia, Composizione, Dignitate Dictatus*.

In de titel van een ander werk lezen wij *Colores Rhetoricales cum Concordantiis Figurarum Grammaticalium, collecti per Magistrum venerabilem Engelbertum Leydensis*.

Tenslotte treffen wij in Schuts *De Arte Dictandi* aan het einde zijn naam aan als volgt: *De Arte Dictandi tres libri expliciunt, editi a Magistro Engbarto de Leydis...*

In J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* dl. I (Leiden 1641; Ze druk) 336 staat vermeld: "Engelbertus Leydensis, de welcke van Gerardus Noviomagus ghenoot werd Versificator en Grammaticus".

3. Val. Andreas, *Bibliotheca Belgica* (Leuven 1643) 204.

4. *De Moribus Mense*, Leiden 1509. Na de wens te hebben geuit dat zijn lezers hun voordeel zullen doen met de door hem genoemde tafelmanieren besluit hij: "Id Schut mentaliter optat. Hecque Schut ex magno cordis dictavit amore" (Schut hoopt daar in stilte op. Dit heeft Schut geschreven vanuit de volle liefde van zijn hart).

5. Ook de Leidse vroedschap maakte gebruik van Engebrechts geleerdheid. Hij wordt genoemd als vertaler van brieven van de overheid, zowel vanuit het "Duytsch" naar het Latijn als andersom (GAL, SA 1, inv. nr. 560, f. 222ro).

6. Voor uitvoeriger gegevens over Schuts leven verwijs ik naar mijn *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden 1988) 5-7.

7. Zie noot 2. Ook het feit dat hij vanaf 1458 zeker, maar waarschijnlijk al vanaf 1445, zonder onderbreking tot aan zijn dood in 1503 in Leiden woonachtig is geweest wijst in die richting.

8. H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln, 1389 bis 1559*, Band I, erste Hälfte (Bonn 1892) 195 nr. 44.

9. Van de zeven "Artes Liberales" of wetenschapsrichtingen werden deze eerste drie (het zgn. Trivium) op de stadsscholen (voorlopers van de zgn. Triviale of Latijnse scholen) onderwezen. Op de universiteit kwamen ook de vier overige Artes aan bod: de arithmetica, geometrica, astronomia en musica (het zgn. Quadrivium).

10. Zie hiervoor o.a. mijn *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (noot 6), 12, 13 en 17.

11. Het staat vast dat Schut priester is geweest, zie J.C. Overvoorde, *Archieven van de Kloosters* (Leiden 1917) inv. nr. 349, regest 1971.

12. De canonieke leeftijd om priester te kunnen worden was 24 jaar.

13. Er is een brief van Schut aan zijn vereerde leermeester Tinctorius bewaard gebleven, zie H. Keussen, *Regesten und Auszüge zur Geschichte der Universität Köln*, 36-37 (Köln 1918) 90, nr. 676 en Götz-Rüdiger Tewes, "Frühumanismus in Köln, Neue Beobachtungen zu dem thomistischen Theologen Johannes Tinctoris von Tournai", in: *Studien zum 15. Jahrhundert; Festschrift für Erich Meuten* (München 1994) 667-695.

14. GAL, SA I, inv.nr. 382, f. 64ro, d.d. 29/01/1458: "Want zeder den tijt dat meester Engebrecht ende meester Bertelmees van der scholen gegaen zijn, die zij in goede regementen geset ende gebrocht hadden, [is de school] van tijt te tijt vergaen..." Van meester Bertelmees is bekend dat hij in ieder geval van 1445 tot 1447 (waarnemend) rector was van de school (GAL, SA 1, inv. nr. 1188, f. 2ro, en J.C. Overvoorde, *Archieven van de kerken* (Leiden 1915) inv. nr. 84, f. 417 en f. 137).

15. In die periode heeft hij zijn *De Arte Dictandi* geschreven, zoals hij in de laatste regels zegt: "Hier eindigen de drie boeken over de Schrijfkunst van de hand van meester Engbartus van Leiden, zoals de woorden hem in de gedachten kwamen, in het jaar des Heren 1454, de zestiende april."

16. Voor de details van zijn aanstelling, zie mijn *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium*, 4.

17. Dat hij zijn particuliere school in 1483 op last van de magistraat moest opgeven, zoals M. van Rhijn beweert ("Engelbert van Leiden" in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, XX (1927) 289), en op diens gezag C. Reedijk, *The poems of Desiderius Erasmus* (Leiden 1956) 157) berust op een misverstand. De magistraat bepaalde dat alle particuliere scholen moesten worden gesloten, alleen die van Engelbertus mocht blijven bestaan op voorwaarde dat hij voortaan geen

- nieuwe leerlingen onder de 17 jaar zou aan-
nemen. Leerlingen die al eerder bij hem in
de kost waren mocht hij echter behouden, en
in 1488 werd die toestemming nog verruimd.
Zie mijn *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium*,
7-8.
18. J.C. Overvoorde, *Archieven van de Kloosters*
(Leiden 1917) inv. nr. 349, reg. 1971. Ge-
noemd worden een Bijbel met glossen, een
Chronica Anthonini, een *Catholicon* (een
soort dictionaire op de bijbel). Jan Gherytsz.
kreeg na Engebrechts dood diens recht om
particuliere school te houden, zie H.G. Hama-
ker, *De middeleeuwse Keurboeken van de stad Lei-
den* (Leiden 1872) 188.
19. Oud-leerling van Schut in de jaren vijftig,
Magister Artium en Doctor Theologiae, rec-
tor van de Universiteit in Parijs in 1466 en
1473, prior Sorbonnae in 1474, pastoor in
Wassenaar in 1479, kanunnik van de Hoog-
landse Kerk en deken van Naaldwijk in 1483,
overleden in 1509. Zie. M. van Rhijn, "Jacobus
Hoek" in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschie-
denis*, nieuwe serie, XII (1916) 209 e.v.
20. Een augustijner monnik, ook bekend
onder de namen Cornelius Gerardi, Corne-
lius van Gouda, Cornelius Aurelius of Auroti-
nus. Zie ook noot 24.
21. Zie hierna.
22. Uit die brief blijkt dat beiden in contact
stonden met Johannes Hoek (noot 19). Voor
de brief, zie: *Opera M. Wessellii Gansfortii Gronin-
gensis* (Groningen 1614) 865. Zie ook M. van
Rhijn, *Wessel Gansfort* (Groningen 1917).
23. R. Capelle, *De humanist Stephanus Surigo-
nus* (Leuven 1967) 83.
24. Erasmus' vriend Cornelius Gerardi (zie
noot 20), die van 1489 tot 1493 in het klooster
Lopsen (Hieronymusdal) even buiten Leiden
verbleef, moet Erasmus hebben geattendeerd
op Schut. Engelbertus heeft kennelijk niet
gereageerd op Erasmus' brief, waarna Eras-
mus een kopie van die brief aan Cornelius
Gerardi stuurde met het verzoek bij Schut op
een antwoord aan te dringen. Zie P.S. Allen,
*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami, denuo
recognitum et auctum*, Vol. 1 (Oxonii 1906-
1907) 118-119.
25. Verzen: Erasmus heeft hiermee Schuts *De
Arte Dictandi* op het oog.
26. Zie C. Reedijk, *The poems of D. Erasmus*
(Leiden 1956) 158 (carmen 11, 20-26).
27. P.S. Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Ro-
terodami, denuo recognitum et auctum*, Vol. 1
(Oxonii 1906-1907) 120. Wellicht ligt die kwa-
lificatie ook besloten in Orlers' opmerking:
"Engelbertus, dewelcke ghenoeemt werdt Ver-
sificator en Grammaticus"? (noot 2).
28. *Opera Omnia Des. Erasmi Roterodami* 1-2
(Amsterdam 1971) 231, 2-4.
29. Reedijk (*op. cit.*, 157) vermoedt dat Eras-
mus' herhaalde pogingen om Engelbertus
aan zijn zijde te krijgen in de strijd tegen de
"barbarij" als ware reden hadden dat Schut
een zeer bemiddeld man was.
30. H. de Vocht, "History of the Foundation
and the Rise of the Collegium Trilingue Lova-
niense, 1517-1550" in: *Humanistica Lovanien-
sia*, 10 (1951) 120 e.v. Zie ook J. IJsewijn-Ja-
cobs, "Magistri Anthonii Haneron (ca. 1400-
1490) Opera Grammatica et Rhetorica", in:
Humanistica Lovaniensia, 24 (1975) 29 en 30.
31. "Rhetorische stijlfiguren met de overeen-
stemmende grammaticale figuren, verzameld
door de eerwaarde Magister Engelbertus van
Leiden" (ca. 1476).
32. J. IJsewijn-Jacobs (noot 30), 31 en 32. Ha-
neron ging graag door voor een zelfstandig
geleerde, niet van anderen afhankelijk of
door anderen beïnvloed. Schut zegt in zijn *De
Arte Dictandi* (v. 14941497) over een zekere
Anthonius, waarmee hij Haneron op het oog
heeft: "Hij zelf zei altijd geen dichters of rede-
naars te kennen, [...] want als hij welsprekend
was zonder een leraar te hebben, dan kon hij
voor een natuurtalent doorgaan."
33. David van Bourgondië, van 1456 tot 1496
bisschop van Utrecht.
34. H. Stein, "Un diplomate Bourguignon du
XVe Siècle, Antoine Haneron", in: *Bibliothèque
de l'école de Chartes*, 98 (Paris 1937) 283-303.
35. Als rector van de stadsschool of van een
particuliere school had Schut altijd een groot
aantal leerlingen die bij hem inwoonden.
36. Voor geïnteresseerden verwijs ik naar mijn
"The Colores texts of Haneron and Schut",

in: *Quaerendo, a Quarterly Journal from the Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books*, 23 1 1993 (Amsterdam 1993) 83-92.

37. De volledige Latijnse teksten zullen aan het einde van dit jaar verschijnen in een door mij verzorgde tekstuitgave in: *Supplementa Humanistica Lovaniensia*, onder de titel "Engelbertus Schut, His Life, His Works".

38. Wat bedoeld wordt met deze "overeenstemmende grammaticale figuren" zal hierna uit het eerste voorbeeld (de figuur *repetitio*) duidelijk worden.

39. Zie noot 52.

40. *Ad Herennium*, IV 12 ss.

41. Opmerkenswaard is dat in de op naam van Haneron bewaard gebleven editie staat: "Heel Deventer staat hier aangetreden, d.w.z. alle Deventenaren." Aan die editie moet een manuscript als voorbeeld ten grondslag hebben gelegen dat was afgeschreven door een leermeester van de school van Deventer.

42. Alleen het hoofd van de heilige Jeroen werd in die tijd in Noordwijk als relikwie bewaard. Jeroens lichaam was begraven in Egmond. Begin deze eeuw zijn deze relikwieën uit Egmond naar Noordwijk overgebracht. Dit voorbeeld komt in de editie op naam van Haneron niet voor.

43. "*Iste est inspector culorum, id est rector scholarum*." Grappig is dat dit tafereeltje waarbij de jongen over de knieën gaat en de rector de plak hanteert, in de op naam van Haneron overgeleverde tekst gekuist is: "Hij is inspecteur van naties, d.w.z. hij is rector van scholieren." In het Latijn: "*Zste est inspector nationum, id est rector scholarum*." Wellicht stond er oorspronkelijk in Hanerons tekst: *inspector nationum*: *natum* is een equivalent van *culorum*. Heeft iemand uit preutsheid de tekst gekuist tot *nationum*?

44. Waarom de Zeeuwen in dit verband worden genoemd is mij niet duidelijk. Wellicht had Schut een aantal Zeeuwse jongens in zijn school.

45. Groen: de kleur van de Gerechtskamer, in wiens dienst de man was aangesteld.

46. De sleutels van Leiden, sleutelstad.

47. Wellicht wordt hier gezinspeeld op de slip-

pen van zijn loshangende mantel, die bij rechtsomkeert maken zwierig uitwaaierten.

48. Ballen die hij had afgepakt van in de kerk her en der spelende jongetjes.

49. Dit om extra indruk te maken of een hond te verjagen.

50. Voor de volledige tekst (in vertaling) zie mijn "Tafelmanieren volgens meester Engebrecht Ysbrandtsz. Schut en meester Bloccius" in: *Uit Leidse Bron Geleverd, Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 68-70.

51. Evangelie van Lucas, 14, 7-12.

52. In zijn inleiding op Hanerons *Diasynthetica* zegt hij o.a.: "Wie een voortreffelijk schrijver wil zijn moet geheel vertrouwd zijn met poëzie, en vooral met Vergilius' verzen. Wanneer hij van kindsbeen af geheel doordrenkt is met poëzie en verzen, dan zal hij altijd zelf graag verzen horen en lezen."

53. De laatste vier verzen roepen herinneringen op aan Vergilius' *Eclogae* 1, 1,65.

54. Het verhaal is ontleend aan Herodotus 1, 23.

55. In het Latijn: Aurea mala, gouden appels, wellicht tomaten, vergelijk het Italiaanse "pomodori".

56. Marcus Tullius Cicero.

57. Nicolaas richt zich tot Engelbertus zelf, die hem zo hemelhoog heeft geprezen. Het lijkt niet uitgesloten dat Nicolaas een leerling van Schut is geweest. Heeft Schut hem vriendelijk terecht willen wijzen door zijn kritiek in Nicolaas' mond te leggen? Iedere koorzanger die als cantor voorzingt kent dit genieten van de eigen fraaie stem: het is een genoegen om mooi te zingen en om te weten datje stem mooi wordt gevonden. Het besef anderen met je zingen te stichten is wel aanwezig, maar komt meestal op de tweede plaats.

58. Zo typeert Terentius de vleiende parasiet in *Eunuchus* 252, 714.

59. Vergilius, *Eclogae* 111, 89.

60. In het Latijn: Sic "reor, o soboles" dico, vulgus "puto, fili".

ONDER “DE TYRANNIE DER CALVINISTEN”: DE EERSTE DECENNIA VAN DE LUTHERSE GEMEENTE IN LEIDEN

door

Christine Kooi

Eén van de ironische aspecten van de Nederlandse Opstand is het feit dat toen na 1572 de opstandige noordelijke provincies officieel gereformeerd werden, andersdenkende protestantse groepen zich er ook konden vestigen en tot bloei komen. Weinig andere vroeg-moderne samenlevingen evenaarden de Republiek in haar religieuze heterogeniteit, tot grote ontsteltenis van sommige calvinistische geestelijken. Dat hun “Nieuw Israel” mogelijk een toevluchtsoord voor de confessionele ontheemden van Europa zou worden was een onbehaaglijk vooruitzicht voor de predikanten en ouderlingen van de Nederduits gereformeerde kerk. Desondanks bleef het feit dat de belijdende gereformeerde kerkleden, hoewel officieel bevoorrecht, demografisch een minderheid vormden. De regenten van de Republiek eisten niemands lidmaatschap van de publieke kerk. Als gevolg daarvan leefden de volgelingen van Calvijn, Luther en Menno Simons naast elkaar in Hollands steden en dorpen, iedereen God op zijn eigen manier dienende.

In Leiden was de gemeente van lutheranen of volgelingen van de Confessie van Augsburg, zoals ze zichzelf noemden, bijna even oud en eerbiedwaardig als de gereformeerde kerk zelf. Nog maar vijftien jaar na de overgang van de stad naar Opstand en Reformatie waren de “martinisten” een levendig deel van het Leidse confessionele leven. Ondanks de bij tussenpozen oploaiende vijandigheden van de gereformeerde kerkleiders en het stadsbestuur, verwierven zij zich een permanente plaats in de Leidse religieuze gemeenschap. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw werden zij als een geheime sekte vervolgd; dertig jaar later waren zij talrijk en respectabel genoeg om hun eigen bedehuis te verwerven. Het staat er nog aan de Hooglandsekerkgracht, letterlijk in de schaduw van de hervormde kerk.

Archiefstukken stellen ons in staat om deze evolutie van clandestiene sekte naar respectabele kerk te volgen, speciaal gedurende de jonge, vage jaren van de lutherse gemeenschap van gelovigen. Door ons te concentreren op

Schilderij van het Laatste Oordeel door Joris van Schooten, 1640, aangebracht in de Lutherse kerk. Evangelisch-Lutherse Gemeente van Leiden.

de carrière van Bernhard Muykens, de eerste officiële “Prediger” van luthers Leiden, kunnen wij een beeld scheppen van de oorsprong en vestiging van deze kleine protestante gemeente, de arme verwanten van de gereformeerden. De lutherse ervaring kan ook verhelderend werken op sommige vragen en problemen van het verwarde religieuze leven in vroeg-modern Leiden.’

In de jaren tachtig van de zestiende eeuw was Leiden in de greep van economische, politieke en religieuze verwarring. De voortdurende oorlog tegen Spanje verwoestte de lakenindustrie, militante voorstanders van de Graaf van Leicester comploteerden om het Gerecht en de Vroedschap met geweld uit hun zetels te onttrekken en de magistraat bevond zich in bitter dispuut over de kerkorde met de strikte calvinisten van de jonge gereformeerde kerk. Na de overgave van Antwerpen aan de Hertog van Parma in 1585 overstroomden duizenden zuidelijke vluchtelingen de stad. Velen van hen deden de gelederen van de strikte calvinisten zwellen, wat resulteerde in een ongekennde invloed van deze factie in de gereformeerde kerkeraad voor het grootste deel van het decennium.’ Deze strikte calvinisten probeer-

den de kerk te ontworstelen aan wat zij zagen als onnodige magistrale surveillance en controle met de bedoeling om te komen tot een meer effectieve uitoefening van de tucht in de gemeente en de bekering van de stedelijke bevolking in het algemeen.

Dit dispuut kreeg echter een abrupt einde toen het complot van de volgelingen van de Graaf van Leicester in oktober 1587 ontdekt werd. Hun aandeel in de samenzwering bracht de “preciezen” in diskrediet en hun invloed in de gereformeerde kerkeraad liep ten einde. Zuidelijke immigranten vormden niet langer de meerderheid van de ouderlingen.” Als gevolg daarvan waren gedurende de jaren 1588-1610 de relaties tussen het Gerecht en de kerkeraad verzoeningsgezind en coöperatief. Pas de verschillen tussen de arminianen en gomaristen maakten na 1610 een eind aan deze eenstemmigheid tussen predikant en magistraat.

De Vlamingen en Brabanders, die gedurende de laatste jaren van de zestiende eeuw naar Leiden kwamen, waren niet allemaal calvinisten; ook een klein aantal Antwerpse lutheranen vestigde zich binnen de stadsmuren. Al in 1586 of 1587 kwamen zij voor geheime erediensten tezamen.⁴ Begin maart 1588 ondervroeg het Gerecht ene Barent Titusz van Oosterhaven, die toegaf dat meerdere malen lutherse bijeenkomsten in zijn huis in Maredorp gehouden werden. Tweemaal had een predikant, genaamd Zeger, het Heilig Avondmaal bediend aan de ongeveer vijftientig aanwezigen, meestal zuiderlingen.”

Het was niet toevallig dat slechts zes maanden na de ontdekking van de Leicesterse samenzwering de lutherse geheime bijeenkomsten onder de aandacht van het Gerecht kwamen. Het was begrijpelijk dat de burgervaders gevoelig waren voor clandestiene vergaderingen in de stad, vooral die van vreemdelingen. De burgemeesters verboden Van Oosterhaven nog langer deze geheime, godsdienstige bijeenkomsten in zijn huis te houden. Zij deden dit, zoals zij zorgvuldig uitlegden, niet “jegens de gemeene vrijheyte des vaderlands of [om] yemandt in syn conscientie of gelove te rechteren”, maar omdat zij belast waren met het handhaven van de openbare orde.” Zijn godsdienstige overtuiging was niet hun zorg, maar zijn activiteiten zouden de fragiele orde in de stad kunnen verstoren. Toen burgemeester Willem Jansz. van Heemskerk de gereformeerde kerkeraad vroeg of zij wist dat zulke bijeenkomsten plaatsvonden, antwoordden de ouderlingen dat zij aangenomen hadden dat de “martinisten” met goedvinden van het Gerecht bijeenkwamen. De ouderlingen konden slechts met moeite hun verrukking verbergen toen ze bemerkten dat het Gerecht in werkelijkheid zeer verontrust was over deze bijeenkomsten en zij baden dat dit feit de zaak van “Gods Kerk” in Leiden bevorderen zou.⁷

Desondanks bleven de lutheranen in Leiden in toenemend aantal voor hun erediensten samenkomen. In 1591 was de gemeente zo gegroeid, dat de lutherse gemeente van Amsterdam een bijdrage van de Leidenaars vroeg om hun eigen predikanten van levensonderhoud te voorzien.' Twee jaar later kon een lutheraan op doorreis in Leiden met voldoening rapporteren dat bijna honderddertig van zijn geloofsgenoten er regelmatig bijeenkwamen." Hun herder en leraar was Bernhard Muykens, een voormalige monnik uit 's-Hertogenbosch, die voorganger was geweest van de gemeenten van Brussel, Aken en Woerden.") In 1592 arriveerde hij in Leiden en diende met slechts korte onderbrekingen tot zijn dood in 1612. Onder zijn leiding probeerden de Leidse lutheranen een een goed samenhangende, godsdienstige gemeenschap te vormen.

Om verschillende redenen bleek dit een ware uitdaging te zijn. De dogmatische verschillen welke de lutherse gemeente in Amsterdam, de grootste in de Republiek, in tweeën spleten, deden zich namelijk ook spoedig in Leiden voelen. Twee leiders van de Amsterdamse kerk, Andries Nesscher en Joost van den Populiere, twistten over de aard van de erfzonde. (Het ging over de vraag of de erfzonde een "bijkomstigheid" was – Nesscher – of deel uitmaakte van het wezen van de mens -Van den Populiere.) Van den Populiere werd in 1592 door de leiders van de Amsterdamse kerk afgezet en vormde prompt zijn eigen gemeente. Deze "populisten" bestonden voornamelijk uit het gewone volk: handwerkslieden en arbeiders uit het zuiden; Nesschers volgelingen waren meer Duits-georiënteerde handelaren en middenstanders."

De "populisten" vormden ook in Leiden hun eigen gemeente." Van den Populiere bezocht de stad verschillende keren en verwierf zich voornamelijk onder de armere groepen aanhang." In de nazomer van 1593 stonden twee lutherse gemeenten in Leiden vijandig tegenover elkaar en wedijverden om de loyaliteit van de gelovigen. Dirck Loten, een van de kerkelijke leiders, schreef aan Amsterdam dat de "populisten" hem op straat beschimpten en beledigden. Voortdurend onderbraken zij diensten en schoolden samen voor de deur van Guillaume de Byes' huis *In Duizend Vreezen* aan de Achterstraat, waar Muykens woonde, om hem te zeggen dat hij Leiden moest verlaten en aan Van den Populiere preekvergunning geven. Vrijwel dagelijks klampten zij Muykens aan. "Somma, 'tgaet hier gheheel over hr. Bernhard", schreef Loten, "cruyst hem en laet Baraba los."¹⁴ Deze "populisten" keerden vrouw tegen echtgenoot en echtgenoot tegen vrouw; een scheuring bedreigde de jonge kerk.¹⁵ Muykens zelf was nog pessimistischer over de vooruitzichten van de gemeente; het zou niet lang duren voor er klappen vielen en de Leidse deputaten, vond hij, waren niet betrouwbaar genoeg om een krachtige

kerk mee te bouwen.” Voor de gemeente zag de toekomst er somber uit.

De beroering onder de lutheranen ging niet onopgemerkt aan de stadsge-meenschap in het algemeen voorbij. In feite bood het aan de gereformeerde predikanten en de magistraten gelegenheid tegen de kleine gezindte te ageren. Laat in het voorjaar van 1594 verbood het Gerecht het houden van lutherse godsdienstoefeningen binnen de stadsmuren. De Amsterdamse ge-meente moedigde de Leidenaars in een troostende brief aan om in het geheim te blijven vergaderen en aan hun eigen belijdenis trouw te blijven.¹⁷ De lutheranen hielden vol; zelfs Van den Populiere kwam op clandestiene wijze naar de stad terug om aan zijn volgelingen het Avondmaal te bedienen. Dirck Loten verzekerde Amsterdam dat de Leidenaars, zij het onregelmatig, bijeen bleven komen. Op deze manier hoopten de lutheranen de gerefor-meerde predikanten, die bij het Gerecht over hen klaagden, tot bedaren te brengen.“

In werkelijkheid bleek het tegenovergestelde waar. Gedurende de volgende twee jaar bereikte de vervolging van de Leidse lutheranen door de gerefor-meerden het hoogtepunt. Het was de laatste poging van de calvinisten om hun confessionele tegenstanders uit de stad te verdrijven. De gereformeerde kerkeraad klaagde eind april 1595 bij het Gerecht dat de “martinisten” uit de hand liepen en de magistraat zegde toe dit probleem met “goede discretie” te behandelen.¹⁹ Drie weken later dagvaardden de burgemeesters Bernhard Muykens voor hen op het stadhuis te verschijnen. Uitvoerige Gerechtsdag-boeknotities geven een fascinerend verslag van de manier waarop de Leidse magistraat het delicate probleem van godsdienstvrijheid en openbare orde benaderde.²⁰

Allereerst deelde het Gerecht aan Muykens mee dat verboden godsdien-stige samenkomsten tot niets anders dan ordeverstoring en oproer leidden, een zinspeling op de voortdurende moeilijkheden van de lutheranen met de “populisten”. Bovendien werd de gereformeerde religie, “één sijnde mitte ware confessie van Augsburg”, reeds in het openbaar beleden in alle stads-kerken; geheime diensten waren overbodig.” Het is mogelijk dat het Gerecht door het veronachtzamen van de confessionele verschillen hoopte de eenheid tussen de protestante burgers te bevorderen. De regenten van Leiden waren vrijdenkend genoeg om te geloven dat de publieke gereformeerde kerk de gelovigen in de stad zou kunnen omvatten en dat belijdenissen en kerkordes zaken van weinig belang waren. Het is mogelijk dat de magistraten zich gerechtigd voelden in deze overtuiging, omdat zij zich omstreeks 1595 ver-heugden in een vriendschappelijke verhouding met de gereformeerde kerke-raad en het leek of de kerkelijke controverse eindelijk achter de rug was.

Het kardinale punt van hun argument werd duidelijk, toen de magistraten

een subtiel verschil maakten tussen persoonlijk geloof en de openbare oefening daarvan. Zij verklaarden dat eenieder die niet de gereformeerde religie beleed toch de “vryheyt des vaderlants” kon genieten, wat betekende dat hij “sijns geloof vry mocht leven” in de afzondering van zijn eigen huis zonder hinder of dreiging van gerechtelijk onderzoek. Maar wanneer drie of vier personen trachtten om, via openbare prediking, het bedienen der sacramenten en het collecteren voor de armen, hun eigen religieuze gemeenschap te vestigen, dan zouden zij de openbare orde verstoren. Dit konden de burgemeesters natuurlijk niet toestaan.²² Het was onwettig voor een privé-persoon zulke functies op zich te nemen, omdat er reeds een door de magistraat bekrachtigde instelling bestond, welke hierin voorzag. De magistraten beweerden dat er een zeer zorgvuldig in acht te nemen onderscheid bestond tussen de openbare en privé-sferen van de godsdienst. Als handhavers van de openbare orde was hun plicht dit onderscheid duidelijk te handhaven. Muykens verklaarde dat hij zijn “schaepkens” niet in de steek kon laten. Het wrange antwoord was dat het zijn “schaepkens” niet waren:²³ hem was geen autoriteit gegeven; hij had geen recht om een kerk te leiden. Geloof was een persoonlijke zaak, religie een openbare.

De magistraten verklaarden dat zij niet van plan waren om Muykens te behandelen zoals sommige lutherse autoriteiten calvinisten behandelden en zij boden aan om zijn reiskosten te betalen naar een plaats waar hij vrijelijk zijn godsdienst kon uitoefenen, maar hij weigerde. Als gevolg hernieuwden de magistraten de ban op zijn preken, daarbij zorgvuldig uitleggend dat zij dit niet deden vanwege zijn geloof maar om zijn halsstarrig en opstandig gedrag.²⁴ Muykens werd om civiele redenen in plaats van religieuze gestraft.

Muykens bleef echter zijn kudde trouw en in januari 1596 kwam een eind aan het geduld van de regenten. Deze keer was hun toon zeker niet tolerant. Hun taak was om de openbare orde te handhaven, zowel als het onderdrukken van allerlei “nieuwicheyt”. Deze verplichtingen werden uitgedaagd door Muykens’ leiding over “onbehoorlicke conventiculen” van de “gepreten-deerde Augsboergsche confessie”. Muykens deed zichzelf geen goed door het Gerecht ervan te beschuldigen dat het een nieuw Pausdom stichtte, dat uitsluiting van de “ware religie” beoogde. Hem werd bevolen vóór zonsondergang de stad te verlaten. Toen hij, door de schout geëscorteerd, de stad werd uitgezet, riep hij meermalen “hierduer zal de tyrannie der Calvinisten geopenbaert werden”.²⁵

De verbanning van Muykens was een zware slag voor zijn gemeente. De lutheranen wisten ogenblikkelijk wie achter dit alles zat: “onze wederpartye de Calvinisten”.²⁶ De periode van 1590 tot 1610 bleek de zwaarste voor de lutherse gemeente van Leiden te zijn. Muykens diende andere kerken in

Holland zoals Haarlem, Rotterdam, Bodegraven en Delft; slechts af en toe kwam hij naar Leiden. Tot 1608 kon hij zich er niet veilig vestigen.“ De lutheranen ervoeren druk en vijandigheid van de andere kerken in de stad. “Onse wederpartien die hun wel verblyden dat sy ons soo wel hebben ghehat ende soo langhe onse predicke hebben stillen doen”,²⁸ schreven de Leidse deputaten naar de Amsterdamse lutherse gemeente, elf maanden na Muykens’ verbanning. Zelfs de mennonieten lokten de jeugd weg van de Augsburgse belijdenis. De Leidenaars verzochten Amsterdam gedurig om financiële steun en vervangende predikanten. Pogingen om met de plaatselijke “populisten” tot verzoening te komen mislukten.“ De lutheranen in Leiden bleven een verdeelde, leiderloze gemeente.

Gedurende deze moeilijke periode beschouwden de lutheranen de calvinisten als hun belangrijkste vijand. Hoewel het het Gerecht was die tegen hen optrad, waren zij er zeker van dat hun calvinistische rivalen de voornaamste aanstichters van hun vervolging waren. Zelfs in 1601 nog adviseerden de lutheranen Muykens uit de stad weg te blijven anders, zo waren ze gewaarschuwd, zouden er moeilijkheden komen.“ Toen Muykens en de Leidse deputaten in een langdurig dispuut over zijn salaris verwickeld waren, vreesden de deputaten dat de gereformeerden zo’n geschil zouden gebruiken om de gemeente te belasteren.“ De Leidse lutheranen bleven nogal onzeker over hun verhouding tot de gereformeerden. Zij waren zich wel bewust van hun precaire positie tegenover de bevoorrechte kerk.

Het was inderdaad opmerkelijk dat in het licht van een zo weinig belovend begin de lutherse gemeente van Leiden er in slaagde zich te handhaven. Verdeeld door een leerstellig dispuut, vele jaren zonder één enkele bron van regelmatige pastorale zorg, belemmerd door armoede en minimale middelen, moeten de lutheranen zich meer dan eens afgevraagd hebben hoe hun geloofsgemeenschap ooit zou overleven. Dàt dat gebeurde getuigt zeker van hun onwrikbaar geloof en de kracht van hun gevoel voor verplichting, maar invloeden van buitenaf speelden ook een rol in hun lot. De eerste werkelijke opbloei van de lutherse gemeente in Leiden viel samen met het uitbreken van de arminiaanse geschillen, die de gereformeerde kerk tussen 1609 en de Dordtse Synode van 1618-1619 plaagden. Dit dispuut over de aard van Gods voorzienigheid en de interne breuk, die het veroorzaakte, nam de gereformeerde kerk (en uiteindelijk ook de magistraat) zozeer in beslag dat de lutheranen daardoor van hun actieve vijandigheid verlost werden. Met vreugde konden zij in 1611 zelfs aan Amsterdam rapporteren dat hun gemeente dankzij de onenigheid onder de calvinisten bij de dag toenam.= De bittere strijd dreef menige gereformeerde Leidenaar ertoe elders geestelijke troost te zoeken en de lutheranen heetten hen welkom. De brieven

Detail van schilderij van de *gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus* door Barend Fabritius, 1660, aangebracht in de Lutherse kerk. Rijksmuseum Amsterdam.

van de Leidse gemeente aan Amsterdam gingen in deze jaren niet langer over zulke gewichtige zaken als vrijheid en voortbestaan, maar over de meer wereldlijke eisen van het gemeenteleven: predikantssalarissen, huwelijksaangelegenheden, catechetisch onderwijs. De aankoop door de gemeente van een permanent bedehuis in maart 1618 was een symbool van haar uiteindelijk succes in het verkrijgen van aanvaarding en de zekerheid van een vaste plaats op de Leidse kerkelijke kaart.“

Hoe de predikant te betalen, was een voortdurend, zo niet overheersend thema in een groot deel van de Leidse correspondentie met de Amsterdamse kerkeraad. Het was zeker het *Leitmotiv* van Bernhard Muykens' relatie met zijn Leidse "schaepkens". Muykens' klacht dat de kerk hem niet passend en niet op tijd betaalde begon in 1593 en duurde tot zijn sterfbed. Van hun kant stelden de Leidse deputaten dat zij gewoon geen fondsen hadden om hem te betalen. De meeste gemeenteleden waren te arm om ook maar enige bijdrage aan de collecte te leveren.“

Beide partijen deden een beroep op de gemeente in Amsterdam om dit langdurig dispuut bij te leggen door of financiële steun te verlenen dan wel te arbitreran. Muykens schreef lange klachtenbrieven aan de Amsterdamse deputaten. In een tijd dat gereformeerde predikanten zelfs wel 700 gulden per jaar verdienden³⁵ dacht Muykens, die zowel Leiden als de kleinere gemeente van Bodegraven diende, dat het niet te veel was om 600 gulden per

jaar te vragen. Hij gaf een duidelijke wenk dat de Leidenaars te zuinig waren; wanneer hij het Avondmaal bediende was de kerk zó vol “datter geen plaets om te sitten en was, maer vil staen mosten”.³⁶ Ook ontkende hij dat er armen ondersteund moesten worden. En toen ze hem een aanbod van 400 gulden deden, schreef hij sarcastisch: “daer met soll ick op und neer moete springen” (van vreugde).³⁷ Met de tijd werd hij steeds verbitterder. De Leidse deputaten waren ongevoelige mannen, die geen respect hadden voor zijn leeftijd of zijn harde werken en reizen in hun belang. Ze waren zelfs onbeschaamd genoeg om hem de kosten van elke preek voor de voeten te werpen.“*

De Leidse deputaten zonden evenlange brieven aan Amsterdam met gedetailleerde uitleg over hun gebrek aan inkomsten. De gemiddelde jaarlijkse collecte-opbrengst bedroeg nog geen 200 gulden; in het beste jaar werd er 356 gulden opgehaald. Op hun beurt beschuldigden ze Muykens van ongevoeligheid inzake hun toestand; hij diende uit liefde voor geld in plaats van uit christelijke liefde. In feite gaven zij te kennen dat zijn twistzieke houding de werkelijke reden was waarom het ledenaantal van de gemeente afnam in plaats van toenam.³⁹ Nog erger, niemand wilde meer deputaat of ouderling naast hem zijn en de belangrijkste gevers, de meest welgestelde leden der kerk, wilden niet langer aan de collectes bijdragen.⁴⁰

In de lente van 1608 bereikten de zaken het kritieke punt. In een lange, schrille brief beschuldigden de deputaten Muykens van veronachtzaming van de kerkorde door zijn eigen deputaten en ouderlingen aan te stellen en het verlaten van de stad zonder de gemeente daarvan te verwittigen. Muykens diende zijn kudde niet langer maar verdeelde haar: “hoe soll men dan met een alsulcke eigensinnigen ende onwillige herder kunnen accorderen?”⁴¹ De deputaten pleitten bij de Amsterdamse kerkeraad om hun een nieuwe en meer competente *Prediger* te sturen en Muykens naar elders te zenden. Ze stonden achter Muykens toen het Gerecht hem uit Leiden verbande, maar ze konden niet toelaten dat de vrije uitoefening van hun geloof in gevaar werd gebracht. Ongetwijfeld waren de Leidse lutheranen bang voor een herhaling van de vervolgingen van de jaren negentig als Muykens' opvliegend gedrag uit de hand zou lopen. Als een “conventikel” (privé-gemeente) waren zij bereid om hun “herder” te offeren als hij de delicate tolerantie, die zij nu genoten, zou verstoren. Zo'n pragmatische aanpak was noodzakelijk als een privé-gemeente in gereformeerd Leiden overleven wilde.

Op dit punt kwam Amsterdam tussenbeide en er werd een soort akkoord bereikt. Muykens werd een toelage van 600 gulden per jaar toegekend, dankzij een jaarlijkse subsidie van 200 gulden van Amsterdam; ook werd hij van zijn Bodegraafse verplichtingen ontslagen. Van haar kant verwachtte de Leidse gemeente van hem twee preken per zondag en één gedurende de

week. Hij moest ook speciale preken op feestdagen leveren, de sacramenten bedienen, de zieken bezoeken, kortom alle pastorale zorg die de gelovigen van hun dominee verwachtten.⁴² Deze overeenkomst beslechtte blijkbaar de onenigheid. Na die tijd was er geen zweem van scherpte meer tussen dominee en gemeente waar het het salaris betrof, hoewel Muykens zo nu en dan klaagde dat Amsterdam verzuimde haar subsidie te sturen. Na 1610 was de lutherse gemeente intern eensgezind in tegenstelling tot haar gereformeerde broeders.“”

Wie waren de lutheranen van Leiden? Helaas is geen lidmatenregister uit die tijd bewaard gebleven; we kunnen daarom niet met enige nauwkeurigheid zeggen hoe groot hun aantal was. Toen Leiden in 1618 een lening aan Amsterdam vroeg om een bedehuis te kopen, tekenden vijfenzeventig van de meest prominente mannelijke leden de petitie.⁴⁴ Een totaal ledenaantal van een paar honderd, inclusief gezinsleden, lijkt een redelijke schatting, maar nauwkeuriger kunnen wij niet zijn. Zeker was dat de kerk in deze periode groeide; de lutheranen profiteerden rechtstreeks van de arminiaans-gomaristische onrust in de gereformeerde kerk.

Nog moeilijker is het om te bepalen wat voor mensen de eerste lutheranen waren. Ondanks Muykens, die het tegenovergestelde beweerde, schijnt het dat de gemeente grotendeels uit handwerkslieden en textielarbeiders bestond. Toen in het begin van de zeventiende eeuw steeds meer jonge mannen uit Duitsland en uit Scandinavië aan de universiteit kwamen studeren, vormden studenten een relatief belangrijke groep in de gemeente, één die heel wat aan haar financieel welzijn bijdroeg.⁴⁵ De meesten van de Leidse lutheranen blijven voor ons echter anoniem; velen van hen waren waarschijnlijk geen geboren Leidenaars. De stichters van de kerk waren vluchtelingen uit de zuidelijke provincies en zowel zij als degenen die uit oostelijke streken kwamen vonden in Leiden een veilige haven. Vaak dienden de meer bemiddelde leden van de gemeente als haar leiders, mannen zoals Franchoy's Baillye, een drapier uit Hondschoote, of Jacob Jansz Verwey, een notaris uit Woerden. Zulke “qualiteitspersonen” gaven enig aanzien aan een half-clandestiene gemeente.

Interessant is dat in een eeuw waarin van de vrouwen in de gemeente verwacht werd te zwijgen, één van de meest invloedrijke leden van de Leidse lutherse gemeenschap in feite een vrouw was. Al in 1595 kwam Anna (of Tanneken) Nollens' naam voor op een korte ledenlijst die aan het Gerecht aangeboden werd.⁴⁶ Mogelijk was zij de vrouw of de zuster van Jasper Nollens, een slager uit Herentals, in wiens woning *In den Gouden Huyff* Leidens eerste lutherse domine Zeger verbleef toen hij de gemeente aan het eind van de

Schilderij van de aanbidding van de herders door Joris van Schooten, 1639, aangebracht in de Lutherse kerk. Evangelisch-Lutherse Gemeente van Leiden.

jaren tachtig diende.*' Als men Bernhard Muykens geloven mag had Anna Nollens een prominente positie in de leiding van de kerk. Soms speelde zij de rol van koerierster als ze berichten voor het algemene bestuur meenam op haar reizen naar Amsterdam.⁴⁸ Wanneer Muykens klaagde over de obstinate deputaten van Leiden, prees hij Anna daarentegen als een "vrome zuster en heldinne".⁴⁹ Binnen een paar jaar echter, tijdens het hoogtepunt van het salarisconflict, was zij voor Muykens niet langer een heldin maar een dominante feeks. Dat hij geen overeenkomst met Leiden kon bereiken weet hij aan haar slechte invloed. In februari 1608 ruziede hij met haar toen zij hem meedeelde dat de deputaten geen contract met hem konden tekenen, omdat een Amsterdamse subsidie op dat moment onwaarschijnlijk was. Muykens explodeerde: "schandt ist voor ons allen" schreef hij aan Amsterdam, "dat die Luthersche kerck te Leiden doer een vrou moet geregerett worden".⁵⁰ Zonder twijfel nam Anna Nollens deel aan het salarisdispuut; haar handtekening staat duidelijk onder de lange, finale klachtenbrief van de Leidse leiders aan Amsterdam, de enige vrouw tussen een half dozijn mannen.⁵¹ Als men

de kwellende en soms dreigende omstandigheden, waaronder de Leidse gemeente leefde, in aanmerking neemt, is het logisch dat zij alle talenten en energie van haar leden exploiteerde zonder zich om sekse te bekommeren. De gereformeerde kerk, door openbare kas en door openbare sancties gesteund, kon het zich makkelijker permitteren de activiteiten van haar vrouwelijke leden te beperken.

De lutheranen bleven niet volledig onberoerd door de controverses over de predestinatie, die de gereformeerde kerk zo plaagden. De volgelingen van de Augsburgse Confessie moesten de centrale vraag van zaligmaking en vrije wil, welke hun calvinistische burens zo bezighield, wel in overweging nemen. In februari 1612 bijvoorbeeld beschuldigde één van Muykens' gemeenteleden, Pieter Aerntsz, hem van valse leer: "met mijn ooren aenghehoort hebbe als dat ghij gheleert hebt dat Christus soude op de werelt neerghecommen wesen om de mensschen te verdommen [meer] dan om salijch te maken".⁵³ Volgens de Leidse deputaten hadden Aerntsz en de zijnen al sinds juni van het jaar daarvoor onrust verwekt en diensten verstoord. Een opstandiger "broeder" waren zij nooit tegengekomen. Door Muykens van valse leer te beschuldigen, bevorderde hij zowel onrust in de gemeente als minachting voor de *Prediger*. Zulke opstandige geesten konden niet getoleerd worden; zelfs de "populisten" hadden geen respect voor hen. In overeenstemming hiermee verbanden de deputaten Aerntsz van het Heilig Avondmaal.⁵⁴ Excommunicatie was een drastische maar noodzakelijke stap om de kerkelijke discipline te verzekeren. Als een kleine gemeente konden de lutheranen zich geen geschillen onder de leden veroorloven. Het was maar beter zo'n mogelijke dreiging radicaal weg te snijden; tenslotte had deze strategie ook bij de "populisten" gewerkt.

Het overlijden van Bernhard Muykens in juli 1612 betekende niet het einde van de prille geschiedenis vol strijd van de lutherse gemeente in Leiden. Zijn opvolger Justinus Brouwer werd binnen twee jaar na zijn benoeming door de gemeente geschorst vanwege huwelijksongeregelmatheden en de kerk kreeg pas in 1618 een permanent gebouw.⁵⁴ Toch is Muykens' carrière een nuttig venster waardoor wij sommige van de problemen en uitdagingen bij het vestigen, organiseren en onderhouden van een kleine samenhangende gemeente van gelovigen in een soms vijandige omgeving kunnen bestuderen. Zeker, sommige van de moeilijkheden van de lutheranen hadden ze zelf veroorzaakt, maar andere waren het resultaat van de confessionele wedijver welke in veel steden van het vroeg-moderne Holland bestond.

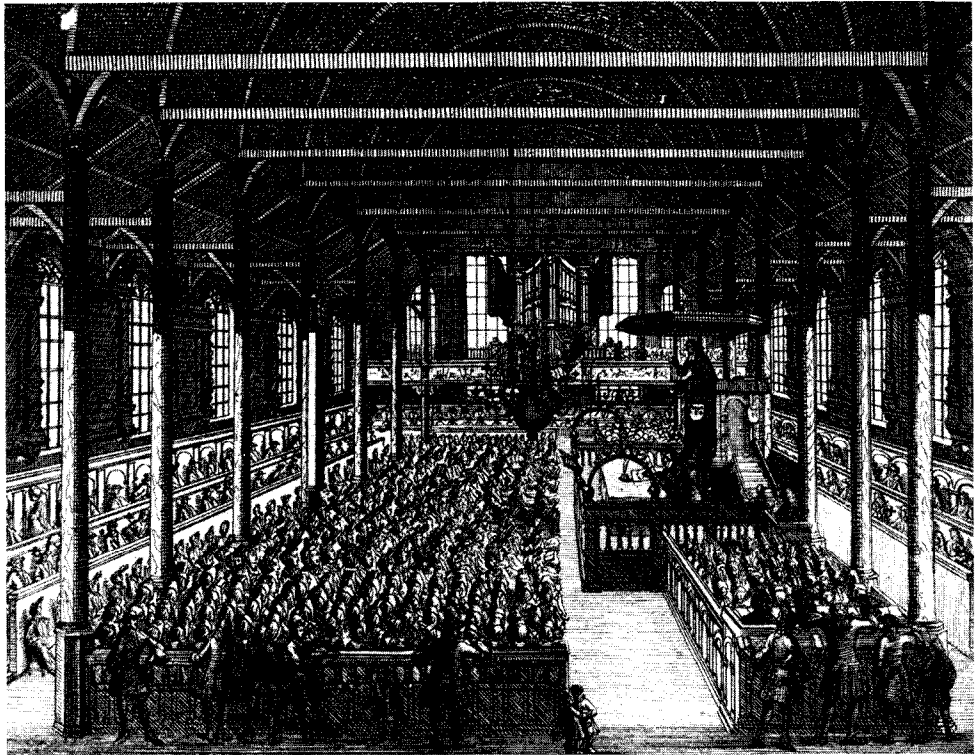
In goede tijden waren de relaties tussen Muykens en zijn gemeente harmonieus en vredig, maar vele jaren waren ze ook vijandig van aard en negatief. Als hun *Prediger* (de lutheranen gebruikten het Nederlandse woord "predi-

kant” vrijwel nooit) doopte “Herr Bernhard” hun kinderen, leidde hen tot de tafel des Heren, troostte hun zieken en stervenden, spoorde hen aan tot liefdadigheid en vermaande hen in zijn preken om gelovig te zijn en deugdzaam. Dankzij hem konden ze God dienen op een voor hen aanvaardbare manier en niet volgens de voorschriften van hun gereformeerde rivalen. Zonder hem konden ze als gemeenschap van gelovigen bijna niet functioneren.

Desondanks dringt de gedachte zich op dat, hoeveel onderlinge banden de gemeenteleden ook hadden, zij dat evenwel meer aan zichzelf dan aan hun herder te danken hadden. De gemeente kon lange perioden zonder bediening door een predikant niet gemakkelijk overleven. Als goede protestanten wendden zij zich vanzelf tot de Schrift om troost. Toen de vijandigheid van de gereformeerden op zijn hevigst was en Muykens de stad niet binnenkomen kon, beriepen de deputaten zich op Psalm 46 (“God is ons een toevlucht en sterkte”) en Psalm 124 (“Onze hulp is in de naam des Heren”) om zichzelf te verzekeren dat hun lijden rechtvaardig was.⁵⁵ De eerder genoemde Pieter Aerntsz kon Muykens vol zelfvertrouwen aanvallen, op grond van Openbaringen 22:19 dat wanneer hij Gods Woord tekort deed zijn eigen hemels aandeel van hem weggenomen zou worden.⁵⁶ Alles getuigt van een confidente gemeente zéker in haar overtuiging en onwrikbaar in haar geloven.

Zo’n standvastigheid was beslissend voor het voortbestaan van de lutheranen. Want in hun wereld was er maar één bevoorrechte kerk die haar godsdienst in het openbaar kon uitoefenen, terwijl alle andere in het gunstigste geval slechts getolereerd werden. De vroege geschiedenis van de Leidse lutheranen moet altijd tegen deze achtergrond van animositeit en kwelling worden beschouwd. Ofschoon de lutheranen deze vijandigheden zagen als komende uit één enkele bron, stonden er in feite twee potentiële bedreigingen tegenover hen.

Om te beginnen hadden de lutheranen gelijk als ze dachten dat het grootste gevaar van de kant van hun confessionele rivalen kwam. De calvinisten met het doel een “godvruchtige” (d.i. gereformeerde) staat en maatschappij te stichten, vermoedden terecht dat de “martinisten” geen samengaan met de nationale kerk wensten. Hoewel hun eigen hoge eisen voor toelating tot het Heilig Avondmaal van hen een exclusieve minderheidsgemeente maakten, betekende dit niet dat de gereformeerden een concurrerende kerk met enige graad van gelijkmoedigheid zouden tolereren. De lutheranen mochten hen dan niet zo vijandig gezind zijn als de rooms-katholieken of mennonieten, maar ze trokken potentiële lidmaten van de “ware” kerk wel weg. Daarom bleven de gereformeerden bij het Gerecht, waarvan zij verwachtten dat het de “ware” godsdienst ondersteunde en be-

Gezicht in de Lutherse kerk. Gravure uit Les délices de Leyde, 1712. Gemeentearchief Leiden.

schermde, aandringen om deze geheime sekten en conventikels met wortel en tak uit te roeien.

De Leidse magistraten hadden misschien minder te verliezen dan de gereformeerden, maar ze waren toch een potentiële bedreiging voor de lutheranen. Voor hun gevoel dreigden de lutheranen het tere verband tussen de stedelijke gemeenschap en de maatschappelijke orde te verscheuren. Zij beschouwden iedere geheime bijeenkomst als van nature verdacht, zo niet oproerig. Dus in de laatste onzekere decennia van de zestiende eeuw voelde het Gerecht zich verplicht om de lutherse bijeenkomsten, die al zoveel onrust in de stad teweeggebracht hadden, aan de kaak te stellen en de kop in te drukken om de vrede en orde te handhaven.

De lutherse ervaring toonde aan dat het Gerecht en de gereformeerde kerkeraad van Leiden, die hun eigen geschillen hadden, bereid waren samen

te werken wanneer dat in beider belang was. Zulke overeenkomsten waren echter moeizaam en van tijdelijke aard. Hun respectieve reacties op de lutheranen hingen helemaal af van hun onderlinge relatie. De vervolging van de Leidse lutheranen, gedeeltelijk op gereformeerd initiatief, symboliseerde de betrekkelijk amicale verhouding tussen het Gerecht en de kerkeraad gedurende de jaren tussen het eind van de Leicesterse periode en het begin van de arminiaanse geschillen. Toen in de jaren na 1610 de magistraat weer toezicht ging houden op de gereformeerde gemeente, maakte zij zich nooit meer druk om de lutheranen. Het voortbestaan en de bloei van die “van de Augsburgse Confessie” viel samen met het ritme van de geschiedenis van de gereformeerden in de stad. De zaak van de lutheranen was bewijs te meer dat in vroeg-modern Leiden godsdienst en politiek onontwarbaar en voorgoed met elkaar verbonden waren.

NOTEN

* Dit artikel is uit het Engels vertaald door J.P.E. Kooi en R.G. Vanhaelen, met medewerking van B.N. Leverland.

1. Dit artikel is gebaseerd op een langdurige correspondentie tussen de lutherse gemeenten van Leiden en Amsterdam, in het Gemeentearchief Amsterdam, in: nr. 213, Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente, inv. nr. 183, “Stukken ingekomen bij de kerkeraad en bij de ouderlingen uit betreffende plaatsen in Nederland”, portefeuille “Leiden, 1593-1659” [hierna GAA 213, 183].

2. J.J. Woltjer, “Nieuw en onghesien'i Verkenningen naar de positie van de kerkeraad in twee Hollandse steden in de zestiende eeuw (Leiden 1985) 68; Christine Kooi, *The Reformed Community of Leiden, 1572-1620* (Ph.D. diss., Yale University, 1993) 134190.

3. Woltjer, 7-8. Voor een verslag van de Leicesterse samenzwering, zie W. Bisschop, *De woeelingen van de Leicestersche partij binnen Leiden, 1586 en 1587* (Leiden 1867).

4. J.C. Overvoorde, “Uit de eerste jaren van

de Luthersche gemeente te Leiden”, *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* 15 (1919) 49.

5. Gemeentearchief Leiden, Stadsarchief na 1574 [hierna GAL SA II], inv. nr. 45, Gerechtsdagboek [hierna GD], 2 maart 1588, f. 32v. Zie ook Overvoorde, 49-50.

6. GAL SA 11, 45, GDA2, 2 maart 1588, f. 32v.

7. GAL, Archief van de Nederlands-Hervormde Gemeente, Kerkeraadsacta [hierna KA], 1 maart 1588.

8. GAA 213, 86, Amsterdam aan Leiden en Haarlem, 21 augustus 1591.

9. GAA 213, 86, Joannes Becker aan Amsterdam, 12 januari 1593.

10. Overvoorde, 59. Over Muykens' verblijf in Brussel, zie G. Marnef, “Het Protestantisme te Brussel onder de ‘Calvinistische Republiek’ ” in: *Staat en religie in de 15e en 16e eeuw*, eds. W.P. Blockman en H. van Nuffel (Brussel 1986) 258-259.

11. J. Loosjes, *Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1921) 81-83; Paul Estié, *Het plaatselijk bestuur van de Neder-*

- landse Lutherse gemeenten: *Ontstaan en ontwikkeling in de jaren 1566 tot 1686* (Amsterdam 1987) 55-56. Over het leerstellige geschil zie Ch.G. Visser, *De Lutheranen in Nederland. Tussen Katholicisme en Calvinisme, 1556 tot heden* (Dieren 1983) 42-43.
12. Loosjes, 87-88.
 13. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 20 augustus 1593.
 14. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 20 augustus 1593.
 15. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 20 augustus 1593.
 16. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 18 augustus 1593.
 17. J.W. Pont, *Geschiedenis van het Luthwanisme in de Nederlanden tot 1618* (Haarlem 1918) 509.
 18. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 15 juli 1594.
 19. GAL SA 11, 47, 27 april 1595, f. 165.
 20. De complete tekst is afgedrukt in Overvoorde, 51-56.
 21. Overvoorde, 52.
 22. Overvoorde, 52-53.
 23. Overvoorde, 53.
 24. Overvoorde, 53-54.
 25. GAL SAI1, 47, 2 januari 1596, f. 328v-330v.
 26. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 2 januari 1596.
 27. Loosjes, 88.
 28. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 30 november 1596.
 29. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 4 mei 1599.
 30. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 31 augustus 1601.
 31. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 4 mei 1599.
 32. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 11 maart 1611.
 33. J. Happée et al., *3½ eeuwen Evangelisch-Lutherse Kerk te Leiden: Kroniek van een kerkgebouw* (Leiden 1968) 7-9.
 34. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 24 april 1608.
 35. Voor salarissen van gereformeerde predikanten zie GAL SA 11, 3358, Register van kerkelijke zaken A (1580-1615), f. 2.
 36. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 23 oktober 1606.
 37. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 23 oktober 1606.
 38. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 5 november 1607.
 39. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 17 januari 1607.
 40. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 20 februari 1608.
 41. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 14 april 1608.
 42. GAA 213, 183, Contract tussen Muykens en Leiden [1609?].
 43. De "populisten" voegden zich weer bij de grotere lutherse gemeente na het overlijden van hun leider in 1611.
 44. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 11 maart 1618.
 45. M.H. Würzner, "Duitse studenten in de 17de eeuw te Leiden", *Leids Jaarboekje* 67 (1975) 63-76. Eén van de redenen die de Leidse deputaten gaven voor het zoeken naar een nieuw bedehuis was dat het meer studenten en "qualiteitspersonen" tot de gemeente zou trekken. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 5 juli 1611.
 46. Overvoorde, 55.
 47. GAL SA II, 45, GDA2, 2 maart 1588, f. 32v.
 48. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 28 januari 1606.
 49. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 25 september [1604 of 1605?]. Met dank aan Joke Spaans, die mij deze aanhaling doorgaf.
 50. GAA 213, 183, Muykens aan Amsterdam, 12 februari 1608.
 51. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 20 februari 1608.
 52. GAA 213, 183, Pieter Aerntsz aan Amsterdam, 27 februari 1612.
 53. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 27 februari 1612.
 54. Happée, 6-7.
 55. GAA 213, 183, Leiden aan Amsterdam, 31 augustus 1601.
 56. GAA 213, 183, Pieter Aerntsz aan Amsterdam, 27 februari 1612.

VAN DE RIJN NAAR DE MOOIRIVIER BOEKEN UIT DE BIBLIOTHEEK VAN JAN VAN HOUT

door

Karel Bostoën

In het Totiushuis van “Die Potchefstroomse Museum” in Zuid-Afrika liggen enkele oude Nederlandse boeken op het bureau in de studeerkamer van wijlen J.D. du Toit. Een van die boeken is een kloeke foliant, getiteld *Harmonia, dat is, een tsamenstemminghe gemaect vvt de drie evangelisten*. Het is een synopsis van de evangeliën naar Mattheüs, Markus en Lukas, vergezeld van het commentaar van Calvijn. Het boek bevat ook nog de vertaling van het evangelie naar Johannes, vertaald uit het Latijn door Gerard Gallinaceus, bij leven predikant in Den Briel.’ Daarna volgt een nieuwe vertaling van de Handelingen der Apostelen door Johannes Florianus. Deze foliant is in 1582 gedrukt door Andries Verschout, gevestigd in de Breestraat bij het stadhuis te Leiden. De uitgave van een dergelijk groot boek brengt behoorlijk wat financiële risico’s met zich mee, vandaar dat Verschout heeft samengewerkt met de Antwerpse uitgevers Nicolaas Soolmans en Jasper Troyens.²

De uitgave Verschout/Soolmans/Troyens berust in meerdere Nederlandse bibliotheken.³ We zouden er ook verder geen woorden aan vuil maken, ware het niet dat de herkomst van het Potchefstroomse exemplaar bijzonder is. Op de titelpagina van de *Harmonia* staat het volgende bezittersmerk in inkt: “Ex libris Jani Hauteni”. Een boek dus uit de bibliotheek van Jan van Hout, verdwaald aan de oever van de Mooirivier in de oudste stad van Transvaal, ruim 10.000 km van zijn plaats van herkomst. Een tweede bezittersmerk, nu in een achttiende-eeuwse hand, staat op de rectozijde van het tweede schutblad en luidt: “Js Van der Linden. Predikan^t Leiden. 78.”⁴

In 1582, het jaar van uitgave van dit boek, woonde stadssecretaris Van Hout (1542-1609) in de Breestraat, vlakbij het stadhuis en de winkel van Andries Verschout. Van Hout hoefde dus weinig moeite te doen om het boek aan te schaffen.’ Maar het is veel waarschijnlijker dat uitgever Verschout het boek aan de stadssecretaris heeft geschonken, in ruil voor bewezen diensten.

Verschout was afkomstig uit Antwerpen waar hij in de jaren zestig als zetter op de drukkerij van Plantijn werkzaam was.” In 1575 vinden we hem in Leiden waar hij in september in ondertrouw ging met Aeltgen Ulricxdr. van Woerden.’ Hij had van meet af aan een speciale band met Van Hout. Mogelijk is hij ook door deze naar Leiden gehaald om als academiedrukker voor de zojuist gestichte universiteit te fungeren; Verschout lijkt althans deze functie waar te hebben genomen totdat Willem Silvius als academiedrukker was benoemd.⁸ Op grond van het typografisch materiaal heeft Valkema Blouw vastgesteld dat Verschout in 1575 de Nova *poemata* van Janus Dousa heeft gedrukt. Op de titelpagina wordt uitdrukkelijk vermeld dat Jan van Hout de drukkosten heeft gedragen. Ook de vermeerderde druk uit 1576 van Dousa’s poëzie, de *Novorum poematum secunda Lugdunensis editio*, is het werk van Verschout.’ In 1578 drukte Verschout, in opdracht van Van Hout, de uitnodigingskaart voor de Drie Oktober-jaarmarkt. De naam van Verschout is evenwel niet in de stadsrekeningen te vinden, want de betaling liep via Van Hout.¹⁰ In 1582, het jaar van uitgave van de *Harmonia*, drukte Verschout een traktaat van de predikant Casper Coolhaes. Coolhaes werd door de kerkeraad verdacht van onrechtzinnigheid: hij steunde namelijk de opvatting dat de stedelijke overheid het recht bezat om invloed uit te mogen oefenen op de benoeming van kerkeraadsleden. Daarmee stond Coolhaes tevens aan Van Houts kant, want de stadssecretaris huldigde hetzelfde standpunt binnen de magistraat. Het traktaat, getiteld *Van de christelycke Disciplyne ende Excommunicatie ofte ban, het gevoelen van Rodulphi Gualtieri, Dienaer der Kercken tot Zurich* mocht tenslotte van de stadsregering niet in omloop worden gebracht.” De stadsregering heeft evenwel in 1583 al de door Andries Verschout gemaakte kosten vergoed,” waarschijnlijk door tussenkomst van Van Hout. Tegen die achtergrond baart het nauwelijks verwondering dat Verschout zo’n kostbare foliant als de *Harmonia* aan Van Hout cadeau heeft gedaan. Het boek ziet er nog steeds smetteloos uit. Het is dus de vraag of Van Hout het ooit heeft gelezen, want anders zouden we er waarschijnlijk aantekeningen van zijn hand in zijn tegengekomen. De potloodstreepjes die men er hier en daar in waarneemt, stammen vermoedelijk uit de twintigste eeuw.

Van de rijke bibliotheek van Jan van Hout is geen veilingcatalogus overgeleverd. Over wat er precies met zijn boeken na zijn dood is gebeurd, tasten we in het duister. Bij testament had hij op 10 september 1606 het volgende bepaald:

Belangende mijne boucken/ wil ende disponere ic tgeene hier naer volcht:
Ten eersten/ dat Doctor Paau mijn schoonsoon daer vijf nemen ende voor
hem in vrijen eigendom behouden zal mogen, als hem mitsdesen voor uijt

Portret van Jan van Hout. Detail van een anonieme gravure 1596. Gemeentearchief Leiden.

besproocken, alle tgeene hem goetdunct ende belieft: ende dat de rest ten meesten oorbaer ende profijte van mijnen erfgenaemen zal werden vercoft/ [...].¹³

Zijn schoonzoon dr. Pieter Paauw kreeg dus de eerste keus en de overige boeken (met uitzondering van de stukken uit het stedelijk archief die hij eveneens thuis had liggen en die naar griffier Joost van Swanenburch gingen) werden nagelaten aan familieleden. Van de bibliotheek van Paauw bestaat – voor zover we weten – geen veilingcatalogus. Het ziet ernaar uit dat in elk geval een onbekend aantal boeken na Van Houts overlijden inderdaad door zijn erfgenamen is verkocht en dat ze slechts bij toeval zullen worden gevonden. Dit toeval bracht me in de zomer van 1995 in het Totiushuis te Potchefstroom, waar ik de *Harmonia* vond liggen op het bureau in de studeerkamer van een groot man, dichter, theoloog en geleerde. Voor de conservator van “Die Potchefstroomse Museum” was de bezittersinscriptie nieuw. Ik heb moeten uitleggen wie Van Hout was en pas toen begreep ze mijn opwinding.

Wanneer en via welke weg is dit boek in Zuid-Afrika beland? Het boek bevat – zoals eerder vermeld – moderne gebruikssporen, die bestaan uit potloodstreepjes. Vermoedelijk heeft de theoloog en dichter J.D. du Toit (1877-1953) het boek in Amsterdam gekocht tijdens zijn studie aan de Vrije Universiteit. De universiteit was toen nog gevestigd aan de Keizersgracht 162.” Du Toit (Totius) was op 5 juli 1900 met de boot in Nederland aangekomen en heeft ons land op 25 april 1903 verlaten, nadat hij twee dagen eerder zijn proefschrift over “Het Methodisme” had verdedigd. Hoewel hij zijn theologische opleiding had voltooid aan de gereformeerde Theologische Hogeschool te Burgersdorp, bleek de VU (met als rector Abraham Kuyper) zijn reeds in Zuid-Afrika afgelegde examens niet te erkennen.¹⁵ Du Toit werd bij aankomst opgevangen door boekhandelaar J.A. Wormser, uitgever van de gereformeerde krant *De Standaard* en het kerkblad *De Heraut*. Tijdens zijn driejarig verblijf in Amsterdam zou Du Toit steeds in contact blijven met de familie Wormser.” Heeft hij via Wormser de *Harmonia* aangeschaft?

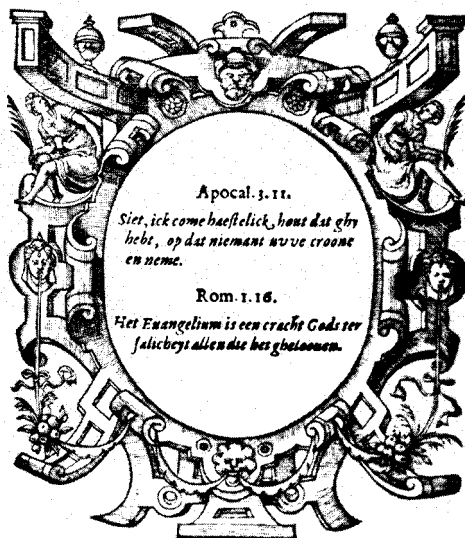
Du Toit zou in 1911 hoogleraar in de theologie worden aan de universiteit van Potchefstroom en in 1949 werd hij gekozen tot rector-magnificus. Hij is het die verantwoordelijk is geweest voor de vertaling van de bijbel in het Afrikaans (voltooid in 1932), maar het is vooral zijn prachtige psalmberijming (na zestien jaar voltooid in 1936) die als een hoogtepunt van zijn dichterlijk kunnen en van de Afrikaanse poëzie wordt beschouwd. In het voorwoord vermeldde hij ruimhartig dat de noeste arbeid van de Nederlandse psalmvertalers uit de zestiende en zeventiende eeuw hem zeer had geholpen:

HARMONIA, DAT IS. EEN TSAMEN- STEMMINGHE GEMAECT VVT

DE DRIE EVANGELISTEN, NAMELICK,
MATTHEO, MARCO, ENDE LVCA, MET
DE VVLEGGINGE VAN IAN CALVIIN.

••• HET EVANGELIUM IOHANNIS.
Ouergheset vvt den Latijnsche, by GERARDVM GALLINACEVM, in zijn
leuen Dienaer des vvoordes Godts, ende onlancx met
groofter neerfticheyt ouersien.

Hier by zijn genoecht de handelingen der Apostelen, van niems ouergefettet by IOHANNEM
FLORIANVM, Dienaer des Goddelicken woorts.

Ex libris Jani Houton

TOT LEYDEN,
By **Andries Verschour** op de Breedr. Straet by **Stadthuys.**
ANNO M. D. LXXX II.

Met Privilegie voor vijf Iaren.

Bezittersmerk van Jan van Hout op de titelpagina van het werk *Harmonia...* (Leiden 1582). Die Potchefstroomse Museum (Zuid-Afrika).

Noodsaaklik moet vermeld word dat hierdie ritmiese bewerking van die Psalms nie geheel en al die vrug is van oorspronklike digarbeid nie. Dankbaar is gebruik gemaak, veral by die “bekende Psalms”, van die onder ons bekende en veelsins uitnemende Hollandse Psalmberyming. Dan het ook Marnix, Vondel, Camp-huysen en andere hulle kostelike bydrae gelewer vir sover reëls, verse of selfs Psalms [soos 3, 38, 88, 119, 125] deur vertaling of vrye aanwending aan hulle beryming ontleen of deur hulle geïnspireer is.¹⁷

Zou Totius hebben beseft dat de eerste bezitter van de *Harmonia* een van die oude Nederlandse psalmberijmers is geweest? Het is mogelijk dat de naam Janus Hautenus hem niets zei. Het is zeker de vraag of hij ooit heeft beseft dat Janus Hautenus dezelfde was als Jan van Hout.

De merkwaardige vondst in Potchefstroom heeft mij ertoe gebracht om na te gaan of er nog andere boeken uit Van Houts bibliotheek te vinden waren. Uiteindelijk heb ik er nog vijf opgespoord, allemaal aanwezig in Leiden, maar het zou me niet verbazen wanneer er in de toekomst meer opduiken.

Van de vijf boeken in Leiden berusten er vier in de universiteitsbibliotheek. Het beroemdste daarvan is een exemplaar van de *editio princeps* van Filips van Leidens *De reipublicae cura et sorte principantis* (Over de staatszorg en de rol van de vorst daarbij),* bezorgd door Joost Franckensz. van Leiden die zijn uitgave opdroeg aan de *magister finantiarum* van het graafschap Holland en Zeeland, Vincent Cornelisz. van Mierop.” Het is gedrukt te Leiden in 1516 door Jan Seversz. en door Francken uitgegeven naar een verloren gegaan handschrift van de veertiende-eeuwse Leidse rechtsgeleerde Filips van Leiden.²⁰ Het boek is samengebonden met een werk van Briardus.”

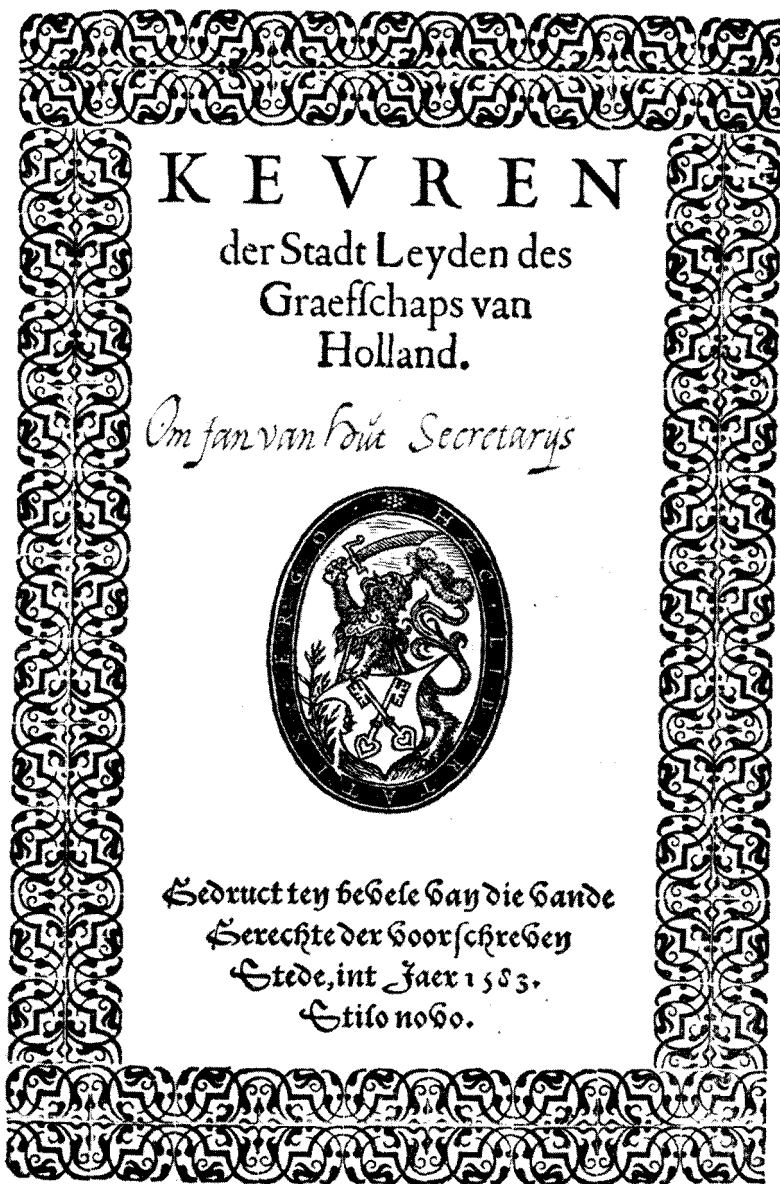
Van Hout heeft dit boek op 1 juli 1595 geschonken aan de bibliotheek, nadat deze van de gewelfkamer in het Academiegebouw aan het Rapenburg werd overgebracht naar de kerk van het voormalige Begijnhof. Hij had zelf voor de inrichting van dit nieuwe onderkomen gezorgd, zoals blijkt uit het schriftelijk rapport van mr. David van Royen, secretaris van het College van Curatoren, d.d. 11 augustus 1741.²² Van Royen betreurt in dit rapport de vandalenstreek die Van Houts schenking te beurt viel. Toen hij namelijk na de dood van bibliothecaris Burmannus aantrad als universiteitsbibliothecaris, merkte hij tot zijn ontzetting dat een of andere onverlaat de uitvoerige inscriptie van Van Hout met een pennemes had verwijderd. Om zijn voorganger niet te schande te maken, schrijft Van Royen, heeft hij Van Houts inscriptie op nieuwe schutbladen laten aanbrengen. Het geluk wilde dat de tekst bewaard was gebleven en gepubliceerd in een boek van Boxhornius uit 1632.” In zijn eigen hand schreef Van Royen op de keerzijde van de titelpagina:

“Donum Jani Hauteni Rei pub” Leyds Secretarii A° 1595” (Geschenk van Jan van Hout, stadssecretaris van Leiden, uit het jaar 1595). Het boek in kwestie komt dus uit het bezit van Van Hout, maar de inscripties zijn niet van zijn hand.

Het tweede boek in de universiteitsbibliotheek uit het bezit van Jan van Hout is van de Romeinse epigrammendichter Martialis en is getiteld *Epigrammaton Libri XII*.²⁴ De tekst was bezorgd door de Hoornse arts en humanist Hadrianus Junius. Op de titelpagina vinden we eerst een inscriptie van de hand van Janus Dousa: “Janus Duza Nordovix Jano Hauteno S [uo] D [onum] D[edit]” (Janus Dousa van Noordwijk heeft [dit boek] aan zijn vriend Jan van Hout geschonken). Daarachter staat in het handschrift van Van Hout het volgende gekriebeld: “et ipse Lipsio” (en hijzelf [doet het cadeau] aan Lipsius). In de beginjaren van de Leidse universiteit vormden Dousa, Van Hout en Lipsius een vriendentrio dat regelmatig bij elkaar kwam.²⁵ Lipsius heeft het geschenk dankbaar aanvaard, gezien de aantekeningen en tekstverbeteringen van zijn hand die men erin aantreft. Dit laatste is trouwens aan het begin van deze eeuw reeds gesignaleerd.²⁶

Het derde en vierde boek in de universiteitsbibliotheek zijn Nederlandstalige boeken uit het bezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Beide boeken zijn op de stadsdrukkerij van Leiden op de pers gelegd. Het is praktisch zeker dat ze onder Van Houts persoonlijke leiding tot stand zijn gekomen, zo de tekst al niet door hem is bezorgd. Het ene boek is getiteld *Keuren der Stadt Leyden*.²⁷ Op de titelpagina treffen we de volgende tekst in Van Houts handschrift aan: “Om Jan van Hout Secretarijs Gedruct ten bevel van die van de Gerechte der voorschreven Stede int Jaer 1583. Stilo novo”. Het bevat ook allerlei aantekeningen en aanvullingen van Van Hout en op blz. 118 komen we zelfs zijn handtekening tegen. Het andere boek is het reglement van de Leidse stadssecretarie. Deze *Ordonnantie ende ondewichtinge* is gedrukt in 1592.²⁸ Het exemplaar is met wit doorschoten zodat de nieuwste stand van zaken inzake het reglement kon worden bijgehouden. Het boek bevat dan ook vele handschriftelijke aantekeningen van Van Hout. Ze staan in de marges of op de bladen waarmee het exemplaar doorschoten is. Beide boeken zijn in de periode 1848-1852 aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde geschonken (samen met nog andere juridische werken die Leiden betreffen) door jhr. mr. Isaac Cremer van den Berch van Heemstede (1811-1879).²⁹ Deze werd bij leven beschouwd als een van de meest invloedrijke leden van de anti-revolutionnaire partij. In de periode dat hij de boeken aan de Maatschappij schonk, was hij lid van de Tweede Kamer en zat hij voor Leiden in de Staten van Holland.“

Het zesde boek uit Van Houts bezit berust in het Gemeentearchief te

Titelpagina van het keurboek van de stad Leiden 1583, met bezittersmerk van Jan van Hout. Universiteitsbibliotheek Leiden.

Leiden. Het betreft een exemplaar van de *Bataviae Hollandiaeque Annales*, gedrukt te Leiden bij Christophorus Raphelengius in 1601.³¹ Het staat op naam van Janus Dousa Filius, de oudste zoon van Janus Dousa. Dousa Filius is in december 1596 op 25-jarige leeftijd overleden. Daarom heeft zijn vader de voltooiing van dit prozawerk op zich genomen. Op de titelbladzijde heeft hij eigenhandig in inkt de volgende inscriptie aangebracht: “J HAUTENO Suo Auctor D [onum] D [edit] L [ibenter] M [erito] ” (Met veel genoegen heeft de auteur dit boek aan zijn vriend Jan van Hout geschonken). Op de binnenkant van de kaft is een modern bezittersmerk geplakt met de gedrukte tekst: “Ex Bibliotheca J.W. Six”. Het boek komt dus uit het bezit van jhr. ir. Jan Willem Six van Vromade (1872-1936), een telg uit het bekende Amsterdamse patriciërsgezicht. Deze bezat geen bijzondere historische belangstelling. Het is mogelijk dat dit exemplaar ooit in het bezit is geweest van de zeventiende-eeuwse burgemeester, mecenas en literator Jan Six (1618-1700), van wie Rembrandt zo’n prachtig portret heeft geschilderd.³² Blijkens de gedrukte veilingcatalogus van zijn boeken bezat hij de tekst zowel in druk als in handschrift.³³ Mogelijk heeft een familielid het boek in kwestie op deze veiling aangekocht.³⁴

Er zijn nu zes boeken teruggevonden die uit het bezit van Jan van Hout stammen: één in het Totiushuis te Potchefstroom, vier in de Leidse universiteitsbibliotheek en één in het Leidse Gemeentearchief. Van die zes boeken is de *Harmonia* uit 1582, dat nu in Zuid-Afrikaans bezit is, het enige boek waarin we een traditioneel bezittersmerk aantreffen, dat eigenhandig door Jan van Hout is geschreven.

NOTEN

1. Samen met de kerkeraad ondertekende hij een brief d.d. 6 maart 1574 (L. Knappert, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden* 1 (Amsterdam 1911-12) 23; Idem in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 7 (1910) 15-18).
2. De samenwerking blijkt uit het impressum: “Thantwerpen, by Iasper Troyens, op de Catte-vest in de Tennen pot, 1582. (Ghedruet tot Leyden, by Andries Verschout, op de

Breede-straet.) ”. Zie: R. Breugelmans (ed.), *Leiden Imprints 1483-1600 in Leiden University Library and Bibliotheca Thysiana, A short-title catalogue* (Nieuwkoop 1974, Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 5) 14. Voor een bewijs van samenwerking tussen Nicolaes Soolmans als uitgever en Andries Verschout als drukker, zie het Brusselse exemplaar van de *Harmonia* (E. Cockx-Indestege en G. Glorieux, *Belgica Typographica 1541-1600 I* (1968) 40 nr. 540).

3. Exemplaren in de UB Leiden, UB Amsterdam en KB Den Haag (volgens de Centrale Catalogus-on-line)
4. Het gaat hier waarschijnlijk om Janus van der Linden uit Dordrecht, die zich op 6 maart 1745 te Leiden liet inschrijven als student in de theologie. Als zijn leeftijd geeft hij 20 jaar op (G. du Rieu (ed.), *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batauae MDLXXV MDCCCLXXV*, *Accedunt nomina Curatorum et Professorum* (Den Haag 1875) kol. 1005). De zelfde Johannes van der Linden liet zich op 22 februari 1764 opnieuw inschrijven. Na zijn naam en geboorteplaats volgt de mededeling dat hij emeritus predikant is van Zuid-Scharwoude en Broek op Langedijk. Hij woonde aan de Garenmarkt (UBL, *Archief Senaat en Faculteiten* 15, p. 106). Op 7 juli 1784 schreef de emeritus predikant zich opnieuw in. Als zijn leeftijd gaf hij nu 57 jaar op en hij woonde op de Herengracht (UBL, *Archief Senaat en Faculteiten* 15, p. 299). Hij woonde daar reeds op 23 februari 1770, want toen liet zijn zoon Johannes zich inschrijven als student in de rechten. Bij diens naam werd vermeld dat hij een West-Fries was, geboren in Zuid-Scharwoude en dat hij bij zijn vader op de Herengracht woonde (UBL, *Archief Senaat en Faculteiten* 15, p. 159). In 1774 promoveerde deze Van der Linden jr. op een dissertatie, getiteld *De jure viduarum* (exemplaren in UB Leiden: 239 E 1² en 532 C 24).
5. Van Houts vroegere woonhuis, "De Druyff genaamd en gelegen aan de Breestraat nr. 84, bestaat niet meer. In de jaren 1672-74 werd het pand grotendeels of volledig herbouwd, en "voorzien van de nieuwe monumentale natuurstenen gevel die het gebouw nu nog siert". De gevel werd voorzien van een timpaan met beeldhouwwerk (van de hand van Pieter Xavery) en mag -op grond van het dominante borstbeeld van een man met een vergulde tulband -met recht "Den Vergulden Turk" worden genoemd. Nu is het een onderdeel van het grootwarenhuis Vroom & Dreesmann. (Zie: A.J. Elen, "De restauratie van de gevel van het pand Breestraat 84 'van outs genaemt de Vergulde Druyff doch tegenwoordig bekend als 'In den Vergulden Turk' ", *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken* 74 (1982) 86-112, spec. 88).
6. L. Voet, *The Golden Compasses, A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp* 11 (Amsterdam 1969-1972) 350 noot 1.
7. J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630, Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*. Met in bijlage bio- en bibliografische aantekeningen betr. Zuid- en Noordnederlandse boekdrukkers, uitgevers, boekverkopers, lettergieters etc., en andere documenten (Nieuwkoop 1974) 509 (a).
8. P. Valkema Blouw, "De eerste drukkers voor de stad Leiden (1574/78): Jan Moyt Jacobsz. en Andries Verschout", in: J.W. Marsilje e.a. (ed.), *Uit Leidse bron geleverd, Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden 1989) 410-411.
9. Ibidem.
10. De kaart werd dus niet gedrukt op de Leidse stadhuisdrukkerij zoals Johan Koppenol schrijft, maar bij Verschout (J. Koppenol, "In mate volgt mi: Jan van Hout als voorman van de renaissance", *Spektator* 20 (1991) 62. Zie hierover Valkema Blouw 1989, 412.
11. Briels 1974, 509 (f).
12. Ibidem, 509 (h) en (i).
13. GA Leiden, Bibliotheek Leiden e.o. 7000/22. Testament Jan van Hout d.d. 10 sept. 1606, fol. lv.
14. *Gegevens betreffende de Vrije Universiteit, Ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan op 20 October 1955* (Kampen 1955) 62.
15. V.E. d'Assonville, *Dit is Totius -J.D. du Toit 1877-1953* (Lynnwoodriff 1993) 84.
16. D'Assonville 1993, 83 en 98.
17. Geciteerd naar D'Assonville 1993, 180.
18. Philippus de Leyden, *De reipublice cura et sorte principantis [...]*. Venundantur Leydis in aedibus Johannis Seuerini qui eos selectis characteribus impressit .xiiij. Septembris anni do-

mini 1516. UBL, sign. 1371 C 6.

19. R. Feenstra, *Philips van Leyden en zijn bibliotheek* (Leiden 1994) 14-15, 40 noten 77 en 78.

20. Zie over hem B.N. Leverland, "Philips van Leyden, ca. 1328-1382, Kanunnik van St. Pancras, Zijn verwanten, zijn stichtingen", *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 57 (1965) 61-94; P.H.D. Leupen, *Filips van Leiden: Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat "De cura reipublicae et sorte principantis"* (Amsterdam 1975).

21. J. Briardus, *Quaestiones quotlibetica* (Leuven [1518]).

22. Uitgegeven in P.C. Molhuysen (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit V* ('s-Gravenhage 1921, Rijks Geschiedkundige Publikatiën, Grote Serie, 48) 88*-131*.

23. Van Royen ontleende de tekst - naar eigen zeggen - aan Marcus Zuerius Boxhornius, *Theatrum Sive Hollandiae Comitatus et Vrbium Nova Descriptio* (Amsterdam [1632]) 209-211.

24. M. Val. Martialis, *Epigrammaton Libri XII*. Ed. H. Junius (Antwerpen, Christophorus Plantinus, 1568). Exemplaar UBL, sign. 755 H 30.

25. K. Bostoën, "Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585, Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap", *De Gulden Passer* 6667 (1988/1989) 72-73.

26. Th. Simar, "Notice sur les livres de Juste Lipse, conservés à la Bibliothèque de l'Université de Leyde", *Revue des bibliothèques* 17 (1907) 261-283, spec. 278-279.

27. *Keuren der Stadt Leyden des Graefschaps van Holland* (Leiden 1583). UBL, sign. 1498 C 10.

28. *Ordonnantie ende onderrichtinge vande orde*

ofte geregeltheit die van nu uoortsaeen ter Secretarye of schrijf-camere dezer Stadt Leyden zal werden onderhouden, ende van tloon dat aldaer daer vooren zal werden af geeycht ende betaelt (Leyden, Gedrukt opt Raedhuys alhier, in tlaetst vanden Jare 1592). UBL, sign. 1498 D 7.

29. *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, te Leiden. Bijvoegsel over de jaren 1848-1852* (Leiden 1853) 70. Met dank aan prof. dr. P.F.J. Obbema voor deze verwijzing.

30. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, IV (1918) kol. 107.

31. J. Dousa Fil., *Batnviae Hollandiae. Annales* (Leiden, Christophorus Raphelengius, 1601). GAL, sign. Bib. 69575 d.

32. De mededelingen over Jan Willem Six en over de mogelijke zeventiende-eeuwse provenance van dit boek, dank ik aan jhr. J. Six te Amsterdam.

33. *Catalogus Instructissimae Bibliothecae, [...] D. Joannis Six, P.M. Domini in Wimmenum & Vromade [...] Qui Continet [...] libros [...] Qui Publica Auctione Distrahentur in Aedibus defuncti, op de Heere-gracht, by den Amstel, op Dingsdag den 13 April 1706. Amstelodami, Officina Henrici & Viduae Theodori Boom, 1706*. Exemplaar KB Den Haag, sign Verz. Cat. 5398¹, p. 45, nr. 225 en p. 109 nr. HH. Het handschrift stamt uit de collectie van Janus Gruterus.

34. Dat was niet zo ongebruikelijk als het op het eerste gezicht lijkt. De opbrengst van de nalatenschap moest onder alle erfgenamen worden verdeeld. Vermoedelijk stelden sommige erfgenamen er prijs op om een aantal boeken van hun erflater te bezitten en kochten ze die op de veiling.

Boven: Afb. 1. Het wapen van Johan van Cingelshoek (1691), toegeschreven aan Willem van Nijmegen.
Onder: Afb. 2. Banderol bij het wapen van Johan van den Bergh (1689), waarop de signering "W. van Nijmegen 1691" te lezen is.

DE KERKMEESTERSKAMER IN DE PIETERSKERK

Een aanvulling

door

C. Willemijn Fock

Zelden zal een artikel in het *Leids Jaarboekje* — en dat nog wel onvoorzien — zo direct praktisch nut hebben afgeworpen als mijn artikel over de kerkmeesterskamer in de Pieterskerk in 1994.' Doordat het houten gewelf aan de zuidzijde door vocht en zwam bleek aangetast, werd begin 1995 besloten het gewelf te restaureren, welke restauratie in de zomer van 1995 werd afgerond. Tegelijkertijd werd ook kleuronderzoek uitgevoerd aan het houtwerk op de wanden, dat kon worden getoetst aan het bronnenonderzoek dat reeds door mij was verricht. Restauratie en kleuronderzoek geven beide extra informatie, die op een aantal punten een interessante aanvulling biedt op mijn eerdere artikel.'

Allereerst geeft deze aanvulling mij de mogelijkheid een drietal storende, hoewel niet direct in het oog springende fouten in mijn artikel te corrigeren. Zo zijn de foto's van afbeeldingen 3 en 5 verwisseld; in de publicatie geeft afb. 3 dus nu het gewelfsegment boven de noordwand weer, afb. 5 boven de zuidwand. Tevens is de foto van het schoorsteenschilderij door Dirck Verhart (afb. 10) in spiegelbeeld gepubliceerd; de afbeelding van de gehele schoorsteen (afb. 1) is wel in de goede richting weergegeven.

Veel interessanter zijn echter de nieuwe, vooral technische gegevens die uit het onderzoek naar voren kwamen.

Het gewelf

Allereerst kon mijn vraag of de rozetten op de twee kruisingen van het gewelf in hout of steen zijn uitgevoerd nu worden beantwoord; evenals de gewelfribben zijn deze van **eikenhout**.³ Interessant bleek vooral de nu teruggevonden vroegere kleurafwerking van de ribben. Niet de zijkant, maar de voorzijden van de profiellijsten van de ribben waren oorspronkelijk verguld.* Deze vergulding accentueert de ribbenstructuur van het gewelf veel duidelijker, terwijl de eveneens vergulde rozetten daardoor visueel hechter verankerd

Afb. 3. Detail van het wapen van Reinier Rosenboom (1686), met als signering het vosje van Johannes de vos II.

zijn op de kruisingen van de ribben. Gelukkig kon deze situatie nu worden hersteld.

Maar vooral verrassend was dat tijdens de restauratie bleek dat twee van de geschilderde wapens op het gewelf gesigneerd zijn: op de oostzijde het wapen van Reinier Rosenboom (1686), waarop een klein vosje is te zien (afb. 3) en op de zuidzijde het wapen van Johan van den Bergh (1689) dat in de plooi van het tekstlint de signering W. v. Nymegen 1691 draagt (afb. 2). Op basis hiervan kunnen ook andere wapens aan de genoemde schilders worden toegeschreven, ook al is enige voorzichtigheid geboden omdat zowel bij de wapens als bij de onderschriften in de bronnen herhaaldelijk van overschildering sprake is, onder meer ten tijde van de algehele opknappbeurt van de kamer in 1740 (zie bijlage). Toch is in essentie de oorspronkelijke toestand bewaard gebleven.

Een klein vosje op decoratief werk is in Leiden vaker aangetroffen als signering van de kladschilder Johannes de Vos 11 (van Vossenburch), die zich juist toelegde op decoratieve schilderijen.” Zo beschilderde en signeerde hij in 1679 de kast van het Chirurgijns-gilde, nu als bruikleen van de Lakenhal in Museum Boerhaave, met een tekst en emblemen van het gilde en de wapens van het gildebestuur, die daarna jaarlijks werden aangevuld. Ook het bord met de naamlijst van de regenten van het Pesthuis uit 1687 (nu in de Hooglandse kerk), waarop behalve de namen ook de wapens van de regenten uit dat jaar zijn vereeuwigd, is door Johannes de Vos op zijn bekende wijze gesigneerd. Johannes de Vos 11 was dus zeer ervaren in het schilderen van decoratieve familiewapens. Het kalligrafische schrift dat hij in die gevallen

gebruikte komt bovendien geheel overeen met de schrijfwijze van de naam van **Reinier** Rosenboom op het gewelf in de kerkmeesterskamer: een licht schuin, lopend schrift.” Dit schrift is op het gewelf bij een tiental wapens op de tekstlinten te zien, alle tussen de jaren 1681 en 1693 uitgevoerd. Ook de namen van de vier wapens op de schoorsteenmantel uit 1675 vertonen ditzelfde schrift. In dat geval weten we uit de rekeningen van de kerkmeesters dat Johannes de Vos in juli 1675 ruim *f* 27 ontving voor zijn werk in de kerkmeesterkamer. Het ligt dus voor de hand Johannes de Vos 11 als uitvoerder te beschouwen, niet alleen van het door hem gesignde wapen van **Reinier** Rosenboom, maar van alle wapens die ditzelfde lopende schrift vertonen.’ Ook het onderschrift van het wapen van Joachim van Raven (1683) in de nok aan de oostzijde, dat samen met het jaartal in grote zwarte krullende letters vrij op het gewelf is aangebracht, vertoont hetzelfde handschrift. De keus voor deze afwijkende vorm was in dat geval duidelijk geïnspireerd door de reeks wapens uit de jaren 1655 tot 1668 die in de acht hoeken en midden op de kruin van het gewelf in hetzelfde type schrift waren aangebracht en die om dezelfde redenen eveneens aan Johannes de Vos 11 kunnen worden toegeschreven.*

Johannes de Vos kan dus worden gezien als degene die verreweg de grootste inbreng heeft gehad in het beschilderen van het gewelf; vermoedelijk betreft het twintig van de eenenveertig wapens, ook al zijn daarvan geen betalingen in het kerkarchief te vinden omdat de kerkmeesters dit persoonlijk zullen hebben bekostigd.” Deze belangrijke inbreng heeft Johannes kennelijk toch willen markeren door een van de wapens, op een bescheiden plaats nauwelijks zichtbaar direct boven de kroonlijst, te signeren. Dat de keus van de kerkmeesters juist op hem viel is goed verklaarbaar. Johannes de Vos 11, geboren omstreeks 1615 en sinds de oprichting van het Sint Lucasgilde in Leiden in 1648 lid als kladschilder, trad vanaf 1665 herhaalde malen op als hoofdman en zelfs als deken van het gilde. Niet alleen was hij in die jaren in Leiden de belangrijkste kladschilder gespecialiseerd in het meer decoratieve werk, zelfs had hij zich – bij uitzondering – tevens ontwikkeld tot fijnschilder en zijn er van zijn hand nog enkele landschappen in de trant van Jan van Goyen bekend, die hij met hetzelfde vosje signeerde. Zijn reputatie in Leiden blijkt eveneens uit opdrachten waarvan alleen in de archieven nog de vermelding te vinden is, zoals vier “deuren met woorden” voor de meesters van de Hallen in 1690. In 1693 overleed hij; na dat jaar komen op het gewelf in de kerkmeesterskamer ook geen wapens meer voor met onderschriften in zijn karakteristieke schuine lopende schrift.

Toch vertonen vanaf eind jaren tachtig van de zeventiende eeuw ook zeven wapens een afwijkend onderschrift, telkens in groot en klein kapitaal. Daarvan

blijkt dat van Johan van den Bergh, die in 1689 kerkmeester werd en in de achttiende eeuw de belangrijkste positie in het Leidse stadsbestuur zou bekleden, eveneens gesigneerd te zijn: W. v. Nymegen 1691 (afb. 2). Dit schrift heeft weinig karakteristieken zodat hier niet kan worden beoordeeld of alle onderschriften (en wapens) door dezelfde schilder kunnen zijn **aangebracht**.¹⁰ Wel moet dit het geval zijn bij de wapens van Cornelis van der Maes (1689), Gerard Meerman (1690) en Johan van Cingelshoek (1691), die symmetrisch ten opzichte van het wapen van Johan van den Bergh op de noord- en zuidsegmenten van het gewelf zijn aangebracht; dat verklaart ook de datum 1691 die door Van Nijmegen aan zijn signering werd toegevoegd (bij een wapen van 1689). De acanthusbladeren van de mantels van deze vier wapens zijn qua tekening zelfs identiek (afb. 1). De signering door Van Nijmegen is ook in die zin opvallend, dat daaruit blijkt dat de kerkmeesters in dit geval de opdracht buiten Leiden hebben geplaatst.

De schilder Willem van Nijmegen was namelijk niet in Leiden werkzaam, maar werkte eerst in Den Haag en werd in 1684 poorter in Delft, waar hij op borg van zijn broer Jacob, die bode was te Delft, poorter werd; als kunstschilder werd hij daar tevens lid van het gilde. In 1691 verhuisde hij nogmaals, nu naar Haarlem, waar hij in 1698 overleed.”

Geboren in Bommel, behoorde Willem van Nijmegen tot een bekende schildersfamilie, oorspronkelijk werkzaam in het Nijmeegse. Willems broer **Herbert** bleef daar als kladschilder gevestigd. Diens zoon Elias van Nijmegen heeft, met zijn zoon Dionijs, van de familie verreweg de meeste bekendheid gekregen, werd in 1689 zelfs korte tijd lid van het schildersgilde in Leiden, maar vestigde zich uiteindelijk als decoratieve schilder in Rotterdam.” Een andere broer Jan werd daarentegen reeds in 1673 poorter in Leiden en tegelijkertijd lid van het Leidse gilde van de glazenmakers en, als kladschilder, lid van het Sint Lucasgilde.” Zijn broer **Willem**¹⁴ lijkt van de eerste generatie de meest succesvolle. De opmerking van de Zweedse architect Tessin bij diens bezoek aan Den Haag in 1689, dat hij van een zekere schilder “Nimegen” allerlei fraaie gemarmerde dingen had gezien, waaronder in een huis een gemarmerde schoorsteen waarvan de marmeren zuilen door de schilder zo goed waren geïmiteerd als Tessin nog nooit had gezien,” moet wel op Willem van Nijmegen slaan. Op zijn uit beschrijvingen bekende portret door Ferdinand Bol werd Willem zelfs speciaal als marmerschilder aangeduid.” In Delft noemde hij zich “constschilder”, dus net als Johannes de Vos 11 balanceerde hij tussen het niveau van een zogenaamde kladschilder en echte fijnschilder in. Willems reputatie was tot buiten zijn woonplaats bekend, getuige het geschilderde plafond in de hal van het toen nieuw gebouwde kasteel Amerongen dat hij in 1685 signeerde en waarop temidden van acan-

thusranken in een wolkenhemel het alliantiewapen van de opdrachtgevers Godard van Reede en Margaretha Tm-nor is vereeuwigd.” De wapperende linten ter weerszijden, met hun in tweeën gesplitste kronkelende uiteinden, lijken sprekend op de tekstlinten van de genoemde twee wapens van Meer-man en Van Cingelshoek op het noordelijke gewelfdeel (afb. 1) en wijken wat dat betreft af van alle andere tekstlinten in de kerkmeesterskamer, een bewijs temeer dat ook die door Willem van Nijmegen zullen zijn geschilderd. Eerder had Willem van Nijmegen al voor stadhouder Willem 111 gewerkt: in 1781 werd in het stadhouderlijke jachthuis Dieren nog op een van de schoorstenen een zogenaamde schijnbedrieger aangetroffen, ondertekend door Willem van Nijmegen December Ao 1680, waarin de schilder met penseel een gravure nabootste uitbeeldende het huis te Dieren, die als het ware met vier lakstempels op de schoorsteen was vastgemaakt.¹⁸

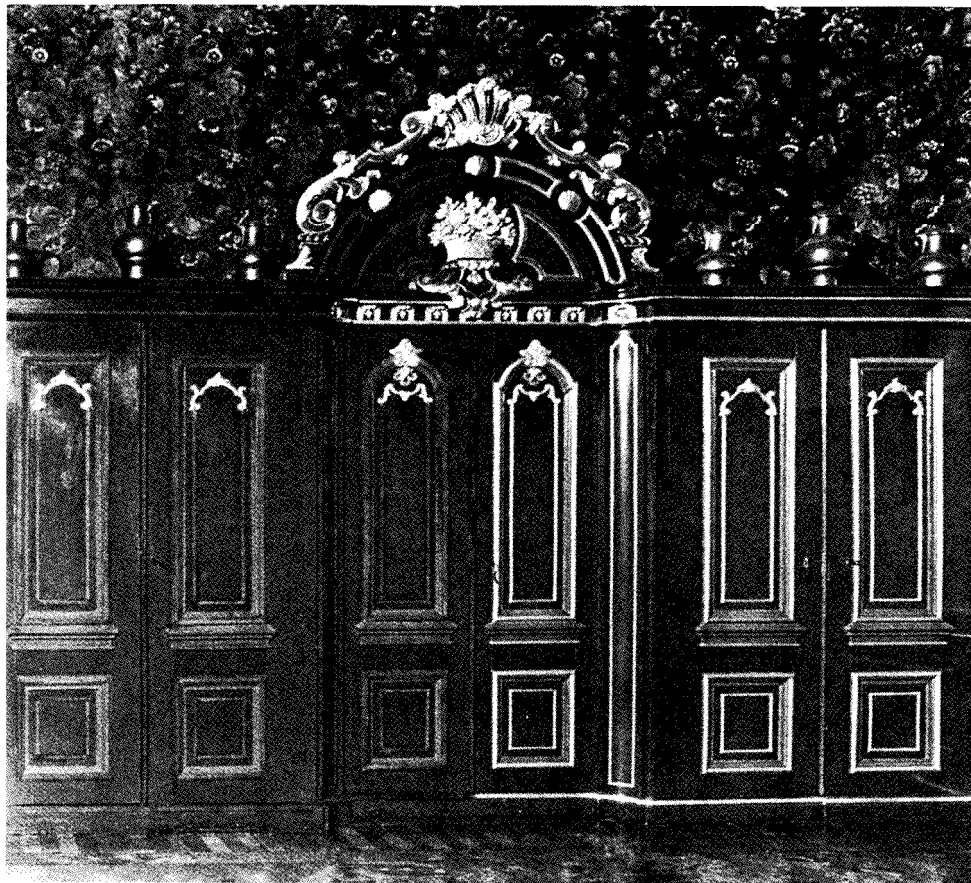
De reden waarom voor de vier wapens op het Leidse gewelf in de Pieterskerk een schilder als Willem van Nijmegen van buiten de stad werd ingehuurd, ook al moet deze dus in zijn tijd iemand van faam zijn geweest, blijft vooralsnog onduidelijk. Mogelijk dat de aanwezigheid in Leiden van zijn broer Jan daarbij een rol heeft gespeeld.

De schoorsteen

Het verfonderszoek van de schoorsteenmantel heeft definitief uitgewezen dat van de oorspronkelijke mantel uit 1649 de zijstijlen en consoles op de hoeken van zandsteen zijn, de bovenlijst van hout. De betaling aan de knechten van steenhouwer Cornelis Ghijsbrechtsz. van Duynen van 30 januari 1649 voor een aantal dagen werk “ande stijle te helpen stellen en de kartoeze vast te giete” moet wel op deze zandstenen onderdelen van de mantel slaan, zodat Van Duynen daarvan de leverancier moet zijn geweest.”

Deze zandsteen moet reeds in de zeventiende eeuw geschilderd zijn in een imitatiekleur Benthemmer zandsteen, waarschijnlijk om het materiaalverschil met de houten bovenlijst te maskeren. In 1649 is de rekening van de schilder niet gespecificeerd genoeg om dit na te gaan, maar in ieder geval gebeurde dit (waarschijnlijk opnieuw) bij de verandering van de schoorsteen in 1675: de schilder Joannes Persellis ontving toen “voor een lijst en sijstucken van de schoorsteenmantel grau” te schilderen f 0.12.-.²⁰

Deze situatie blijkt te zijn gewijzigd bij de herinrichting van de kamer omstreeks 1740. Toen verloor de oorspronkelijke mantel immers zijn functie door de plaatsing erin van een kleinere, marmeren mantel, en kreeg hij daarom als omlijsting van de nieuwe mantel de kleur van het verdere houtwerk in het vertrek (zie onder).

Afb. 4. De buffet/kastenwand aan de noordzijde van de kerkmeesterskamer, ca. 1740. Rechts de huidige afwerking met verguldsel; links een reconstructie van de oorspronkelijke situatie, met alleen verguldsel op het snijwerk.

De kleurafwerking in 1740

Het verfonderszoek heeft vooral interessante gegevens opgeleverd over de afwerking in 1740. Bij nader onderzoek werden op de supraporte boven de toegangsdeur, gemaakt van linnen en daarom waarschijnlijk ooit bedoeld om van een schildering te worden voorzien, uitsluitend de kleuren van het houtwerk aangetroffen; de beoogde schildering zal dus nooit zijn gerealiseerd. Wel werden boven de penantspiegel tussen de ramen op het dekkleed

ter weerszijden van het wapen van de Pieterskerk rode Leidse sleuteltjes aangetroffen, die in de rekening van de beeldsnijder Hermanus van Groen wel werden vermeld maar niet meer zichtbaar waren.

Tijdens het verfonderszoek aan het houtwerk zelf, bleek dat met name de afwerking uit omstreeks 1740, uitgevoerd door de schilder Willem Mooyweer (zie bijlage),²¹ nog vrijwel geheel onder de latere verflagen aanwezig is. Een betrouwbare reconstructie van de situatie, toen de achttiende-eeuwse modernisering in al haar onderdelen was voltooid, zou nu dus mogelijk zijn. De indruk die dat zou geven wijkt op een aantal punten opvallend af van de huidige situatie.

De kleur die op het houtwerk is teruggevonden is Pruisisch blauw;²² gemengd met een weinig oker en loodwit, wat oorspronkelijk een blauwgroen effect gaf.²³ Zoals toen gebruikelijk, was het paneelwerk in twee tinten uitgevoerd. Maar in tegenstelling tot de huidige situatie, waren daarbij de naar voren komende stukken lichter dan de terugliggende bossingen daartussen, wat het effect van het reliëf zou versterken.²⁴ Het grootste verschil ligt echter in de mate van vergulden. Op de kastenwand op de noordmuur was alleen het snijwerk door Mooyweer verguld, niet de lijsten en profielranden (afb. 4). Op de schoorsteenboezem werd zelfs op de kapitelen van de kroonlijst de vergulding daterend uit 1675 door Mooyweer deels overgeschilderd. Kennelijk werd dit in 1740 te opzichtig gevonden en zou het teveel afsteken tegen het zeer terughoudende gebruik van verguldsel waarvoor in 1740 werd gekozen. Gebeurde dat laatste vooral uit overwegingen van zuinigheid? Toch waren voor het vergulden van de penantspiegel en -tafel en de schoorsteenornamenten 24 dubbele boekjes zwaar goud nodig wat ƒ 60 kostte; het vergulden van de kastenwand met het buffet kostte nog eens ƒ 21 aan bladgoud. Het is echter tekenend dat de lijst om de twee grote aan elkaar gekoppelde borden, met de namen van de kerkmeesters vanaf 1532, op de zuidwand van het vertrek, niet werden verguld maar “fijn zwart geverft en twemaal geglanst”.²⁵

Eens te meer blijkt dus hoe de in onze eeuw geldende interpretaties van oude kleurstellingen van interieurs afwijken van de originele situatie, zodra men die technisch kan onderzoeken.²⁶ Gelukkig wordt juist de laatste jaren bij restauraties steeds meer aandacht geschonken aan dit aspect en het is te hopen dat dit ook in de kerkmeesterskamer in de Pieterskerk gevolgen zal kunnen hebben, zodat wij eindelijk vertrouwd kunnen raken met hoe de interieur-opvattingen in vroeger eeuwen werkelijk zijn geweest.

1. C.W. Fock, "De kerkmeesterskamer in de Pieterskerk", *Leids Jaarboekje* 86 (1994) 97-131.
2. Hier kan slechts worden ingegaan op de belangrijkste historische ontwikkelingen zoals die blijken uit het restauratierapport, d.d. juli 1995, opgesteld door Pieter de Ruyter Restauratie. Met dank aan P. de Ruyter en A. Mergler voor hun toestemming dat van hun onderzoek door mij gebruik mocht worden gemaakt.
3. De door mij geciteerde werkzaamheid aan de stijlen en "kartoesen" door de knechten van de steenhouwer Cornelis van Duynen kan dus zeker niet op het gewelf slaan. (Fock, op. tit., 102 en noot 11). Zie daarvoor tevens onder, noot 19.
4. Elke rib heeft twee profiellijsten (waarvan dus de voorzijde was verguld) ter weerszijden van het diepere middelste gedeelte van de rib. De vergulding aan een van de zijanten van de ribben zal pas in de 20ste eeuw zijn aangebracht, bij de herinterpretatie van de barokke schildering van het vertrek.
5. C.W. Fock en R.E.O. Ekkart, "Johannes de Vos, verwarring rond vier Leidse schilders", *Leids Jaarboekje* 78 (1986) 53-76.
6. Zeer typerend zijn bijvoorbeeld de schrijfwijze van de letters h en v.
7. Uit het begin van de jaren tachtig hebben alleen de wapens van Adriaen Bartholomeusz. van Assendelft en Pieter van Groenendijk, beiden aangetreden in 1682, een afwijkend schrift in groot en klein kapitaal. Dit geldt ook voor het wapen van Johan Claasz. van der Meer uit 1678, de eerste die sinds 1668 weer zijn wapen op het gewelf liet schilderen.
8. Alleen het laatst aangebrachte wapen in 1668, dat van Johan van den Bergh sr., moest een andere plaats krijgen (links naast het middelste wapen op de westwand) en kreeg juist wel een tekstlint, met afwijkend schrifttype.
9. Dat ook de oudste vijfwapens uit 1650/'51, eveneens in schuin lopend schrift, tot het werk van Johannes de Vos mogen worden gerekend lijkt onwaarschijnlijk; de letters zijn veel minder uitvoerig gekalligrafeerd en de wapens zelf zijn in een heel andere, late kwabstijl uitgevoerd. Op een van de wapens, dat van Dominicus van der Pluym (westzijde), blijkt op de mantel links een hand te zijn geschilderd waarvan de betekenis niet duidelijk is.
10. De laatste maal dat groot/klein kapitaal is gebruikt is voor de wapens in 1695. De laatste vijf wapens, beginnend bij dat van Jacob des Tombe uit 1696 zijn alle geschreven in groot kapitaal.
11. "Het Sint Lucas-gild te Delft", in: F.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis* 1 (Rotterdam 1877-1878) 90. H. Miedema, *De archiefbescheiden van het St. Lukasgilde te Haarlem* (Alphen aan de Rijn 1980) 741, 958. Cat. tent. *Van de schilders binnen deses Stadt* (Nijmegen 1962) 40.
12. J.W. Niemeijer, "De ateliernalatenschap van het Rotterdamse schildersgeslacht Van Nijmegen", *Bulletin van het Rijksmuseum* 17 (1969) 59-95. Van Herbert wordt in de bronnen met name marmerwerk genoemd. De zoon Elias van Nijmegen schilderde in die jaren in Leiden perspectieven van gebouwen in het huis van de heer Van der Marck. B.M. van der Goes, "Enkele aspecten van de 18de-eeuwse decoratieve schilderkunst in Leidse huizen", in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, geschiedenis van een Leidse gracht* 11 (Leiden 1987) 45.
13. Gemeentearchief Leiden (GAL), Poorterbuch H, fol. 64v, 11-8-1673. GAL, Gildenarchief 524 (1635-1743), fol. 238. Gildenarchief 849 le deel, fol. 188. In 1692 kocht hij zich uit bij het glazenmakersgilde; in het schildersgilde was hij enkele keren hoofdman en deken. Zijn zoon Jacob, geboren ca. 1678, werd eveneens in Leiden schilder en in 1704 lid van het gilde.
14. De familierelatie wordt duidelijk in 1684, toen Willem voogd werd over Jans kinderen bij het overlijden van diens eerste vrouw Anna Verhaen (GAL, Weeskamerarchief, Voogdenboek 1, fol. 199v) en getuige was bij het tweede huwelijk van Jan met Neeltgen Smalingh; in

beide gevallen heet Willem schilder in Den Haag.

15. G. Upmark, "Ein Besuch in Holland 1687 aus den Reiseschilderungen des schwedischen Architekten Nicodemus Tessin d.J." 11, *Oud Holland* 18 (1900) 151.

16. Ch. Kramm, *De levens en werken der Holland-sche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters* IV (Amsterdam 1860) 1215.

17. W.A. Braasem, "*Sulcken hecht werck het is..*" *Het Huis te Amerongen* (Esso-Museumreeks 1981) 50.

18. R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVZZZ eeuw* 1 (Haarlem 1816) 89-90; deze noemt ook nog een portret van Willem van Nijmegen door J. de Baan, toen berustend bij de weduwe van Elias van Nijmegen, van wie ook de verdere gegevens afkomstig waren.

19. Dit is dus in tegenstelling tot wat ik in 1994 schreef, zie ook noot 3. Het woord kardoes kan onder meer console betekenen. Ook in augustus en september 1649 werkte een knecht van Van Duynen nog aan de schoorsteen in de Pieterskerk (GAL, Archief Hervormde Gemeente, Bijlagen rekeningen 1649).

20. GAL, Archief Hervormde Gemeente, Bijlagen 1675.

21. Diens rekening werd als bijlage in mijn artikel in 1994 weggelaten, wegens ruimtegebrek; maar gezien het belang in het huidige verfonderszoek wordt hij hier als bijlage alsnog toegevoegd (GAL, Archief Hervormde Gemeente, Bijlagen 17341741).

22. Pruisisch blauw werd in 1704 uitgevonden en werd in de achttiende eeuw zeer geliefd als interieurkleur.

23. In de achterwand van de buffetnis is deze originele kleurafwerking nog bewaard, zij het dat daaroverheen een glacis is aangebracht dat bruinig is verkleurd.

24. Nu is de tegenstelling licht-donker juist omgekeerd, wat in de tijd zelf nooit gebeurde.

25. De borden zijn nu afgeloogd, maar in het snijwerk (uit 1734) op de samenvoeging van de twee borden zijn nog restanten van deze zwarte schildering te zien. Een dergelijke zwarte lijst zou eveneens een geheel ander effect geven.

26. Na 1820 moet eerst een overschildering zijn geweest zonder enig verguldsel in een crèmekleur, te zien op de foto uit 1907 (Fock, op. cit., afb. 11). Toen werd ook het wapendekkleed boven de penantspiegel overschilderd in synthetisch ultramarijnblauw (pas na 1820 in gebruik). Na 1907 vond de overschildering plaats in de huidige groene kleur, gepaard aan het huidige overvloedig gebruik van verguldsel.

BIJLAGE: Rekeningen van Willem Mooyweer voor de kerkmeesterskamer 17341741

1734

2 april	Twe wapene in de Heerekamer geschildert, voor de	
	heeren Mr. D. de Raat en de Hr. W. Sautijn	f 24. 0.0
25 augustus	Op de Heerekamer den haart geverft, 2 £ verf en	
	¼ dagh	f 0.16.0

1736

7 juny	De lijst en snijwerk van de naamborde in de Heerenkamer	
	gegront, glatgemaakt en tweemaal met best fijn zwart	
	geverft en tweemaal geglanst	f 3. 0.0

1737

22 februari	Vier grote schuyfframen voor de Heerenkamer twemaal	
	geverft, verf en arbeyt	f 2. 4.0
	De cazijne twemaal geverft, 3% £	f 0.17.8
	Aan arbeyt ½ dagh met bier	f 0.13.8
april	Het portaal voor de Heerenkamer geheel geverft, en de	
	plaats, en op de kamer het ijzer aan de blinde, de rame	
	en cazijn geverft, alsmede een tafel, same verwerkt	
	28% £ verf	f 7. 3.2
	aan arbeyt 4% dagh	f 5. 2.0
15 mey	Op de Heerekamer den haart geverft, 1% £ blaauw en	
	¼ £ zwart	f 0. 70

1740

10 juny	Den haart in de Heerekamer geverft, 2 £ en ¼ dagh	f 0.17.0
september	De Heeren kerkmeesterenkamer de solder,	
	schoorsteenmantel en lijste afgeschuurt, twee knegts aan	
	gewerkt yder 2½ dagh	f 6. 0.0
	Aan matrialen en gereetschap	f 0.16.0
	De solder met gevreven verw tussen de waapenen en	
	letters uytgehaalt, aan fijne verw	f 5.10.0
	Drie knegts same gewerkt 24½ dag	f 29. 8.0
	Aan enige wapens gerepareert en letters overgeschreeven	
	en al de wapenen geglanst	f 6. 0.0
7 septemb.	De Heeren kerkmeesterenkamer al het nieuwe werk	
	gelijmt en glat gewassen en geschuurt, verwerkt aan	
	fijne lijnverf 40 £ a 4 st.	f 0.0
	Twee knegts same gewerkt 17% dag	f 2. 0.0
	Het voornoemde werk, benevens de schoorsteenmantel,	
	en de lijst om de solder de nade en gate gestopt en	
	met fijne verf gegront, alsmede het boufait, 2 £ stopv.	f 0.10.0

	Nogh 1% £ stopv.	f 0. 9. 6
	En 25 £ fijne verf a 10 st.	f 12.10. 0
	Drie knegts same gewerkt 13¾ dagh	f 16.10. 0
29 septemb.	De solder in de Heerenkamer met beste fijne gevreven verf tussen de wapens overgeverft 9% £ verf	f 11.11. 0
	Vier knegts same gewerkt 24% dag	f 29.17. 0
	De kamer in 't geheel geverft en het boufait en verdere ornamente en de lijst om de naamborde gezwart, aan beste fijne gevreven verw verwerkt 25% £ a 24 st. en ½ £ zwart	f 30.17. 0
	Vier knegts same gewerkt 39% dag	f 47. 8. 0
	Nogh aan fijne verwe aan de wapens aan de schoorsteen en bove de spiegel en schrijven van de naame op de linte onder de wapens	f 2.10. 0
	Aan het vergulden van de spiegellijst met deselfs ornamenten, de voet van de spiegeltaafel en ornamenten aan de schoorsteenmantel 24 dubbelde boeken zwaar gout, met vergulden f 2.10.0	f 60. 0. 0
1741		
3 mey	Den haart van de Heerenkamer en bij Bazijn gevef,	
	5% £ verf en ¼ dagh	f 1.11.10
21 mey	Het boufait vergult en met fijne verwe geverft, aan gout	f 21. 0. 0
	En aan fijne gevrewerwe voor	f 2.10. 0
	Abram aan gewerkt 7 dage	f 8. 8. 0

Portret van de student *John Clerk*. Tekening Willem van Mieris ca. 1700. Scottish National Portraitgallerij; gepubliceerd met toestemming van Sir John Clerk of Penicuik Bart.

SCHOTSE STUDENTEN IN LEIDEN OMSTREEKS 1700

(deel 11)

door

C.D. van Strien

Als Schotse studenten besloten in Nederland te studeren, kozen ze meestal tussen Leiden, in het natte lage Holland met zijn koortsen, en Utrecht, dat de reputatie had gezonder te zijn en een passender omgeving voor edellieden. Utrecht was ook kleiner zodat minder gevreesd hoefde te worden voor afleiding, hoewel dit laatste trouwens heel betrekkelijk was, want in 1695 schreef John Clerk dat hij in Leiden rustiger zou kunnen studeren omdat er daar maar tien Schotten waren tegenover wel tachtig in Utrecht. Hugh Dalrymple, die zijn studie in Utrecht begonnen was en wel tien uur per dag studeerde, vond in 1731 dat “de heren zich daar alleen maar druk maakten met hun pleziertjes; [...] Niemand heeft er de laatste jaren veel aandacht aan zijn boeken besteed”. Daarom was hij met zijn begeleider maar naar Leiden gekomen. Omstreeks 1700 hadden de Leidse hoogleraren, waarvan sommigen trouwens vanuit Utrecht promotie gemaakt hadden, een veel hogere reputatie bij de Schotten dan die van Utrecht. Een student schreef aan Robert Wodrow in 1698: “Als het hier [in Utrecht] niet snel beter wordt heeft het weinig zin hier naartoe te komen.”

De eerste indrukken van pas aangekomen studenten zijn zonder uitzondering positief, “alles ziet er zo keurig en schoon uit”. Speciaal tussen eind april en midden juni, wanneer de lindebomen in bloei stonden en hun heerlijke geur verspreidden, was Leiden op zijn mooist. Alexander Boswell vond het jammer dat er in Schotland niet zulke bomen waren. Vergeleken met Glasgow en Edinburgh was Leiden een zeer grote en kosmopolitische stad, zeker met Den Haag op slechts drie uur afstand. Maar alles is betrekkelijk: een medisch student die vanuit Leiden naar Parijs gegaan was, schreef ironisch over “het land van de *butter-hams*, waar je altijd je tas heerlijke thee krijgt, kan roken uit een schone pijp, en nu en dan *spraakken with a Dutch frow*. Deze en de andere *Délices d'Hollande* zijn waarlijk grote zegeningen, waarvan je beslist goed gebruik moet maken, terwijl wij daarentegen, in deze

uithoek van de wereld, graag de gezondheid van onze vriend drinken met een glas rode wijn, als we terug komen uit de opera of de comédie...” Maar in Angers, in het Loiregebied, dacht George Waddell met echte weemoed terug aan de gezellige drukte van de kermistijd in Leiden.’

Een aantrekkelijk privilege voor Leidse studenten van twintigjaar en ouder waren de vrijstellingen van accijns op zekere hoeveelheden wijn, bier en andere zaken. Veel belangrijker was het dat geen enkele ingeschreven student wegens schulden gevangen kon worden gezet. Bovendien, zoals dr. John Mitchell schreef aan Charles Mackie, was een Leids student voor overtredingen en misdrijven, gepleegd waar dan ook in de provincie Holland, slechts verantwoording schuldig aan de rector en de Academische Vierschaar. Deze voelde zich dan ook zwaar beledigd door de magistraat van Rotterdam toen drie Schotse studenten vastgezet waren na een avondje stappen, waarbij een stadshellebaardier ernstig gewond geraakt was (5-6 juli 1697). Toen de Rotterdammers de zaak op de lange baan wilden schuiven tekende de vierschaar protest aan bij de Hoge Raad; de studenten James Graham, *George Hume* en John Elphinstone hadden intussen al een schikking getroffen met hun slachtoffer.³

De studie

Anders dan in Engeland en Schotland waren de studenten in Leiden niet verplicht op straat toga's te dragen. Maar er bestond wel een vrijwillig soort uniform: iedereen die voor vol wilde worden aangezien droeg thuis en op straat een kamerjas. Charles Mackie had er een met Schotse ruiten; die van John Clerk was viermaal zo duur (*f* 60) als die van zijn vriend Boswell. Na anderhalf jaar in Leiden vond Clerk dat hij met goed fatsoen ook niet meer zonder pruik kon: “Er is hier niemand die zijn eigen haar draagt, behalve zij die geen geld hebben om een pruik te kopen, of heel sober leven, of van zichzelf bijzonder mooi haar hebben.” Volgens eigen zeggen zag hij er nu even ernstig uit als een Schotse rechter, maar zijn vader was van mening dat hij beter een kap met bellen had kunnen aanschaffen. Andrew Wauchope kocht ook een hoed van *f* 20 en een wandelstok met gouden knop (*f* 62:10). Aldus uitgedost ging hij naar de rector om zich te laten inschrijven.⁴

Hoe dit in zijn werk ging wordt verteld door John Boswell. Eerst vraagt de rector of je ingeschreven wilt worden en dan “vraagt hij je naam, studierichting, naam van je hospes of hospita en hun adres. Hierna schrijft hij het in zijn boek, samen met je leeftijd. Dan schrijft hij een briefje uit waarop staat dat hij je op die en die datum heeft ingeschreven als lid van de academie, maar voor hij je dit geeft laat hij je trouw zweren aan de universiteit etc. Het

briefje dat je van de rector gekregen hebt stuur je aan de pedel en die brengt het naar het kantoor van de accijnzen, en daar krijg je een bonnetje dat je vrijstelt van alle belastingen op wijn en bier tot een bepaalde hoeveelheid.”⁵

De studie, die voor de meeste Schotten twee jaar duurde, bestond niet zozeer uit het volgen van de openbare colleges, die op de halfjaarlijkse *Series Lectionum* vermeld stonden en gegeven werden in het academiegebouw, maar vooral uit lessen bij de hoogleraren thuis. Hier werden in grote kamers in het Latijn colleges gegeven aan de studenten die zich daarvoor hadden opgegeven. Ezeckiel Hamilton schrijft dat men in Leiden van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat Latijn kon spreken zonder voor pedant versleten te worden. Het studiejaar was in twee semesters verdeeld en de colleges begonnen in principe in september en februari. Het tarief was tien zilveren ridders of ducats (*f* 31:10), of als men maar één semester bleef vijf, achteraf te betalen. Als men eenzelfde college voor een tweede keer volgde was het gratis. De hoogleraren waren dus afgezien van hun salaris dat door de universiteit betaald werd (tussen de *f* 1.200 en *f* 2.600) financieel sterk afhankelijk van hun populariteit bij de studenten.⁶

Voor een college over de Griekse geschiedenis en Demosthenes dat van begin maart tot begin mei duurde betaalde Clerk vijf ducats aan Gronovius. George Bogle schrijft dat zijn college over de Instituten, het deel van het Romeinse wetboek waarin de eerste beginselen van het recht wordt behandeld (bij “een van de beroemdste professoren in Europa, de Heer Schulting”) *f* 15 zou gaan kosten. Het zou half februari beginnen. Bij de rechtenstudie koos men vaak één hoogleraar uit voor alle onderdelen van het vakgebied: Clerk volgde vier verschillende juridische colleges bij Ph.R. Vitriarius, die hij daarvoor veertig ducats betaalde. Andrew Wauchope, die dertig jaar later met vele anderen les had van Burman voor geschiedenis en J.J. Vitriarius voor volkenrecht, betaalde beide heren voor hun privatissima elk 324 gulden (100 ducats = *f* 315, plus een fooi voor de bediende).’

Theologie

In het algemeen waren de studenten niet zo onder de indruk van hun hoogleraren, waarschijnlijk omdat het niveau van het theologisch onderwijs in Schotland vrij hoog was. Volgens Lachlan Campbell kon Trigland, als die tenminste zijn best deed, er nog mee door, maar professor Marck, die Spanheims Inleiding op het Oude Testament behandelde, had zo'n langzaam tempo (twee of drie alinea's per keer), dat hij samen met zijn eigen terzijdes over de Talmoed, Kabbala en het spreken van de slang uit Genesis, met deze stof zijn hele leven nog wel voort zou kunnen.⁸

Matthew Connell gaf zeer uitgebreid verslag van zijn studie bij Witsius, Trigland en Marck. Bij de theologiecolleges waren er meestal 2430 studenten aanwezig behalve bij Witsius naar wie er soms 36-40 kwamen luisteren. Witsius pakte de zaak zeer methodisch aan. Aan het eind van elke les gaf hij een samenvatting van de behandelde stof en zei hij wat hij de volgende keer zou behandelen. Trigland was juist begonnen met een college waarin hij de ouderejaars studenten repeteerde over zijn eigen Compendium. Hij was van plan geweest een college bijbelse geografie te geven, maar zag ervan af omdat hij het bezwaarlijk vond zoveel werk te moeten nakijken. Marck liet zijn studenten theses schrijven over de psalmen. Spanheim, wiens colleges het jaar tevoren nog door John Smith gevolgd waren, gaf geen les meer en moest het bed houden.'

Vaak gaf Wodrow studenten die naar Holland gingen een lange vragenlijst mee over onder andere de theologiestudie en het kerkelijk leven in de Republiek, bijvoorbeeld waarom de kerkgangers tijdens het psalmzingen hun hoed ophielden. De beste rapportage, van de latere hoogleraar in de rechten John Erskine, is helaas niet bewaard gebleven, maar de 26-jarige Thomas Harvie heeft zich ook uitstekend van zijn taak gekweten. Hij besteedt veel aandacht aan het verschil tussen de Voetianen en de Coccejanen (vrijzinnigen). Professor Marck, zelf een Voetiaan, vertelde hem dat in Leiden de verhouding drie op één was in het voordeel van de Coccejanen. Professor Van den Honert legde Harvie enkele van de verschillen haarfijn uit. Een andere student gaf Wodrow bij wijze van voorbeeld een Coccejaanse uitleg

*Portret van de hoogleraar Ph.R. Vitriarius.
Anonieme kopergravure begin 18de eeuw.
Academisch Historisch Museum.*

van Prediker 10 vers 19: 'Voor genoeg richt men een maaltijd aan, en wijn maakt het leven vrolijk en het geld verantwoordt alles.' Met de maaltijd wordt het Evangelie bedoeld, want dat is een vrolijk samenzijn; wijn is de Heilige Geest, die door zijn gaven de mensen troost, en geld is de rechtvaardiging door Christus, die alles voor de gelovigen heeft verdiend. Harvie vond het allemaal wel erg modieus en fantasierijk, maar bij het publiek viel het goed in de smaak. Als er eens een Voetiaanse dominee preekte ging er bijna niemand luisteren en dan alleen maar mensen van "de mindere soort".

Om volledig van hun verblijf in Leiden te profiteren volgden de theologen ook vaak de colleges van de hoogleraren in de klassieken. Thomas Harvie berichtte Wodrow dat het enige college dat hij thuis niet kon volgen dat van Perizonius was over Torsellino's compendium van de wereldgeschiedenis vanaf de schepping tot de zestiende eeuw. Volgens Connell werd dit college gevolgd door 80-90 studenten. Lachlan Campbell volgde ook de lessen van Perizonius, die een "uitstekend privé-college gaf over de Romeinse geschiedenis". Hij behandelde op dat moment keizer Constantijn en maakte zo nu en dan kritische opmerkingen over het pausdom. Ook zijn openbare lessen over de Romeinse en Nederlandse oudheden werden door veel studenten bezocht."

Rechten

Voor rechtenstudenten die carrière wilden maken was er destijds nauwelijks een alternatief voor studie in de Republiek, waar evenals in Schotland het Romeinse recht een belangrijke basis vormde voor de rechtspraktijk. Maar ook zij volgden vaak andere vakken, in het bijzonder klassieken en oude geschiedenis. James Boswell begon zijn eerste semester bij professor Voet met een college over de Instituten en bij Vitriarius over het volkenrecht dat gedoceerd werd aan de hand van *De Jure Belli ac Pacis* [Over het recht van vrede en oorlog] van Hugo de Groot (Grotius). Daarnaast volgde hij een college theologie bij Trigland (gratis) en historische geografie bij Gronovius, waarvoor hij onder andere de Geografie van Ptolemaïus kocht (*f* 5). Na de kerst wisselde hij aardrijkskunde in voor een juridisch vak. Zijn lesrooster was in januari 1696 als volgt: van half acht tot tien Pandecten (het voornaamste gedeelte van het Romeinse corpus juris civilis) en Instituten, van tien tot elf een openbaar college over de meest controversiële punten van het recht; van elf tot twaalf feodaal recht (Vitriarius); van drie tot vier 's middags een college theologie; en op woensdag en zaterdag, de dagen waarop geen openbare colleges werden gegeven, een college over Grotius van elf tot twaalf en van twee tot drie."

John Clerk schreef aan zijn “loving father”, dat hij wel elf uur per dag met rechten bezig was. Daarnaast deed hij ook nog wiskunde, later vervangen door theologie bij Spanheim (kerkgeschiedenis) en Marck, “zodat, van zes in de ochtend tot twaalf ’s nachts, of soms een of twee, ik geen tijd voor ledigheid heb.” Hij had zich eraan gewend elke dag om zes uur op te staan “en dan ben ik half bevroren voor ik mijn kleren aanheb”. Hij was zeer onder de indruk van de geleerdheid van zijn hoogleraar, die bereid was hem een privatissimum te geven voor “slechts” honderd ducats. In negen maanden zou Clerk net zoveel kunnen leren als in drie jaar normaal. Vitriarius zei dat hij al een paar keer mensen in tien maanden had laten promoveren! Er waren studenten die hem tweehonderd ducats boden om het privatissimum te mogen volgen, maar Vitriarius kon dit niet aannemen omdat het tegen de regels was. Gedurende een of twee uur per dag zou er enorm veel stof behandeld kunnen worden: eerst een half uur dictaat (in het tempo van Clerk zelf) en daarna discussie en controle of hij het wel begrepen had.”

Helaas ging vader Clerk niet over één nacht ijs en stak zijn licht op bij een kennis, Archibald Pitcairn, die zelf enkele jaren in Leiden hoogleraar geweest was. Volgens hem rommelde Vitriarius maar wat aan en liep de helft van zijn studenten weg zonder ooit te betalen. Vitriarius dicteerde nota bene uit een gedrukt compendium, dat gewoon te koop was. Alleen domme Engelsen en Duitsers liepen daarin. Dus concludeerde Clerk Sr. dat Vitriarius een leugenaar was en als een schurk zou moeten worden opgehangen als hij zijn leerlingen niet voor minder dan honderd ducats liet profiteren van zijn kennis van de geheimen van het recht. Voor de doctorstitel gaf Clerk Sr. “geen vijg”, zoiets was nu eenmaal te koop.¹⁴

Na enige tijd begreep John hoe de markt in elkaar zat. De vaste tarieven voor privé-lessen waren bespreekbaar en “omdat hij niet erg rijk is”, was Vitriarius bereid hem een uur per dag privé-les te geven voor slechts twee ducats per maand, het gebruikelijke tarief voor lessen van niet-universitaire docenten voor Frans, wiskunde, tekenen en muziek. John mocht er met niemand over praten want de professor wilde niet dat zijn collega’s er achter kwamen. Deze klantenbinding heeft wel gewerkt want later volgden Clerk en twee vrienden gedurende een jaar een privatissimum bij Vitriarius waarvoor ze elk 50 ducats betaalden; alle andere colleges die ze bij hem volgden waren toen gratis.”

Nadat hij in Edinburgh tot de balie was toegelaten, schreef John Clerk een keurig bedankbriefje aan Vitriarius. Over Voet, bij wie hij een jaar strafrecht heeft gedaan, was hij aanvankelijk nogal kritisch: “hij is zoals onze advocaten in Edinburgh, vroeger wisten ze iets (niet veel), maar nu weet hij niets meer van Romeins recht af. Als ik naar hem was toegegaan zou ik de

enige student geweest zijn.” Volgens een rijmpje gemaakt door een andere student, waren de lessen van Voet saai en was Voet zelf geen genie. Over Gerard Noodt ging in Edinburgh de roddel dat hij atheïst zou zijn. De vader van Andrew Fletcher had gehoord dat hij bovendien lui was, net zoals de andere professoren met een gevestigde reputatie en veel studenten. Andrew Mitchell was niet erg mild over professor Schulting. Na een opsomming van recente publicaties en plannen daarvoor van Schultens, Gronovius en Burman, die de laatste tijd geen college had kunnen geven wegens geelzucht-aanvallen, zegt hij: “Schulting is opgehouden met schrijven, het is trouwens tijd dat hij ook ophoudt met lesgeven want hij is nauwelijks te volgen.” Grappig genoeg zegt James Clerk, de zoon van John Clerk, een paar maanden later precies hetzelfde: “Hij gaat door voor een groot jurist maar heeft zo’n afschuwelijke manier van spreken dat één op de tien woorden door niemand begrepen wordt.”“

Medicijnen

Ook al zijn er tijdens het professoraat van Boerhaave bijna 250 Schotse studenten naar Leiden gekomen, toch is er over hun ervaringen maar weinig bekend. William Sinclair, die twee colleges bij Boerhaave volgde, één bij Gaubius (scheikunde) en één bij Albinus (anatomie), deed niet mee aan de mythevorming rondom Boerhaave. Een vriend van hem had er ook zijn twijfels over; de kans was aanwezig dat Boerhaave feiten negeerde die niet in overeenstemming waren met zijn theorie: “Als je zelf geen practiserend arts was, zou je ongetwijfeld zozeer overtuigd geweest zijn van de juistheid en toereikendheid van zijn geneeswijze, dat je je zou afvragen hoe iemand onder zijn handen kon overlijden.”“

John Boswell, die evenals Sinclair al een hele medische opleiding achter de rug had, had in Edinburgh al dictaten van Boerhaave en Albinus overgeschreven. Om zeven uur ’s ochtends en tussen vier en vijf ’s middags was hij bij Adriaan van Rooyen, Boerhaaves opvolger in de plantkunde, in de hortus te vinden. Van Rooyen hield zich strikt aan de indeling van John Ray en van Boerhaave. Op vrijdag en zaterdag gaf hij ook een privé-college over de “*materia medica*” en op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag een “gezellig en nuttig” college over geneeskrachtige planten, waarbij Boerhaaves *Index* gebruikt werd. Boswell vond Van Rooyen wel aardig maar omdat Van Rooyen zo vaak naar Boerhaave verwees vroeg hij zich af of hij wel echt geleerd was.¹⁸

Adam Murray geeft geen details over de studie maar was wel tevreden. Na een week of drie college gelopen te hebben schreef hij aan zijn broer: “Ik ben nu in de meest geschikte plaats in de wereld voor een student, in het

Titelblad van de dissertatie van Alexander Cunningham, 1725. Universiteitsbibliotheek van Leiden.

bijzonder voor een student in de medicijnen. Onze professor staat terecht bekend als de kundigste beoefenaar van deze wetenschap.” Ergens anders heeft hij het over “dat grote orakel in de medicijnen, Boerhaave” en bij zijn vertrek naar Parijs berichtte hij zijn broer dat hij alles wat hij van de medicijnen wist te danken had aan “een Hollandse professor”.¹⁹

In 1731 schreef John Clerk zijn oude studievriend met wie hij zoveel gemusiceerd had via zijn zoon James een brief waarin hij zei dat ze elkaar op aarde wel niet meer tegen zouden komen. Zeven jaar later stelde James, die het liefst medicijnen had gestudeerd, zijn vader op de hoogte van het naderend einde van Boerhaave: “Zijn aandoening is zo ongewoon dat hij er zelf geen naam aan kan geven, laat staan een remedie; alsof de Dood, bang dat hij met zijn zeis zijn doel niet kan bereiken, zich verplicht voelde een nieuw wapen te verzinnen om zo’n geduchte tegenstander weg te maaien.”²⁰

Letteren

Ook al volgden veel studenten colleges van hoogleraren in de letteren, slechts een zeer beperkt aantal studenten van boven de twintig schreef zich in bij de letterenfaculteit. Een van deze weinigen was George Bogle, de koopmanszoon uit Glasgow. Hij moest zijn vader voortdurend bewerken om de twee jaar te mogen volmaken: “Sommige mensen denken dat tenzij iemand van plan is theologie, rechten of medicijnen te studeren, die persoon niet naar een universiteit zou moeten gaan om Grieks en filosofie te leren. En de enige reden die ze aanvoeren voor hun mening is dat deze takken van wetenschap er voor een koopman niet veel toe doen.” Zijn vader moest er eens bij stil staan dat veel jonge kooplieden in Glasgow hun tijd doorbrachten met nachtbraken en cafébezoek, alleen omdat ze nooit geleerd hadden zich met boeken bezig te houden. Iemand die dat wel geleerd had was toch veel beter in staat zijn medemensen “van dienst te zijn dan iemand die ofwel geen boeken heeft of nooit geleerd heeft ze te begrijpen?”²¹

George zou zijn hele leven nog plezier kunnen beleven aan de algemene geschiedenis, “een veel groter vakgebied en veel lastiger te leren” dan het volkerenrecht. De discussie wordt afgesloten in de brief van 13 mei 1727: “Ik ben me er heel goed van bewust dat ik de enige ben uit de stad Glasgow die in deze zo beroemde universiteit heeft mogen studeren zonder zich op één bepaalde tak van wetenschap toe te leggen. Mijn geval is uniek en plaatst mij onder de grootst mogelijke verplichting altijd uw vriendelijkheid op de meest plichtsgetrouwe wijze te erkennen.” Aan het eind van zijn studie bedankte John Campbell (1696-1782), destijds Lord Glenorchy, niet zijn vader, maar professor Burman. Hij schreef hem dat hij bijzonder genoten had van

zijn lessen, omdat Burman het vermogen bezat de meest duistere zaken van de oudheid met groot gemak te verklaren.²²

Dictaten en boeken

De colleges bestonden voor een groot gedeelte uit het opschrijven van dictaten. In principe deed iedereen dat zelf, Bogle zegt op 15 oktober 1726 dat hij Grotius vrijwel beheerst en elke dag opschrijft wat hij tijdens college hoort. Alle aantekeningen bij elkaar groeien misschien wel uit tot een klein folio. Het collegedictaat van Vitriarius Sr., waar John Clerk aanvankelijk zo van onder de indruk was, bestond uit 220 vellen papier en kon in elf maanden opgeschreven worden door iemand die het privatissimum volgde. Clerk dacht dat hij met zijn kriebelhandschrift maar 50 vel papier nodig zou hebben. Het omvatte “meer dan tien juridische standaardwerken”.

Adam Murray was tien maanden hard bezig zijn aantekeningen over zijn studie bij Boerhaave uit te schrijven in zes kwarto delen. John Boswell had in Edinburgh het Boerhaave-dictaat van zijn professor, Alexander Monro, overgeschreven. Andrew Wauchope liet een dictaat voor *f* 3:8 overschrijven

Studentenhuis Rapenburg 57. Foto D.J. Noordam 1996.

en hij kocht dat van Burman over algemene geschiedenis (f 69) en dat van Vitriarius over Grotius' *De Jure Belli ac Pacis* (f 10). Een ander dictaat van Burman had hij in Utrecht voor zeven gulden op de kop getikt.²³

De aanschaf van studieboeken was in Leiden met zijn vele boekhandels geen probleem. Bovendien konden ze krachtens het universitaire privilege uitgevoerd worden zonder dat de student douanerechten verschuldigd was. Volgens Bogle waren de prijzen dertig of twintig procent lager dan in Schotland, speciaal de aankopen op de frequente veilingen. Bogle kocht er niet alleen voor zichzelf, maar ook voor kennissen waaronder de Glasgowse professor Brisbane, die in Leiden gepromoveerd was. Aan de eerste stuurde George de lijst toe van boeken die hij op 18 juni 1726 in zijn bezit had: ongeveer negentig. Naast de elementaire studieboeken voor rechten en geschiedenis waren er ook de klassieken, veel Franse literatuur uit de zeventiende eeuw (Molière, Corneille, Racine) en modernere Engelse werken, waaronder Gilbert Burnets *History of His Own Times* (1724). Bogle vertelde zijn vader zich geen zorgen te maken over de kosten (waarschijnlijk minder dan £ 20): zijn broer John zou veel van de boeken later ook kunnen lezen. John Clerk had aan het eind van zijn verblijf in Leiden "een verzameling uitstekende boeken" voor ongeveer vier tot vijfhonderd gulden. Sinclair kocht voor ongeveer honderd gulden aan boeken. Van de 44 titels die hij vermeldt zijn er 38 studieboeken, waaronder Boerhaaves *Praxis Medica* en *Elementa Chemiae* en een werk over verloskunde van de bekende arts Hendrik van Deventer. Op het lijstje staan ook de werken van Shakespeare (f 2:4), Dryden en Farquhar en de Heinsius-editie van Vergilius.²⁴

Het sociale leven in Leiden

Naast de contacten met Nederlanders en met andere buitenlanders (vooral om Frans te leren) gingen de Schotten, zoals we al gezien hebben, vooral om met landgenoten. George Thomson verheugde zich op een erg gezellige winter met twintig goed gemotiveerde "kameraden". Enkele jaren voor zijn komst, in de periode voor Willem 111 koning van Engeland werd (1689), waren er behalve de reguliere studenten ook flinke aantallen politieke vluchtelingen in Leiden. Dit was ook het geval tussen 1715 en 1745, jaren waarin de aanhangers van het huis Stuart (de zogenaamde Jacobieten) zonder succes in opstand kwamen tegen de regering in Londen. Deze mensen lieten zich meestal niet inschrijven.

In de brieven van deze ballingen (1716-1717), wordt onder anderen een zekere mr. Graeme genoemd die in Leiden bekend stond als "John Angus, student". Ook was er ene dr. Wilson, die negen maanden privé-les wiskunde

had gegeven in Leiden. De oud-student Hugh Paterson, die met zijn vriend Hew Wallace en enkele anderen in Leiden rustiger tijden afwachtte, hoorde via via van het stadsbestuur en de rector dat zij niet bang hoefden te zijn als de Engelse regering om hun uitlevering zou vragen. Ze zouden bijtijds gewaarschuwd worden. De Leidse magistraat wilde geen herhaling van een affaire uit 1684, toen na de uitlevering van een Brit veel Schotten besloten elders hun heil te zoeken. Eén van de vluchtelingen die zich wel inschreef was de vijftigjarige Sir Edward Crofton. Hij woonde in Leiden met zijn hele gezin en wilde in aanmerking komen voor de vrijstelling van wijn- en bier-accijns, iets wat hem zo'n dertig gulden per jaar zou opleveren. De jongere studenten moesten erg lachen toen ze hoorden dat hij, keurig uitgedost op weg naar de rector, een diamanten ring van meer dan tweehonderd gulden was kwijtgeraakt.²⁵

Ezeckiel Hamilton, die werkte voor de hertog van Ormonde, een oude complotteur, had het uitstekend naar zijn zin in Leiden. Zijn werk bestond uit het verzamelen van informatie en het schrijven en doorsturen van brieven; per dag kon hij wel tien à twaalf uur aan privé-lectuur besteden. Een onderdeel van zijn taak was de zonen van belangrijke edellieden voor de goede zaak te winnen. Zo bewerkte hij Henry Monro, de oudste zoon van Sir Robert Monro, de twee zonen Charles en Schan van Lord Cathcart, die zelf ook even langs was geweest, en de neef van Graaf Marischal, die er moeite mee had voor zijn overtuiging uit te komen omdat zijn vrienden vrijwel allemaal doorgewinterde presbyterianen waren, die niets moesten hebben van de katholieke Stuarts. Hamilton heeft misschien nooit geweten dat al zijn brieven op het postkantoor van Leiden werden overgeschreven en aan de Engelse regering doorgespeeld."

Mogelijkheden voor vertier waren vrij beperkt. George Clerk, die eens tijdens een schaatstocht naar de Raag bijna verongelukt was, beschrijft in een brief hoe in het voorjaar van 1737 bijna heel Leiden op de bruggen stond om door beroete stukken glas te kijken naar een zonsverduistering. Een tijdje later was er een komeet te zien, maar veel gewone Leidse burgers zagen de planeet Venus aan voor het natuurverschijnsel; ze hadden begripelijk de grootste moeite de staart te zien. Studenten hielden zich ook bezig met paardrijden, iets wat in Schotland aan de academies niet mogelijk was, en het veel goedkopere schermen. Op de Maliebaan kon het rustige kolfspel beoefend worden; de huur van clubs en ballen was vier gulden voor een heel seizoen. Maar hoe onschuldig de sport ook, het kon aanleiding zijn tot verleidingen en verwaarlozing van de studie. Daarom kreeg John Clerk het advies zijn dansmeester en zijn schermmeester maar bij hem thuis te laten komen en hij mocht part nog deel hebben aan duels."

Ongetwijfeld zijn er tussen Schotse studenten en Leidse meisjes wel eens romances ontstaan, maar omdat de brieven meestal aan de vader gericht zijn komt dit onderwerp maar zelden ter sprake. Adam Murray was tegenover zijn broer erg te spreken over zijn Hollandse “mistress”; ze liet hem net zoveel vrijheid als hij zelf wilde en maakte hem nooit verwijten. Hij had kennelijk meer geluk dan Alexander Preston, die met Magtelt Koole, een dochter van de eigenaar van een kaatsbaan, in de problemen geraakt was. Volgens Clerk was ze niet veel meer dan een sloerie en Alexander had de pech gehad haar zwanger te maken. Nu moest hij kiezen tussen haar trouwen (wat natuurlijk niet kon) of haar f 5.000 betalen, wat hij niet had. Drie maanden later schreef Clerk dat Preston zijn ondertrouw in de kerk had laten afkondigen, “wat volgens de Hollandse wetten gelijk staat met een huwelijk”. Zij was van katholiek protestant geworden om van een Leidse dominee een attestatie te krijgen voor de kerk in Schotland. Helaas is deze relatie, net zoals die tussen Judith Bouvat en haar Schot, uitgedraaid op een teleurstelling voor het meisje: “Alsoo den bruydegom uyt de stadt was ver- trocken ende de bruyt heeft verlaten sonder weder te komen, is bij burge- meesteren geordonneert dat dese sullen werden geroyeert. Actum desen 22 april 1697.”²⁸

Feesten en vechten

Als er wat te vieren was lieten de studenten geen gelegenheid ongebruikt. Nieuwkomers werden geacht rondjes te geven in het Witte Hert of de Gouden Bal op de Papengracht. In een brief naar huis beklaagt John Clerk zich erover dat hij een aantal keren gedwongen werd met zijn landgenoten in een kroeg te gaan drinken. Op de verjaardag van de koning werd altijd feest gevierd: 28 mei (George I, 1714-27) en 10 november (George II, 1727-1760). Carlyle deed niet mee aan het “grootse festijn [...] ik kon me beter aan die onkosten onttrekken”. Ezeckiel Hamilton schrijft dat hij en zijn vrienden 10 mei vierden, de verjaardag van de hertog van Ormonde, een belangrijke Jacobit’~~is~~^{id} eider.”

Het nationale Schotse feest, Sint Andriesavond (30 november) werd natuurlijk door iedereen gevierd. Andrew Wauchope liet het zoals altijd breed hangen en ook de vrij arme James Boswell gaf veel meer uit dan gebruikelijk. George Bogle hield helemaal niet van dit soort toestanden en ging naar Den Haag. Hij schreef aan zijn vader: “Deze avond wordt door Schotse studenten zodanig in ere gehouden, dat er uitspattingen voorkomen.” Zijn vader moest het maar eens navragen bij zijn kennissen. “Dit jaar waren er nauwelijks zes of zeven niet bij die bijeenkomst aanwezig, en er zijn hier wel bijna vijftig

Schotse studenten dit jaar. [...] Ze dwingen studenten soms met hen mee te gaan, zelfs uit hun kamers, zelfs als ze zich vast hebben voorgenomen niet mee te gaan.”

Bogle wist waarover hij het had want op Sint Andriesavond 1726 was Henry Chisholm, in beschonken toestand over het Rapenburg zwalkende, afgegaan op het geluid van een ruzie in het Kasteel van Antwerpen, het logement van Jan Oblet op de hoek van de Groenhazengracht. Toen hij het voorhuis binnenkwam en mensen met getrokken degens zag, stortte hij zich in de strijd. Na de nacht doorgebracht te hebben in “de studentenkamer onder het stadhuis” wist hij niet “pertinentlijk” meer hoe de situatie zich precies had toegedragen, maar hij sloot niet uit dat hij naar leden van de binnenwacht had gestoken, waarvoor hij excuus vroeg. Hij kreeg van de academische vierschaar toestemming de kwestie te “composeren” met de betrokkenen. Schotten hadden mogelijk wel een reputatie als vechtersbazen, want in 1728 schreef Alexander Boswell in een ironische bui aan zijn oud-hoogleraar Mackie: “Tenzij U ons vanuit Schotland een paar heren met spirit toe zendt, zal onze naam verloren gaan. Het hele jaar lang, afgezien van het bevrijden van een gevangene, en één heer die vier ‘stoepjes’ [soldaten van de ‘binnenwacht’] geslagen heeft, hebben de Britten geen gedenkwaardige actie onder-
nomen.”³⁰

Hoewel streng verboden kwamen duels toch regelmatig voor. De criminele klachtenboeken maken onder meer melding van een duel tussen David Ramsay en William Ainslie in 1686, waarbij de laatstgenoemde “seer swaar gequetst” raakte. Een andere ruzie deed zich voor in maart 1727 bij het uitgaan van een college van professor Vitriarius Jr.: James Hamilton, viel plotseling John Abercrombie aan en gaf hem een pak slaag met een rotting. Omstanders konden voorkomen dat het een gevecht met de degen werd. Abercrombie eiste dat Hamilton hem precies een week later op dezelfde plek zijn excuses zou aanbieden samen met zijn rotting, maar Hamilton weigerde dit. Tegenover de rechtbank maakte Abercrombie aannemelijk dat Hamilton, die niet ter zitting verscheen, hem belasterd had door hem van atheïsme te beschuldigen tegenover derden, en hij overhandigde de rector een brief in het Latijn met deze beschuldiging en één in het Engels met de uitdaging voor een duel. De uitspraak in deze zaak is niet bekend. Ook is er in het archief van de vierschaar geen spoor te vinden van de vechtpartij tussen Alexander Meinzies, de beste vriend van James Boswell, en zijn huisbaas, die er toe leidde dat Meinzies bij de rector moest komen. Hij is er waarschijnlijk met een waarschuwing van afgekomen.”

Schotse studenten konden natuurlijk zoals John Clerk hun hospes of hospita vergezellen naar één van de Franse (Waalse) kerken of naar de gereformeerde kerk, maar ze hadden ook samen met de Engelsen hun eigen kerk op het Begijnhof, tegenover het academiegebouw. In 1692 waren er 47 Leidse burgers lidmaat. Het gebouw was “wel klein, maar erg fraai, keurig en licht”. Elizabeth Burnet, die haar stiefzonen zelf naar Leiden bracht, woonde er een “een erg sobere en nuttige kerkdienst” bij. Thomas Gowan, dominee van 1716 tot 1758, wordt meer dan eens genoemd. Hij woonde in bij de zilversmid Warnier op de Langebrug. John Boswell was hier ook komen wonen omdat Gowan zo'n goede vriend van zijn broer was geweest. De dominee kwam regelmatig bij de studenten langs en had goede contacten met professor Burman. Misschien wisten niet alle studenten dat Gowan de Engelse regering regelmatig op de hoogte stelde van ongewenste elementen.³²

Gowan fungeerde waarschijnlijk ook bij begrafenissen van studenten in de Engelse kerk, iets wat tussen 1727 en 1739 minstens vijf en misschien wel elf maal is voorgekomen. Over Lachlin Macintosh, die een maand na zijn inschrijving overleed, weten we verder niets, maar van Alexander Stuart (overleden te Aken en begraven in Leiden 23-1-1739, aetatis XIX), de zoon van Lord Garlies, is bekend dat hij Jacobitische sympathieën had. Ezeziel Hamilton maakte kennis met hem toen hij pas in Leiden was aangekomen en sprak hem aan met een versregel uit Vergilius: “Teque animo repetentem exempla tuorum Avunculus excitet Hector” [herinner je de voorbeelden van je familieleden: je oom was een Hector, laat dat een inspiratie zijn]. Ter herinnering aan zijn zoon liet zijn vader een fraaie gedenksteen maken door Jan Baptist Xavery. Deze steen bleef in de Engelse kerk en is in 1863 opgestuurd naar Schotland. De eenvoudige grafsteen ligt nu in de Pieterskerk.³³

Over de begrafenis van Thomas Murray (of Woodend) zijn we goed ingelicht. Hij overleed op 3 april 1693 op zijn kamer en een gedetailleerde rekening van de uitgaven gedaan bij de begrafenis is opgesteld door zijn huisgenoot John Spotswood: de hospita kreeg voor de ziekenverzorging en voor gedeelde inkomsten, omdat ze haar winkel een paar dagen gesloten had gehouden, vierenvijftig gulden; het graf in de Engelse kerk kostte twaalf gulden plus twaalf stuivers voor het delven, de koster kreeg anderhalve gulden en de “bidder” bij de begrafenis acht. Het totaalbedrag van f 338:10st ging hoofdzakelijk op aan de ontvangst van de gasten en de huur van rouwkleding en zestien flambouwen. Een erg trieste begrafenis moet voor ds. Gowan die van Brice Leeston geweest zijn op 2 februari 1729. De jonge letterenstudent

had de veel oudere dr. Robert Matthewson aangevallen en was tijdens het gevecht gedood. Aanvankelijk zou zijn lijk tentoongesteld worden op het galgenveld, maar door tussenkomst van de dominee, een bloedverwant, mocht hij in stilte begraven worden.³⁴

Voor Schotten was de Leidse zondag aanvankelijk wel wennen. John Clerk schreef dat het voor Hollanders de “speeldag” was; het was voor de verandering druk op straat, en hij en zijn landgenoten konden de zondag maar moeilijk heiligen, zoals thuis. Velen gingen op die dag na de kerkdienst een eindje lopen, bijvoorbeeld langs de singels of naar het strand of de dorpen in de omtrek, zoals John Talman. Een populaire wandeling was die naar Leiderdorp. John Clerk zegt dat hij meestal binnen bleef met theologische lectuur of op bezoek ging bij de theoloog prof. Trigland. Hij hield ook een geestelijk dagboek bij (met onder andere aantekeningen gemaakt tijdens de preken) zodat, zoals hij zijn vader schreef, “als het Gods wil is dat ik nooit meer thuis kom, u het misschien met de rest van mijn boeken in handen krijgt, en dan hebt u een nauwkeurig verslag van hoe ik mijn tijd, ten goede of ten kwade, hier heb doorgebracht”.“

Vakantie

Als de studenten bezoek uit eigen land kregen lieten ze hun natuurlijk de Leidse bezienswaardigheden zien; tijdens de vakanties maakten ze zelf ook regelmatig uitstapjes naar Den Haag, Amsterdam, Utrecht of Rotterdam, of soms wel verder weg. John Milling, dominee in Leiden van 1696 tot 1702, schreef aan Wodrow in juli 1697: “Alles in de Alma Mater is nu stil. Geen woord weerklinkt er in de collegezalen. Onze professoren zijn stom; de letteren zijn voor enige tijd te ruste gelegd, en onze studenten lopen in deze zomerperiode hun colleges in het legerkamp.” In de periodes waarin de Zuidelijke Nederlanden als slagveld fungeerden voor de Franse en geallieerde legers (ca. 1688-1713), was dit een standaard excursie. Andrew Wauchope spendeerde meer dan f 900 aan een reis naar Vlaanderen, Brabant en het Rijnland, ongeveer het jaarinkomen van John Clerk, die om in de zomer te ontkomen aan de stank van de Leidse grachten zich met twee vrienden in Loosduinen installeerde voor studie.

William Sinclair ging in de paasvakantie met drie andere medische studenten naar Amsterdam. Ze zagen er alle bezienswaardigheden: de admiraliteit, het stadhuis, de synagoge en kerken, de tuin van Pinto en tenslotte de dierentuin met allerlei attracties. Via Utrecht kwamen ze een week later weer terug. De kosten waren f 24:10 per persoon. James Boswell, die ook in de paasvakantie (1697) naar Amsterdam reisde, vermeldt alleen maar een be-

zoek aan “vier muziekhuizen om de hoeren te bekijken; ze waren erg mooi gekleed”. Op 28 september 1695 ging hij naar Den Haag om de koning te zien. Tijdens de tocht per trekschuit hield hij precies bij wat hij allemaal zag.³⁶

“Elke twee uur gaan er schuiten tussen Leiden en Den Haag. Om half elf ’s ochtends, zodra de bel ging, ben ik uit Leiden vertrokken in de Haagse schuit door het kanaal dat de Leidschendamse vaart genoemd wordt. Aan onze linkerhand is er een plek genaamd de Maliebaan. Tot aan de zogeheten Kwakersbrug liggen er aan beide zijden van het kanaal mooie tuinen. Dit is de eerste brug die we tegenkomen. Vanaf deze brug zijn er aan weerskanten weilanden met vee, afgezet met houten palen. Zodra we de brug gepasseerd zijn zien we een huis, Kronenstein, aan de linkerkant van de vaart; er loopt een sloot naartoe vanaf de hoofdvaart.

Hier zien we ook een dorp genaamd Zoeterwou, ook aan de linkerkant van de vaart, op ongeveer twee mijl afstand. Aan de rechterkant van de vaart ligt een ander dorp, Rijnsburg genaamd. Hiernaast ligt het huis van de Heer van Wassenaar aan dezelfde kant.” Anderhalf kwartier na elf kwamen we bij een plek die de Schouw heet.³⁸ Hier stak het paard in een boot over naar de rechterkant [= linkerkant] van de vaart en zo zetten we onze reis voort. De stukken weiland aan beide kanten worden ingesloten door opvallend mooie beplantingen. Aan de rechterkant, ongeveer een halve mijl voorbij de schouw en even ver van de vaart, ligt weer een dorp genaamd Voorschoten. Aan de linkerkant van de vaart een eindje voorbij Voorschoten zien we nog een dorp liggen, drie mijl van de vaart, het heet Zoetermeer. Om kwart voor twaalf kwamen we bij een huis genaamd Roucoop. Het behoort toe aan een ambteloos heer en een kanaal loopt er van de vaart naartoe. Het staat links van die vaart, niet ver ervandaan. Vandaar een half uur varen ligt Duivenvoorde, ook een herenhuis aan dezelfde kant. Dichtbij liggen er twee andere huizen genaamd Haagwerk [Haagwijck] en Oosbuss [Oostbosch] ; aan de rechterkant op enige afstand ligt een dorp genaamd Stompvork [Stompwijk] en Wilsveen. Daar wordt de beste turf tot brandstof gemaakt; waar de modder gestort wordt lijkt het hele land onder water te staan.³⁹

Om twaalf uur, op een plek genaamd Geest [Leidschendam], stappen we over in een andere boot. Hier vlakbij ligt een huis genaamd Daamzicht [Damzicht] dat toebehoort aan een particulier. Het heeft erg fraaie tuinen beplant met es en eik. Het volgende dorp dat ik de moeite waard vind te noemen is Nootdorp op flinke afstand van de vaart. Om één uur kwamen we bij Savergarde,⁴⁰ een vrijstaand huis waar de vaart zich splitst: het kanaal rechts gaat naar Den Haag, dat aan de linkerkant naar Delft. Tot dat huis zijn er vanaf het begin van de vaart bijna alleen maar tuinen aan de rechterkant en meestal weiden links. Vlakbij dat huis ligt de brug (Kaasbrug) [Geest-

Detail van de kaart van *Rijnland* van 1687 (zie omslag), met de Delftse Trekvaart tot aan Leidschendam. Museum De Lakenhal.

brug], vanwaar we Den Haag kunnen zien liggen. Er staat een buitenhuis vlakbij Den Haag genaamd Binkhorst. Voor we bij Den Haag komen ligt er aan de linkerhand een 'dorp' genaamd Rijswijk. Rechts van Den Haag en van de vaart ligt het Haagsche Bosch."

Besluit

In het begin van de achttiende eeuw was Leiden in Schotland een begrip, omdat een groot deel van de Schotse elite, soms generaties aaneen, hier zijn universitaire opleiding ontving. Het waren vooral juristen en, in Boerhaaves tijd, medici, die hier in een internationaal gezelschap zo'n twee jaar bleven. Leiden was voor hen tegelijkertijd buitenland en Schotland: ze studeerden en converseerden in het Latijn en Frans, maar voelden zich temidden van hun landgenoten, meestal tussen de twintig en de vijftig man, uitstekend op hun gemak.

NOTEN

1. De eerste aflevering van dit artikel staat in *LJ86* (1994) 132-148. *Clerk corr.*, brieven 8, 12 en p. 318. Dalrymple, Album, 2461731; 20 Jur. en James Alston, 23 Jur., bij [Pieter] Boon[hoff] op de Langebrug; 1732 bij juf-frouw Bouvat [op de Breestraat] ; 1733NR bij Gerart van der Tas. Alston aan Mackie, Leiden, 1-11-1731. Promotie, o.a. J. Vitriarius (1679-1745), professor vanaf 1719 en P. Burman. Wodrow, *Early Letters*, xli.

2. A. Boswell aan Mackie, Leiden, 18-2-1728 en 10-9-1728. J. Boswell, Leiden, 20-12-1695 O.S. Brieven aan Mackie, Parijs, 3-3-1710; Groningen, 2-1-1723 en 29-7-1724; Angers, 29-10-1716.

3. In 1665 schrijft een Duits student dat een ton bier van *f* 10 slechts *f* 8 kostte voor studenten en een vat wijn *f* 40 in plaats van *f* 48 (Schotel, 272-273). Brief, Utrecht, 7-3-1727. Graham, Album 28-2-1696; 22 Jur., bij Mr Laurens op de Pieterskerkgracht; ook 1697NR. Hume, Album 3-12-1695; 21 Jur., bij Arn. Bos [=Vos] bij de Pieterskerk [tegenover het

Spinhuis op het Pieterskerkhof]; ook 1696-99NR. Elphinstone, Album 19-9-1696; 20 Jur., bij de Heer Villemandy [regent van het Waals College]; ook 1697; 1698NR bij Joh. Richman, zie aflevering 1, n. 13. ARA, Den Haag, Archief der Academische Vierschaar, nr. 14, fol. 1-10 (juli 1697).

4. Kamerjas, Bogle, brief 2612-1725; Mackie, brief 25-2-1718. *Clerk corr.*, brieven, 6, 22 en 23.

5. John Boswell, 208, Album 26-8-1733; 23 Med., bij Johan Wernier [Warnier] op de Langebrug; ook 1734-35NR; 1736 bij weduwe Alderkerk; 1737NR bij Willem Rodbard.

6. Hamilton, 17-12-1736. Salaris, zie Schotel, 246248 (cijfers uit 1663 en begin 18de eeuw) en J. Roelevink, *Gedichteerd Verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit van Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam 1986) 48-49; 52-53.

7. *Clerk corr.*, brief 13. Bogle, brief 28 (21-1-1727). J. Gronovius (1645-1716), professor vanaf 1679; A. Schultingh (1659-1734), professor vanaf 1713; H. Boerhaave (1668-1738),

- lector 1701, professor vanaf 1709; H.D. Gaubius (1705-1780), lector 1731, professor vanaf 1734; B.S. Albinus (1697-1770), lector 1719, professor vanaf 1721. Burman-Vitriarius, Bogle, brief 13 (410-1725). George Clerk, 25-9-1736.
8. Wodrow, *Early Letters*, xli-xlii (30-3-1702). Campbell (1675-1707; zie H. Scott, *Fasti*, iv, p. 50), niet in Album. J. Triglandus Jr. (1652-1705), professor vanaf 1686. H. Witsius (1636-1708), professor 1698-1707. J. à Marck (1656-1731), professor vanaf 1689. F. Spanheim Jr. (1632-1701), professor vanaf 1670.
9. Connell, Album 27-5-1701; 22 T., bij Henricus Cramer bij de Pieterskerk; ook 1702NR. Wodrow letters, Quarto 1, nr. 113 (18-4-1701). Over Witsius ook John Smith, Quarto 1, nr. 76 (1-3-1700). Smith, niet in Album.
10. Lijsten, zie Th. McCrie, *The Correspondence of the Rev. Robert Wodrow* (Edinburgh 1843) 11, 9-12; 301-307; 605-606. Erskine, 348-350. Harvie, 49; 12-18. Prediker, p. 5. T.H. van den Honert (1666-1740), professor 1714-1734.
11. *Early Letters*, xli-xliii. Harvie, Album 1-1-1715; 26 T., bij Gelder [= Hendrik] de Haan op het Rapenburg; ook 1715-16NR, zie McCrie, 11, p. 5-9. J. Perizonius (1651-1715), professor vanaf 1693.
12. De combinatie rechten en letteren kwam ook in Glasgow vaak voor bij juristen (T.W. Cairns, "John Spotswood, Professor of Law: A Preliminary Sketch", in: *Miscellany III*, ed. W.M. Gordon [= Stair Society, 39] (Edinburgh 1992) 158). Zie ook Roelevink, 38-42. Boswell, fol. 45-46; 57 en 65.
13. *Clerk corr.*, 326, 319-320. Voor de methode van lesgeven, zie Roelevink, 99 en 109.
14. A. Pitcairn (1652-1713), professor 1691-94. *Clerk corr.*, brieven 8 en 9.
15. *Clerk corr.*, brief 10 en 8.
16. *Clerk corr.*, 287, n. 50; 294; 330 en 293. Fletcher, NLS, MS 16503, fol. 78 (letter 22-11-1714), Album 10-10-1714; 23 Jur., bij Christiaan May op het Gerechthof; 1715NR bij Johan Rambonnet; 1716-17NR bij Pieter Patijn, zie n. 22. Mitchell, Album 22-9-1728; 26 Jur., op 't Gerechthof bij Uylhoorn; ook 1729-31NR. Brief aan Mackie, Leiden, 17-4-1731. James Clerk, 3-11-1731.
17. E.A. Underwood, *Boerhaave's Men. At Leyden and After* (Edinburgh 1977) 24. Kees van Strien, "A Medical Student at Leiden and Paris, William Sinclair 1736-38", *Proceedings of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 25 (1995) 294304; 487-494; 639-651. "William Sinclair, Schots student in de medicijnen te Leiden, 1736-1737", *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 139 (1995) 2688-2691. Sinclair, brief Edinburgh, 31-5-1737.
18. John Boswell, 209 en 70-75.
19. Murray, brieven 3, 5 en 7.
20. Brief aan Boerhaave, SRO GD/18/5090 (1731). Clerk, *Memoirs*, 1618. P. Davidson, "Herman Boerhaave and John Clerk of Penicuik: Friendship and Musical Collaboration", *Proc. R. Coll. Physicians Edinb.*, 22 (1992) 503-518. James Clerk, Album 148-1731; 20 Jur., bij Jan ter Heijden op 't Rapenburg; 1732-33NR bij wed. Joost Edelhoff (3-11-1731 en 21-8-1738).
21. George Bogle (1701-1784) of Daldowie; zie aflev. 1, n. 3; ook T.M. Devine, *The Tobacco Lords* (Edinburgh 1975) 178. Met dank aan Hamish Whyte van de Mitchell Library, Glasgow, die een uitgave van het brievenboek voorbereidt.
22. Glenorchy, Album 21-11-1714; 20 Jur., bij Patin op het Rapenburg in de Koning van Pruisen; ook 1715; 1716-17NR bij Jan Poilblan, zie aflev. 1, n. 8. UBL MS Burman Q 23 (Londen, 6-11-1719).
23. Murray brief 7. Boswell, 75. *Clerk corr.*, 320 en 325. In de National Library of Scotland bevinden zich dictaten van Burman, J.J. Vitriarius, J.F. Gronovius en G. Noodt.
24. Om zijn boeken te exporteren kreeg Boswell (30-6-1697) voor f 3 een pas van professor Voet; zie ook Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen...*, (3 dln.; Ulm 1753-1754) 11, 420. Bogle, brief 25-3-1727. Thomas Brisbane (gest. 1742), Album 17-9-1706; 21 Med., bij Andries Anselingh "op de Pieterskerkgraft in de Ordinary"; ook 1707-09NR; promotie Leiden, 16-6-1707. *Clerk corr.*, 299 en brief 28. Sinclair, 487-494.
25. Thomson, Wodrow letters Quarto I, fol.

89 (8-11-1699). Thomson, Album 19-5-1699; 24 Med., bij de Pieterskerk bij Johannes Rickman; ook 1700-01NR. HMC, Stuart MSS, 11-V (Angus, 25-9-1717; Wilson, 31-5; 17-7-1717; Paterson, 29-4-1716; 28-5-1716; Wallace, 26-9-1716). Paterson en Wallace, Album 7-12-1705, beiden 22 Jur., bij Jean Poilblanc "in Collegio Gallico"; ook 1706-07NR. Crofton, Album 7-4-1737; 50 Med., bij Jac. Bovier in de Houtstraat; 1738 "op 't Rapenburg"; 1739NR. Hamilton 28-6-1737.

26. Hamilton 17-12-1736; 21-11-1737; 22-4-1738. Monro, Album 18-9-1736; 19 Jur., bij [Joachim] S[ch]warts op de Langebrug; hier tot 1741NR. Cathcart, Album 31-8-1737; beiden 20 Jur., bij P[ieter] Boyer [senior] in de Houtstraat; Charles hier tot 1742NR; Schan tot 1740; 1741NR bij de wed. Rondval. Postmeester, HMC, *Polwarth* MSS I, 35 en HMC, *Buckinghamshire* MSS, 22; 12-13.

27. Paardrijden, Hamilton, 1-11-1736; Wauchope. George Clerk, 22-4-1737; James Clerk, 12-2-1744. Kolfspel, Journal of a Continental Tour in 1729, Parijs, Bibl. Nationale, MS Angl. 192, fol. 16. *Clerk corr.*, 309, 315, 308.

28. Murray brief 8. Preston, Album 20-10-1693; 20 Jur., bij [Seraphin] Le Grand [bij de Pieterskerk]; 1694 bij de weduwe van Gerrit van der Sluys [Gerecht, 27-4-1690]; 1695 bij Jacobus Provoost over de Academie [nr. 56, RAP, V, p. 761]; 1696NR bij Johannes Gerritz. Clerk corr., brieven 13 en 17. Koole, GAL Kerkelijke Ondertrouw BB 108v, 26 september 1695. Kaatsbaan Koole, zie *LJ* 85 (1993) 85. Bouvat, zie *LJ* 86 (1994) 140.

29. *Clerk corr.*, 327. Boswell, fol. 19. George I, Patrick Erskine, Album 7-4-1716; 22 T., bij Poilblanc; ook 1717NR, zie n. 19. Brief aan Mackie, 12-6-1716. George II, Carlyle, 85. Hamilton 30-4-1737; 22-4-1738.

30. Brief 26-12-1625. Chisholm, zie ARA, Arch. Acad. Viersch., nr. 14, fol. 145-146 (14-12-1726). Oblet, zie aflev. I, n. 17. Boswell, Leiden, 18-2-1728.

31. Duel, UBL ASF 554, crimineel klagtboek E 1647-1695 (15-10-1686, 30-11-1686, 22-12-1686, 27-1-1687, 6-2-1687); ook ARA, Arch. Acad. Viersch., nr. 13, fol. 154156. Ramsay,

Album 19-7-1686; 22 Jur., bij Pieter Ringo in de Doelsteeg; ook 1687-88NR (bij weduwe Ringo). Ainslie, Album 20-2-1686; 22 Phil., bij Henricus van Dijk in de Houtstraat; ook 1687NR. Er zijn in 1727 twee juristen James Hamilton (Album 23-1-1725 en 16-9-1726; in 1727 wonend resp. bij Jan Bouvat en Jan Aubert) en ook twee studenten John Abercrombie (Album 25-10-1724 en 18-11-1724; in 1727 bij Jan Bouvat en [Hendrik] Lubeck, [kleermaker]), allen op de Breestraat. ARA, Arch. Acad. Viersch., nr. 14, fol. 152-153. Meinzies, 29-10-1695.

32. Engelse kerk, aantekenboekje van ds. Robert Fleming, Oxford, Bodleian Library, MS Rawl. D. 205. Gebouw, *Les Délices de Leide* (Leiden 1712) 151. *Clerk corr.*, 278, 328-329 en brief 15. Burnet, fol. 117r. Gowan, zie H. Scott, *Fasti* VII, 547. John Boswell, 207-208. Bogle, brieven 26-12-1725 en 24-5-1726. A. Boswell, Leiden, 18-2-1728. SRO, GD69/296/4 (brief van J. Balfour, 27-5-1729). HMC, *Townshend* MSS, 193 (brief 11-5-1723).

33. Achterin grafboek Pieterskerk (GAL, Archief Ned. Herv. kerkvoogdij, nr. 760). Grafstenen in de Engelse kerk, zie F.W. Huisman, *Engelsen en Schotten in Leiden* (Universiteitsbibliotheek Leiden 1980). Macintosh, Album 9-10-1727; 20 Jur., bij de weduwe Andries Brunguere; begraven 13-11-1727. Stuart, Album 24-9-1737; 20 Jur., bij C[hristiaan] van Gerwen op 't Rapenburg [in de Koningsmantel; nr. 55, RAP 111, 784]; 1738-39NR bij Jan Baptist de Rondval (nr. 23, Kasteel van Antwerpen, RAPI, 395); begraven 23-1-1739; Hamilton 21-11-1737; *Aeneis*, XII, 440.

34. Thomas Murravius, Album 3-3-1693; 20 Jur. (geen adres; recensierol 1693 bij weduwe [van Dirk] van Seijl, [Breestraat]; ook 1694NR. Spotswood, Album 30-9-1692; 24 Jur., bij Petrus Godefroy op het Rapenburg [alaville de Rouen (22-10-1696)], hoek Groenhazengracht; ook 1693; 1694NR bij weduwe van Sijll. Brief, 8-5-1693 in Nat. Lib. of Scotland Adv. MS. 82.2.6. fol. 82r-84v, met dank aan John W. Cairns. Leeston (Album 26-6-1726; 20 Lit. Hib., op de Papengracht; 1727 bij Ab. van Bergh; 1728 bij Louis Bourdaux,

- [in de achterste Doelen]. Matthewson [Matthewson] (Album 22-3-1727; 44 Med., bij Oblet, Kasteel van Antwerpen; 1728 bij Jan Emery; 1729 bij Dirk van Weteringe [op de Hooglandse Kerkgracht], "door sijne schriftelijke *ordre*"; ook 1730NR; promotie, Leiden 7-4-1727), ARA, Arch. Acad. Viersch., nr. 34, fol. 772-773.
35. Druk, brief James Balfour, 27 mei 1729. Talman, zie *Lj* 82 (1990) 31-60. Wandelen, Carlyle, 86 en Haller, 27. *Clerk corr.*, 329.
36. Bezoek, brieven aan Mackie, 27-9-1717; 16-7-1731 en Burnet. Precieze tijden van vakanties, zie Schotel, 332. Wodrow letters, Quarto 1, fol. 42. Milling, zie K. Sprunger, *Dutch Puritanism* (Leiden 1982) 126, Album 16-10-1696; 23 T., eccl. anglicanae, bij Mons. [Pieter] Blok; ook 1697-1698; 1699-1703NR bij Matthijs [van der] Horst. *Clerk corr.*, brieven 8 en ll. Sinclair, 301; 490. Boswell, fol. 104 en 111.
37. Misschien wordt het dorp Wassenaar bedoeld.
38. Bij Allemansgeest (het veerhuis) aan de Hofweg, zie *Lj* 56 (1964) 149.
39. De route kan goed gevolgd worden op de kaarten van Dou en Broekhuizen van Rijnland, 1687 en die van N. Krukius van Delfland, 1712 (UBL, coll. Bode1 Nijenhuis; met dank aan de conservator, drs. D. de Vries).
40. De naam Sauvegarde stond in de negentiende eeuw op een gevelsteen ingemetseld in een muur van het huis Burgvliet (foto 19de eeuw, GA Rijswijk). Op de aangegeven plaats lag destijds ook een buiten Burchvliet (zie G. Gorris e.a., *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg* (Voorburg 1977³) 96).

HET MODEL VAN VAN DER PAAUW

Een Leids waterloopkundig model voor de waterverversing in Leiden
in het begin van de 19de eeuw

door

L. Barendregt

Tot de verzameling van het Stedelijk Museum de Lakenhal behoort een voorwerp dat als volgt beschreven wordt: "Houten plan van den loop der Leidsche grachten volgens den toestand in 1827 vervaardigd door den Stadsarchitect S. v.d. Pauw, in verband met plannen tot verbetering der waterverversing." Het wordt in de wandeling "Het model van Van der Paauw" genoemd.

Het is één van de voorwerpen die het begin van de museumverzameling vormen want, terwijl het museum op 1 januari 1874 werd geopend,² komt het al in de eerste (door E.J. Brill in 1879) gedrukte catalogus van het Stedelijk Museum voor onder inv.nr. 189 met gelijksoortige omschrijving.³ Ook de catalogus van 1886 vermeldt de omschrijving van 1879, maar nu van inv.nr. 707.⁴

Als enig voorwerp van waterbouwkundige aard van de verzameling is het daarom alleen al een unicum, maar het is ook om andere redenen van bijzondere waarde.⁵ Die waarde is tot nu toe niet onderkend.

Herkomst van het Model

De Commissie voor de oprichting van het Stedelijk Museum, ook wel genoemd de Commissie van Oudheden, besloot in haar vergadering van 13 januari 1869, juist nadat de raad besloten had om de Lakenhal tot een museum van Oudheden te bestemmen, door haar voor het museum verzamelde voorwerpen, in afwachting van de inrichting van de Lakenhal, tijdelijk elders op te slaan.

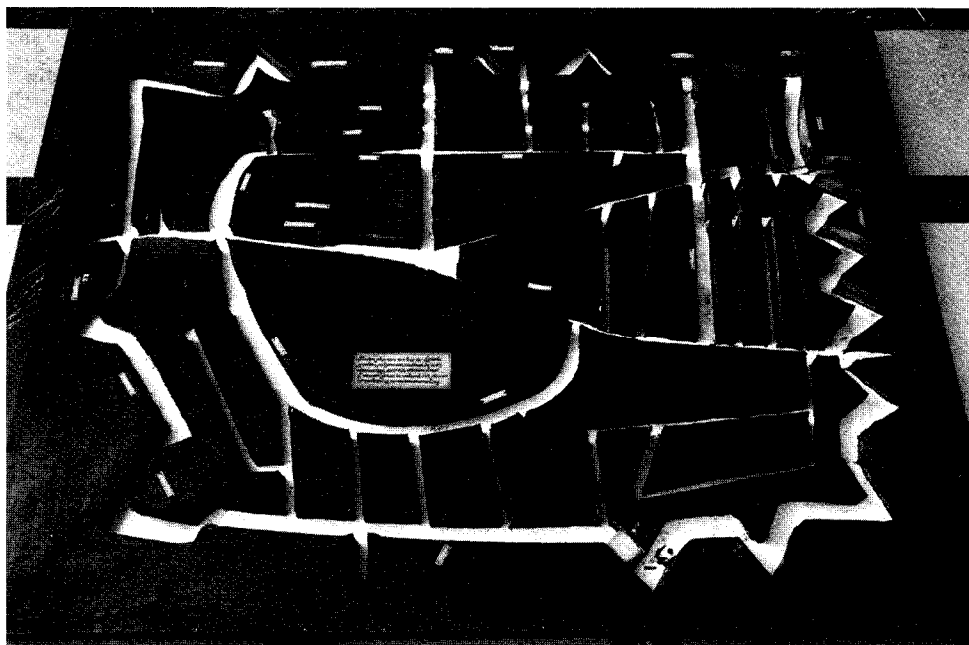
Onder de voorwerpen van oudheidkundige waarde die zij verzameld had, bevonden zich er zes die zij had aangetroffen in de Stadstimmerwerf, zo blijkt uit de notulen van haar vergadering van 20 juli 1867. Daaronder "een voorstelling van den loop van het water te Leyden, van hout". De (goede)

gedachte om in de Stadstimmerwerf naar dit soort voorwerpen te gaan zien, kwam overigens al op in de tweede bijeenkomst van de Commissie, die van 27 juni 1867 (de eerste bijeenkomst vond plaats op 29 maart 1867).²

Uit de inventarissen van de Stadstimmerwerf blijkt dat in de Kamer van Oudheden in die werf zich van 1851 tot 1870 een “Plattegront van de stad Leyden in hout met loot bekleet” bevond.”

Het voorgaande laat geen ruimte voor enige twijfel dat het “Houten plan van den loop der Leidsche grachten volgens den toestand in 1827” in het Stedelijk Museum de Lakenhal, de “Voorstelling van den loop van het water te Leyden” van de Commissie van Oudheden en de “Plattegront van Leyden” in de Stadstimmerwerf een en hetzelfde voorwerp is, ook al is de benaming anders.

Dat de benaming in de inventarislijsten van de Stadstimmerwerf en die in de notulen van de commissie van het Stedelijk Museum van de vergadering van 20 juli 1867 beknopt is, behoeft niet te bevreemden, het ging daar immers

Het waterloopkundig model van S. van der Paauw. Foto A. Poptir 1996.

slechts om een beschrijving van het voorwerp zelf. Toen het moest worden tentoongesteld in de Lakenhal was echter nadere informatie voor de bezoeker zeker niet overbodig en de periode dat Van der Paauw stads(gemeente) architect was lag nog zo kort voor de stichting van het museum (hij trad uit gemeentedienst in 1862 en overleed in 1869),⁷ dat uit de eerste hand informatie over het voorwerp kon worden verkregen. Het is vrijwel zeker dat deze van Van der Paauw zelf afkomstig is. Omtrent de juistheid van de omschrijving in de eerste gedrukte catalogus van de Lakenhal behoeft dan ook geen enkele onzekerheid te bestaan.

Maar waar was het model dan tussen 1827 en 1851? Het ligt voor de hand om aan te nemen, dat het in de Stadstimmerwerf is gemaakt en dat het de werf niet heeft verlaten totdat het naar de Lakenhal ging. Weliswaar wordt in een inventarislijst uit 1841⁸ het model niet genoemd, maar de titel van de lijst uit 1841 en die van de lijst uit 1851 is niet gelijk. Het is dus mogelijk dat het model niet in de termen viel om te worden beschreven maar er wel was. Ook gezien het doel waarvoor Van der Paauw het maakte en gebruikte, waarover nader, lijkt het aannemelijk, dat het model steeds in de werfgebouwen aanwezig is geweest.

Beschrijving, aard en vraagstelling t.a.v. het doel van het Model

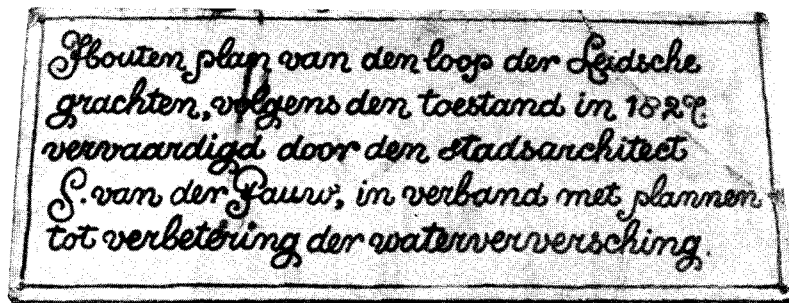
Leiden omvatte in 1827 nog slechts het gebied binnen de huidige singels zodat het Model ook slechts dat gebied toont.

Het Model bestaat uit een eikenhouten bak, groot 225 x 175 cm en is hoog 15 cm. Op de bodem van de bak is uit **bladlood** in U-vorm het patroon van het Leidse grachtenstelsel d.d. 1827 aangebracht, ongeveer op schaal 1 : 6500. Alle grachten zijn even diep en slechts hun breedten verschillen. De verticale schaal, de diepte van de grachten dus, is sterk verschillend van de horizontale, namelijk circa 1 : 30. In de bodem van de bak tussen de grachten zijn gesmede vierkante spijkers geslagen, waarop eikenhouten plankjes liggen die de door de omringende grachten gevormde eilanden voorstellen. Bij een aantal grachten is de naam ervan op een klein stukje papier aangegeven en met punaises bevestigd. Rondom het grachtenstelsel bevindt zich een kanaal waarop de uitgaande wateren, zoals de Mare, het Galgewater enz. uitkomen, doch met uitzondering van de Oude Rijn. Onder de Oude Rijn door is wel een verbinding van het omloopkanaal aangebracht. Dit kanaal is door het deksel van het Model aan het oog onttrokken. In de bodem van de Zoeterwoudsesingel bevindt zich een afsluitbaar gaatje, dat aan een "aftapgelegenheid" doet denken.

Het kanaal en de Oude Rijn hebben een uitloopmogelijkheid in de op-

staande rand van de houten bak. Op een plaats in de grachten en één in het omloopkanaal bevinden zich afdammingen van stopverf.

Op het Model is een bord met tekst aangebracht, die gelijk is aan die waaronder het Model thans in de catalogus van de Lakenhal bekend is. Op

grond van nog nader te noemen gegevens, houd ik het voor juist, dat ook deze tekst van Van der Paauw afkomstig is en dat het bord er vanaf het begin op bevestigd is geweest.

Reeds nu echter wijs ik op de verschillen die er zijn tussen de diverse omschrijvingen in de catalogi en die op het Model zelf, waarbij die op het Model, zoals zal blijken, de waarheid het beste benadert.

Het is irreëel te veronderstellen dat een man als Van der Paauw dit werkstuk, mogelijk zelfs op eigen kosten, louter voor zijn plezier heeft gemaakt. Evenmin om iemand de loop van de Leidse grachten te laten zien, niet alleen omdat dat overbodig was, maar ook omdat de toevoegingen dat onwaarschijnlijk maken. Maar waarom heeft Van der Paauw het dan wel gemaakt?

De aanvullingen op alleen een plattegrond doen een goed verstaander" begrijpen dat het hier om een waterloopkundig model gaat. Mij is geen soortgelijk ontwerp van oudere datum bekend. Informatie ingewonnen bij het Waterloopkundig Laboratorium in Delft, heeft daarin geen verandering gebracht. Gebleken is weliswaar dat aan universiteiten in Europa in de 17de en 18de eeuw wetenschappelijk onderzoek naar de wetten van de hydraulica werd verricht, maar van praktische toepassingen als deze is voorshands niet gebleken. Maar dan nog, waarom maakte Van der Paauw het en wat zou hij ermee hebben willen aantonen in verband met de plannen voor waterverversing?

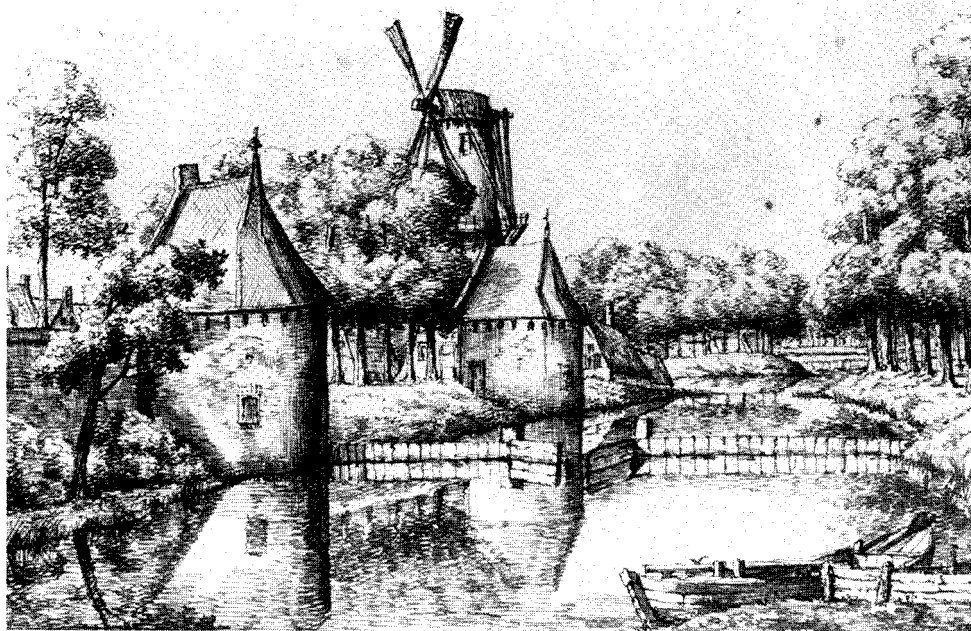
Een in het Gemeentearchief ingesteld onderzoek heeft geen enkel gegeven over het Model opgeleverd. ¹⁰ Zelfs (ir.) G.L. Driessen, die een diepgaand

onderzoek naar het leven en de werken van Van der Paauw heeft gedaan vermeldt niets over het Model.' De enige weg die nog open staat is trachten te achterhalen wat het opschrift op het Model als achtergrond heeft en daaruit proberen een conclusie te trekken. Het is daarvoor nodig te weten wat er zich in 1827 op het gebied van grachten en waterlozingen afspeelde (de omschrijving in de eerste gedrukte catalogus van 1879) en wat er aan plannen tot verbetering van de waterverversing (de omschrijving op het bord op het model) waren, kortom een stuk historie over Leidens milieuhygiëne.

Nu waterverversing zo'n grote rol lijkt te spelen bij het vinden van het antwoord op de vragen naar het Model eerst enige woorden over de betekenis van die waterverversing in Leiden in die tijd.

Primair ging het om de vervuiling van de grachten. Die vervuiling bestond in wezen uit twee min of meer onafhankelijke componenten, die echter wel eenzelfde oorzaak hadden, namelijk de lozing van industrieel en huishoudelijk afvalwater op de grachten. Dat geschiedde in zo grote hoeveelheden, dat het zelfreinigend vermogen van het grachtwater verre werd overschreden en er dus zogenaamd rottend water ontstond. Daarbij kwam, dat de bezinkbare delen in het afvalwater op de bodem van de grachten een baggerlaag vormden. Die bagger bevatte veel organisch materiaal dat, omdat het water in de gracht zuurstofloos was, tot anaërobe rotting (mineralisering in een zuurstofloos milieu) overging. Beide processen waren stankvormend. Met doorspoelen van de grachten werd bereikt dat het rottende water uit Leiden werd weggevoerd en er zuurstofhoudend water boven de baggerlaag kwam. Dit laatste kon dan weer leiden tot een aërobe mineralisatie van het bezonken slib uit het afvalwater. Duidelijk moge zijn dat verversing van het grachtwater door doorspoelen van de grachten dus een symptoombestrijding was en dat de oorzaak niet werd aangepakt. Daardoor waren alle waterverversingssystemen eigenlijk voorbestemd om uiteindelijk te falen, terwijl zij op het zelfreinigend vermogen van het water in de watergangen in de omgeving een aanslag pleegden ten bate van de zuivering van Leids afvalwater. Ontdaan van alle franje was het in feite dus eigenlijk zo, dat Leiden sedert eeuwen trachtte de kwaliteit van het water in haar grachten op peil te houden door export van afval(water). Vergeleken met de huidige afvalverwijdering is er niets nieuws onder de zon, maar het verschil met toen is dat het de 19de-eeuwse en vroegere exporteurs niet is aan te rekenen, omdat zij niet wisten wat wij nu wel weten.

Met verversing werd al vroeg begonnen. Nadat in de loop van de 16de eeuw het zelfreinigend vermogen van het water in de grachten tekort schoot als gevolg van te grote geloosde hoeveelheden afvalwater, heeft Leiden toen

Watwuschuttingen in de Zoeterwoudsesingel. Pentekening J. Scheltema 1816. Gemeentearchief Leiden.

het waterreinigingsvraagstuk opgelost door vuilwaterexport. Dit beginsel ging uit van het uitmalen van vervuild water uit de grachten naar de (wijde) omgeving en het inlaten van schoon water, eveneens uit de periferie. Het was stadssecretaris Jan van Hout die aan dit beginsel in 1591 handen en voeten gaf door daarvoor het eerste plan te ontwerpen, dat in 1595 geheel in werking trad. De resultaten van het plan waren niet onredelijk, maar de waterstaatkundige werken die werden uitgevoerd om zijn plan te realiseren werden niet zodanig onderhouden dat het systeem in werking bleef. Dit leidde na enige tijd tot een herhaling van het afvalwaterprobleem en de realisatie van een nieuw doorspoelsysteem. Deze cyclus heeft zich een aantal malen herhaald. Van der Paauw heeft deze gang van zaken uitvoerig onderzocht en beschreven.” Hij en zijn tijdgenoten waren degenen die geconfronteerd werden met het einde van weer zo’n cyclus en dat leidde tot zijn hieronder te noemen opdracht van Burgemeester en Wethouders. De problemen deden zich overigens alleen in de zomer voor, als de waterstanden in

het algemeen laag waren en bovendien de temperatuur (relatief) hoog was.¹² Als in bagger niet wordt geroerd, wordt het vrijkomen van ontwikkelde gassen beperkt. Daarom mocht er in het zomerseizoen ook niet gebaggerd worden.

Het stankprobleem heeft zich nog tot ver in de 20ste eeuw voorgedaan, omdat pas heel laat tot aanleg van de centrale riolering werd overgegaan en lozing van rioolwater buiten de gemeente pas in 1928 met de bouw van het rioolgemaal aan de Maresingel mogelijk werd. Ook dit was echter nog zuiver vuilwaterexport. Pas in 1937 werd met de bouw van de eerste afvalwaterzuiveringsinstallatie begonnen, die in 1939 in bedrijf kwam.¹³ Het probleem was in 1926 nog zo groot dat het in dat jaar zelfs tot een Leids proefschrift over Leiden leidde.¹⁴

Stank en andere problemen in 1826 en de plannen van Van der Paauw

In hun vergadering van 24 oktober 1826 constateerden Burgemeester en Wethouders dat hen vele en herhaalde klachten hebben bereikt over te wensen overlatende reinheid van het water in de grachten en de stank die daarvan het gevolg is.¹⁵ De oorzaak ervan zou, volgens hen, liggen in een onvoldoende verversing van het water in de grachten door een te geringe doorspoeling. Zij droegen daarom stadsarchitect Salomon van der Paauw op een plan te maken om deze situatie te verbeteren.¹⁶

Veel tijd heeft Van der Paauw na de opdrachtverstrekking zich niet gegund. Al op 15 februari 1827 diende hij zijn nota¹⁷ in.¹⁸ De daarin door hem ontwikkelde plannen zijn – bijna vanzelfsprekend – gefundeerd op het eerder genoemde exportbeginsel.

In de nota waarin hij zijn zienswijze ontvouwt, komt hij aan het einde van een lange voorbeschouwing tot de conclusie dat de middelen die Leidens probleem zouden kunnen verlichten in Leiden zelf gevonden moeten worden. Hij ontwikkelt dan op basis van dat uitgangspunt twee plannen, een waarbij niet-natuurlijke middelen nodig zijn en een kunstmatige spuiing mogelijk wordt en een waarbij slechts van wat de natuur biedt gebruik wordt gemaakt. Bij het eerste plan verwacht hij dan dat de onzuiverheid geheel zal worden verdreven, terwijl bij uitvoering van het tweede de stank zeer veel verminderd wordt.

Het eerste plan omvat het maken van een waterreservoir waarin de waterstand aanzienlijk hoger is dan die in de grachten om met behulp daarvan het water in de grachten te verversen. Als reservoir wil hij de singels gebruiken. Die moeten daarvoor van de overige wateren worden afgesloten door schotten dwars door de singels ter weerszijden van de Mare, de Oude en de Nieuwe Rijn, de Vliet en het Galgewater. De zo gevormde boezems moeten dan met

duikers met elkaar worden verbonden zodat een groot reservoir ontstaat.

Voor de uitmondingen van de Groenhazengracht, Doelengracht, Cellebroersgracht, Vliet, Koepoortgracht, St. Jacobsgracht, Zijdgracht, Levendaal, Herengracht en Voldersgracht op de singels zullen eveneens waterschotten, waarin schuifdeuren, gemaakt moeten worden. De singelweg (aan de landzijde der singels, aan de stadszijde lagen immers nog de vestwallen) moest zonodig 1,5 voet (30-40 cm) verhoogd worden en tenslotte moeten er 6 à 8 paardenmolens (waarvoor 32 à 36 paarden nodig zijn) worden gebouwd om de singels 2 à 3 voet op te malen. Stoommachines zullen beter zijn maar dat wordt te duur. Van dat plan zegt hij zelf al direct dat het wel wenselijk, maar niet uitvoerbaar is. Daarom ontwikkelt hij een minder kostbaar alternatief: zijn tweede plan.

Dat plan is eigenlijk enerzijds een uitgekleeft, anderzijds enigszins uitgebreid eerste plan en kan ook, zegt hij, als te eniger tijd er meer financiële armslag komt, desgewenst eenvoudig worden getransformeerd naar het eerste plan.

Wordt bij het eerste plan de energie die voor de verversing nodig is geleverd door paardenmolens of eventueel toch door een stoommachine, bij het tweede wordt gebruik gemaakt van de waterstandverschillen die optreden door het verschijnsel van op- en afwaaiing, vooral in het voorjaar. Van der Paauw stelt zich voor in het voorjaar het grachtwater veel meer te verversen. De stank zou daardoor zeer veel afnemen.

Wat is het geval? Van der Paauw had opgemerkt, dat in maart en april meestal een aantal keren, soms zelfs bijna wekelijks, door westelijke winden het water in de Rijn tussen Katwijk en Leiden naar het oosten toe wordt opgestuwd. Dat kan tot een peilverlaging in Leiden van soms wel zo'n 50 cm voeren. Het "afgewaaide" water vindt zijn uitweg via de Oude en Nieuwe Rijn en de Mare, terwijl als de wind wegvalt, het water via dezelfde watergangen weer terugkomt. Door de verlaagde waterstand vloeit ook het water uit de stadsgrachten en vooral de singels naar de beide Rijnarmen.

Door nu op dezelfde plaatsen als bij het eerste plan de singels af te dammen, en in de afdammingen schuifdeuren te plaatsen, zal het op- en afwaaiende water niet meer door de singels kunnen maar door de stad moeten en daardoor de verversing aanzienlijk bevorderen, terwijl bovendien het water uit de singels ook nog door de stad moet vloeien.

Om het effect nog groter te maken, stelt hij vervolgens voor, evenals in zijn eerste plan, alle watergaten met schuifdeuren af te sluiten. Daardoor wordt de singel weer een afgesloten boezem en kan men daarover beschikken wanneer dat uitkomt. En dat niet alleen in het voorjaar, maar ook in de zomer want, zo zegt Van der Paauw, bij stil weer ziet men het water enige

dagen achter elkaar wegvloeiën, waardoor na acht tot tien dagen een verschil van zo'n 10 cm ontstaat. Dan kan het in de singels opgehouden water voor verversing worden gebruikt.

Vooraf de Langebrug, de Pape-, Donkere- en Pieterskerkgracht, “die groote vergaarbak, welke zoveel vuil en stank in het Rapenburg brengt”, zal moeten worden verversd. Om dat te bereiken en daardoor het maximale profijt te kunnen genieten van dit alles moet het bij de kruitramp in 1807 ingestorte gedeelte van het gewelf van de Langebrug hersteld worden. Daardoor komt de verbinding Langebrug-Steenschuur weer tot stand. Teneinde ook nog de IJzeren Gracht (de huidige Nieuwe Beestenmarkt), de Korte Langegracht (de huidige Lammermarkt) en de Oude Vest, zowel vanaf de Turfmarktsbrug naar het Galgewater als naar het oosten te kunnen verversen, moet de Vestwal voor de IJzeren Gracht worden doorgegraven en in de coupure een schuif worden geplaatst.

Tenslotte moet de opening in de Vest voor de volmolens recht voor de Volmolengracht worden aangebracht, waardoor de verversing van de Langegracht, Aardappelmarkt, Oostdwarsgracht en Oude Vest wordt verbeterd.

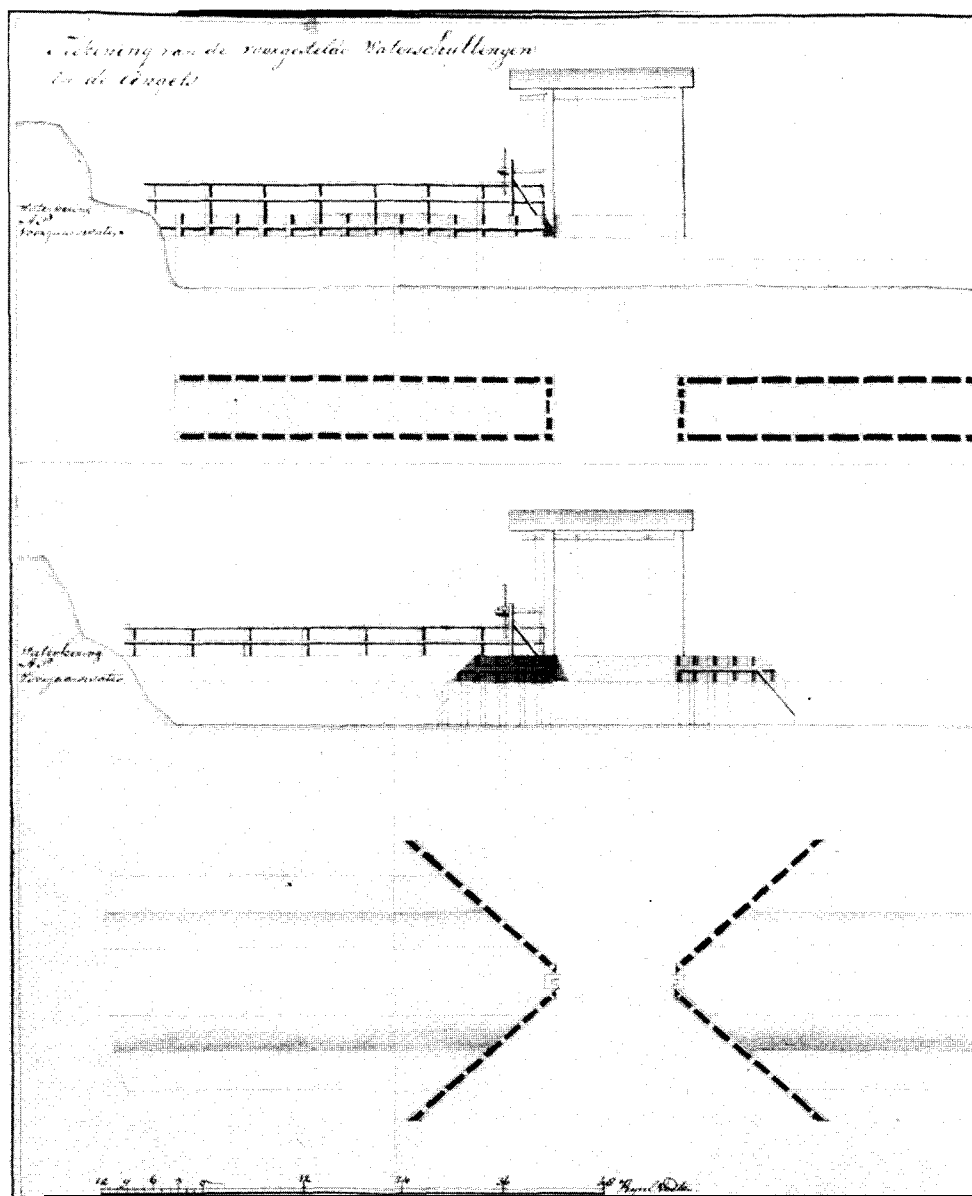
Het gevolg van dit alles zal zijn, dat “zeer denkelijk het water in de stadsgrachten zodanig zal kunnen verversen, dat bij stil en warm zomerweer veel minder onaangename lucht te duchten is dan tegenwoordig plaats heeft”. Dit zal te meer het geval zijn als ook nog de Uiterste-, Middelste-, Volders- en Marendorpse Agter- of Stinkgracht worden gedempt en door het niet-baggeren gedurende de zomermaanden veel roering achterwege blijft.

De totale kosten van dit plan raamt Van der Paauw op f 57.243, te investeren in vier jaar, waarbij, doordat aan de walmuren langs en de bruggen over de te dempen grachten geen herstellingen meer behoeven te worden verricht een besparing zal optreden van f 10.597. Vervolmaking van dit plan door toevoeging van “een kunstspuying” zal nog een f 36.000 -/- f 40.000 extra investering vergen.

De tijd nu de indiening van Van der Paaus plan

Nadat zijn plan bij het college heeft gecirculeerd wordt in de vergadering van de gemeenteraad van 10 april 1827 besloten het rapport aan de raadsleden te sturen en daarna te overwegen of er iets zou moeten worden ondernomen en hoe bekostigd.” In de vergadering van de raad van 10 juli 1827 komt het plan weer aan de orde.

De burgemeester stelt voor, omdat het hele plan toch te duur is en een onzekere uitkomst heeft, dat het niet aanbevelenswaardig is om direct met een van de voorgestelde middelen een proef te nemen en adviseert een

Tekening van een voorgestelde waterschutting in het rapport van S. van der Paauw, 1827. Gemeentearchief Leiden.

commissie ad hoc uit de raad te benoemen om deze over een proef te adviseren. Dat voorstel wordt aanvaard.” De commissie werkt snel want al in de raadsvergadering d.d. 31 juli 1827 wordt haar verslag behandeld. Naar aanleiding daarvan wordt besloten een proef te nemen met het aanbrengen van vier waterschotten waarvan de eerste voor de brug aan de Koepoort met daarin een drijfdeur met takel en blok aan een paal, de tweede aan de Rijsburgerpoort, teneinde het water uit de Rijn of Galgewater niet naar de Mare te laten vloeien en het uit en in de Mare door de stad te brengen, de derde bij de Wittepoort voor de brug en de gaten met puin te vullen en de vierde aan de noordzijde van de stad, hetzij aan de Zijl-, Mare-, of Herenpoort tot opvoer van water door de Haven en uit de stad.

Met het maken van de twee eerstgenoemde schotten zal worden begonnen en op 13 augustus 1827 worden ze daarom aanbesteed, volgens het tijdens de vergadering ter tafel gebrachte bestek dat staande de vergadering wordt goedgekeurd. Op 31 oktober a.s. moeten ze gereed zijn. Bovendien moeten de watergaten aan de Groenhazengracht, Zijlgracht, Levendaal enz. worden schoongemaakt.

Afhankelijk van de resultaten van deze maatregelen zal over verdere werkzaamheden worden beslist. De commissie ad hoc wordt voorts verzocht de nota van Van der Paauw nog eens te bestuderen en, na desgewenst het advies van een deskundige op stadskosten te hebben ingewonnen, de raad nogmaals te adviseren.”

Het college behandelt de kwestie in zijn vergadering van 2 augustus 1827 en besluit als een provisionele maatregel een viertal keer- of waterschotten in de singelgracht te doen plaatsen en alle watergaten in de singels schoon te maken en op te ruimen. Het maken van het schot aan de brug respectievelijk voor de Koepoort en de Rijsburgerpoort zal ten laste van de begroting van 1827 worden gebracht. De kosten daarvan worden geraamd op circa *f* 2.500 inclusief het schonen van de watergaten. Het bestek en de condities waren al vastgesteld, alsmede de besteding.” Als laagste schrijft Th. Molkenboer in voor *f* 2.000.²³ Twee jaar lang blijft het dan stil op het waterverversingsfront en dan wordt het stellen van de twee overige waterschotten die de commissie ad hoc heeft voorgesteld “teneinde hiermede zo mogelijk tegemoet te komen aan de klagen [m.b.t. de verversing van het water in de stadsgrachten] deswegens met alle grond dezer dagen opgerezen” actueel.

Sinds 1827 is niets meer aan overleg gedaan, want wethouder Cunaeus wordt verzocht om met de commissie ad hoc te overleggen en de plaats te bepalen waar de schotten het beste kunnen worden gesteld.²⁴

Al op 3 augustus pleegt Cunaeus overleg met dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland om een schot met twee drijfdeuren tegen de brug over de

singelgracht bij de Wittepoort te plaatsen: kennelijk is dat ook het resultaat van het overleg met de commissie ad hoc waarmee Burgemeester en Wethouders zich hebben verenigd. Rijnland stemt in met de plaatsing, zij het onder voorwaarden.” De druk is dan blijkbaar van de ketel, want pas op 7 april 1830 is het bestek voor het schot c.a. voor de Wittepoort van de stadsarchitect ontvangen. Het wordt bij de collegeleden rondgezonden, vastgesteld en de besteding ervan wordt bepaald. Op 28 april wordt gegund aan Th. Molkenboer voor f 1.300.”

Opvallend in deze hele ontwikkeling is dat Van der Paauw er beleidsmatig niet meer aan te pas komt: zijn naam komt in dat verband althans niet meer voor.

En daarna sterven alle plannen die er nog mochten zijn een zachte dood, wordt het stil rond de waterverversing en bleef de in 1826 bestaande situatie bijna onveranderd zowel waterhuishoudkundig als milieuhygiënisch. Van der Paauw zelf laat ons dat weten in zijn nota d.d. 15 augustus 1861 waarin hij (een beetje zijn gram halende) schrijft, dat van zijn plannen nauwelijks iets is gerealiseerd en wat er dan nog van is uitgevoerd geen nut heeft gehad: een duidelijker bevestiging kan haast niet.²⁷ Pas in 1861 wordt, na een kleine oprisping in 1859,“ de draad weer opgepakt en dat leidt in 1872 tot het besluit over de proef met het Liernurstelsel,²⁹ waarvan de opzet en het doel echter anders waren, en dat een fundamentele wijziging van het beleid op milieuhygiënisch gebied betekende.

Doel van het Model

Terug naar het Model nu, gewapend met de wetenschap over waterverversing rond 1827.

Van der Paauw eindigt zijn nota van 13 februari 1827 eigenlijk in mineur door vast te stellen

- dat dit is wat hij naar zijn beste kennis en ondervinding kon voorstellen,
- dat hij er geen enkel bezwaar tegen heeft het aan een oordeel van anderen te onderwerpen,
- dat het als te verbeteren is te kwalificeren,
- dat hij het niet ziet als de enig mogelijke en tot resultaat leidende wijze van verversing.

Hij sluit de deur helemaal met te stellen dat hij zich “genoegzaam bewust [is] hoe wisselvallig het is daarin [het maken van een plan voor waterverversing] naar wens te slagen”.

Hoe goed ook bedoeld en hoe eerlijk ook, door een zo kostbaar plan voor

te stellen en dan zo te eindigen, maakt Van der Paauw zich ongeloofwaardig. Een daaraan gelijk oordeel is dat van de burgemeester in zijn voorstel aan de raad op 10 juli 1827, terwijl een subtiële verwijzing daarnaar is te vinden in het Extract uit het Register van het verhandelde bij de Raad der stad Leyden inzake de vergadering van 31 juli 1827,²² waar wordt vastgelegd dat Van der Paauw hulde toekomt vooral voor wat het historisch gedeelte van zijn nota aangaat (17 pagina's gaan daarover tegen 9 over zijn plannen, voor de lezer een anticlimax) waarmee hij zich van zijn opdracht op een allerlofwaardigste wijze gekweten heeft. De raad oordeelt dat Van der Paauw deswege aanspraak heeft op de erkentelijkheid van de vergadering en dat het wenselijk wordt geacht dat het plan, met hetgeen waaraan hij ter uitbreiding en voltooiing nog werkzaam is, "door den druk algemeen verkrijgbaar zou worden gemaakt". Dit laatste is dus zijn "Verhaal van de middelen tot verversching van het water in de grachten der stad Leyden, gedurende eene reeks van bijna tweehonderdvijftig jaren", uit 1828, geworden.

Niets, maar dan ook helemaal niets over zijn plannen. Een feit is en blijft echter dat hij niet zeker is van wat hij voorstelt, zoals hiervoor al enigszins geduid is. Hoe zou, kan Van der Paauw zich hebben afgevraagd, ik meer zekerheid kunnen verkrijgen? Een voor de hand liggende gedachte is dan: een proef nemen.

En hoe doe je dat voor iets groots? Natuurlijk door een proefopstelling te maken zoals men tegenwoordig veelvuldig doet. Dat idee moet Van der Paauw ook gehad hebben, want waarom vervaardig je anders een waterloopkundig model in verband met plannen voor waterverversing?

Veel proefopstellingen, waaronder ook waterloopkundige modellen, moeten echter voldoen aan modelregels op straffe van de onmogelijkheid tot opschaling, dat wil zeggen geldige conclusies voor de werkelijkheid. De stand van de wetenschap was in 1827 echter nog niet zover dat Van der Paauw over die regels kon beschikken en hij maakte, zo kunnen wij nu vaststellen, een te simpel model. Zou hij desalniettemin een volgens de regels van de kunst gemaakt model hebben vervaardigd, dan nog zou hij niet geslaagd zijn, want elk model moet, voor er zinvol mee geëxperimenteerd kan worden, de werkelijke toestand weergeven. Dat wordt vastgesteld door het te ijken op de werkelijke toestand, de zogenaamde nulsituatie. Nu kende Van der Paauw de werkelijke toestand in hydraulische zin niet in voldoende mate, laat staan dat hij zijn model daarop kon ijken. Hij had dus, ook al wist hij dat niet, een model waarmee hij niets kon bewijzen, sterker nog, dat hem alleen maar teleurstellingen zal hebben bezorgd. De wrijvingsweerstand in zijn model was soms te groot en in andere gevallen te klein, terwijl de peilverschillen waar hij mee moest werken zo klein waren dat van enige

*Portret van S. van der Paauw. Detail van een foto
ca. 1860. Gemeentearchief Leiden.*

stroming in het model nauwelijks sprake kon zijn, laat staan dat hij aan zijn opdrachtgevers met een breed gebaar kon laten zien dat zijn waterverversingsplan “het” plan was.

Dat er met het Model geëxperimenteerd is (de vakterm is: gestroomd) is wel zeker: de in de grachten aangetroffen klompen ingedroogde stopverf laten daarover geen twijfel bestaan. Waarschijnlijk zal Van der Paauw al bij de eerste proeven gebleken zijn dat het geheel hem van geen nut was en zal hij het hebben laten opbergen. Dit laatste zou ook verklaren waarom van de verblijfplaats van het Model vóór 1851 geen spoor te vinden is. Het mislukken van zijn proeven zal de reden zijn dat Van der Paauw met het Model niet naar buiten is getreden en er dus in de gemeentelijke administratie niets over te vinden is. Ook is dit zeer waarschijnlijk de verklaring voor het feit dat in de omschrijving van het Model in de eerste catalogi van de Lakenhal, die zoals werd opgemerkt vrijwel zeker van Van der Paauw afkomstig is, de term “waterverversing” ontbreekt: Van der Paauw zal dat met opzet hebben vermeden, om daarmee het echec dat hij met het Model had geleden te versluieren. Overeind blijft echter, dat hij zo creatief was een modelproef te nemen om zijn niet zo goed gefundeerde ideeën omtrent de waterverversing in de Leidse grachten kracht bij te zetten.

Rest de vraag waarom Van der Paauw het Model heeft laten bewaren na de mislukking van de proefnemingen. Misschien heeft het toch veel geld gekost en meende hij dat het misschien te eniger tijd nog eens ergens voor gebruikt zou kunnen worden. Zeker is dat hij het niet zal hebben laten opslaan om ons te laten raden naar het doel waarvoor hij het maakte. Hij zorgde er echter wel voor dat wij nu in Leiden kunnen beschikken over een unieke zaak. Een zaak waarvan het belang jarenlang onderbelicht is geweest en die het verdient goed te worden bewaard en ter bezichtiging te zijn opgesteld. Dit kan dan mede dienen als een hommage aan een stadsarchitect “die gedurende niet minder dan 46 jaren aan het hoofd stond der openbare werken hier ter stede, wiens geschriften door hunne oorspronkelijkheid, veelzijdigheid en volledigheid niet nalieten diepen indruk achter te laten” aldus ir. G.L. Driessen.⁷ Laatstgenoemde hield het zelf overigens ook 31 jaar als directeur Gemeentewerken uit.

Het Model van Van der Paauw was dus een waterloopkundig model avant la lettre, precies honderd jaar voordat in Nederland prof. ir. J.Th. Thijsse in de kelder van het gebouw voor Weg- en Waterbouwkunde van de Technische Hogeschool in Delft het modelonderzoek voor waterbouwkundige constructies begon.“

NOTEN

1. *Catalogus van voorwerpen in het Stedelijk Museum de Lakenhal* 1924, nr. 6.

Het was in 1987 dat het toenmalige hoofd van de Directie Musea, drs. M.L. Wurfbain, mij op de aanwezigheid van het Model in het depot van het museum de Lakenhal wees. Het Model was tot dan slechts beschouwd als een, misschien in een wat extravagante vorm uitgevoerde, plattegrond van de stad in 1827.

2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Archieven van de Lakenhal, inv.nr. 1, Notulenboek van de Commissie voor het Stedelijk Museum, aanvangende 29 maart 1867 - 23 maart 1881.

3. Ibidem, inv.nr. 565, Inv.cat. 1879 no. 1-1954 en (aanwinsten) 1879-1886.

Waterwerken. 189. Model van den platten

grond der stad Leiden, teneinde aan te tonen het verband der grachten en waterlozingen, vervaardigd uit lood in een houten bak, door den Stadsarchitect S. v.d. Paauw 1827. 225c.Br175c.

4. GAL, Bibl. L&O, nr. 74027.

5. Het Model is sinds half 1992 dankzij mevr. drs. I.W.L. Moerman, conservator van de historische afdeling van de Lakenhal, en op aandrang bij Ben W van het toenmalige raadslid mevr. E.E. van Middelkoop en de fractie-assistent in de Leidse gemeenteraad drs. C. Smit, ter bezichtiging opgesteld in de hal van het Stadsbouwhuis. Thans bevindt het zich in het Stadhuis.

6. GAL, SA na 1851, inv.nr. 5142. Inventaris

van alle goederen aan de Stadstimmerwerf voorhanden en daar behorende voor resp. de jaren 1851 en 1856.

Idem, inv.nr. 606. Inventaris van alle goederen en voorwerpen behorende aan de Stads Timmerwerf, zijnde voorhanden op de volgende plaatsen enz. voor resp. de jaren 1853, 1855 t/m 1860 en per 31 augustus 1877.

Opvallend is, dat de werfbeheerders kennelijk niet alleen onbekend waren met het doel van het door hen consequent plattegrond genoemd voorwerp, maar ook niet wisten dat alleen de bak van hout was en het overige uit lood bestond, als zij vermelden "in hout met loot bekleet".

Gelijknamige inventarislijsten over eerdere jaren zijn niet aangetroffen. Uit die welke wel aanwezig bleken (zie noot 8) kon niet worden afgeleid dat vóór 1851 de Kamer van Oudheden in de werf aanwezig was. Dat laat ruimte voor de voorzichtige conclusie dat de Kamer tussen 1841 en 1851 is ingesteld.

7. Ir. G.L. Driessen, "Het leven en de geschriften van den Stadsarchitect Salomon van der Paauw", in: *Leids Jaarboekje* 23 (1930/1931) 1-46 en 24 (1931/1932) 1-42.

8. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4605c, Notulen Commissie van Fabricage met bijlagen, L 562 nr. 12, Inventaris der goederen en gereedschappen op de Stadstimmerwerf op den 1e januari 1841. (Vergelijk de naam van deze inventaris met die genoemd in noot 6.)

9. De auteur rekent zich daar onder, mede door zijn werkzaamheden bij het Waterloorkundig Laboratorium te Delft in de periode januari 1956-juni 1957.

10. Gezocht is in de stukken van Van der Paauw als stadsarchitect; in de Lijst of inventaris van boeken, papieren, tekeningen en andere voorwerpen van het archief van Van der Paauw, overgedragen bij het verlaten van zijn betrekking op 31 december 1862 (GAL, SA na 1851, inv.nr. 4508); in het door Van der Paauw zelf geschreven "Overzicht van mijn vijftig jarig ambtelijk leven" uit 1863 (GAL, Bibl. L&O, nr. 7000/3 en/of nr. 19502); in Van der Paaus "Mijn dienstboek" (GAL, Bibl. L&O, nr. 7000/1); in de privé-verzame-

ling van Van der Paauw die, na zijn overlijden, door de gemeente van zijn broer werd aangekocht (GAL, Handelingen van de Gemeenteraad 1869, vergadering van 22 juli); in stukken van het gemeentebestuur en tenslotte in de prentverzameling.

11. GAL, Bibl. L&O nr. 22831, S. v.d. Paauw, *Verhaal van de middelen tot verversching van het water in de grachten der stad Leyden gedurende eene reeks van bijna tweehonderd en vijftig jaren* (Leiden 1828).

12. De huidige situatie m.b.t. het peil van het water in de grachten en andere boezemwateren, n.l. in principe niet meer dan 10 cm naar boven of beneden afwijkend van een gemiddeld peil, het Rijnlands boezempeil, nap-0,60 m, is nog niet zo oud. Nog tot midden 19de eeuw kwamen verschillen van ten minste 1,40 m voor. De waterstanden in de zomer waren laag, o.m. omdat de mogelijkheid tot waterinlaat via de sluizen te Gouda zoals tegenwoordig niet bestond. Zie overigens L. Barndregt, "Hoog- en laagwater in Leiden", in: *Bodemonderzoek in Leiden, archeologisch jaarverslag* 1986 (Leiden 1987) 74104.

13. Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar 1939, p. 34: De bouw van een rioolwaterzuiveringsinstallatie op een terrein benoorden de Slaagh- of Stinksloot kwam geheel gereed.

14. Johanna H. Korswagen, *De oorzaken van de stank der Leidsche grachten* (Leiden 1926). Een voor velen nog redelijk vers in het geheugen liggend voorbeeld van zo'n situatie is die in 1980 m.b.t. de Groenhazengracht. Die werd toen, t.b.v. de aanleg van een rioolwaterzinker door die gracht, nabij de Groenhazenbrug bij het Rapenburg afgedamd. Het water van de Groenhazengracht werd vervolgens, doordat in de walkanten nog geen riolering aanwezig was, ernstig vervuild door lozingen van afvalwater. Ook de 5e Binnenvestgracht kon tot voor kort zo'n voorbeeld zijn.

15. Een plastische beschrijving van de ongemakken wordt gegeven in de brief van drie raadsleden d.d. 15 juni 1859 (GAL, SA na 1851, inv.nr. 73, Deliberatien van de Gemeenteraad van 10/1-30/6 1859, deel 0, p. 46, bij-

lage 298) : “Door ‘t lage peil en stilstaand water wordt door de verrotting van dierlijke en plantaardige stoffen de lucht met zwavelwaterstof vergiftigd zoals een ieder kan ruiken en zien aan het zwart worden van de witte en gele verf, alsmede aan de dode vissen die de stank nog verergeren.”

16. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4594, p. 27, Notulen Burgemeester en Wethouders betreffende zaken van Fabricage over het jaar 1826, vergadering van 24 oktober 1826.

17. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 5354.

18. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4595, Notulen Burgemeester en Wethouders betreffende zaken van Fabricage over het jaar 1827, p. 5vo, vergadering van 15 februari.

19. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 5355, Extract uit het Register der Deliberationen van de Raad der stad Leyden, vergadering van 10 april 1827.

20. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4595, vergadering van 10 juli 1827.

21. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4595, vergadering van 31 juli 1827.

22. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4595, vergadering van 2 augustus 1827.

23. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4595, vergadering van 16 augustus 1827.

24. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4597, Notulen Burgemeester en Wethouders betreffende zaken van Fabricage over het jaar 1829, vergadering van 2 juli 1829.

25. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4597, vergade-

ring van 6 oktober 1829.

26. GAL, SA 1816-1851, inv.nr. 4598, Notulen Burgemeester en Wethouders betreffende zaken van Fabricage over het jaar 1830, vergadering van 7 april, 14 april en 28 april resp. p. 11vo, 12 en 13vo.

27. GAL, SA na 1851, inv.nr. 140, Register van ingekomen stukken bij Burgemeester en Wethouders over het jaar 1869, no. 5017, bijlage A. In hetzelfde archief, maar dan onder inv.nr. 626 bevindt zich in Van der Paaus handschrift het concept van deze brief.

28. Op de soort motie van wantrouwen die door drie leden van de raad d.d. 15 juni 1859 werd ingediend (n. 15), werd door de toenmalige wethouder J. Bucaille, ongetwijfeld mede namens het College van Burgemeester en Wethouders, gereageerd met de Memorie van toelichting op het voorstel over de waterverversing der Stadsgrachten (GAL, Bibl. L&O, nr. 22833).

29. L. Barendregt, “Het Liernurstelsel en Leiden”, in: *Leids Jaarboekje* 81 (1989) 78-105.

30. Met dank aan de heren mr. C.J.D. Waal, oud-wethouder van Leiden en drs. M.L. Wurfbain, die beiden aanleiding tot het schrijven van deze geschiedenis hebben gegeven door resp. mij het Verhaal van de middelen tot verversing van het water in de grachten der stad Leyden gedurende eene reeks van bijna tweehonderd en vijftig jaren van Van der Paauw ten geschenke te geven en mij op de aanwezigheid van het Model te wijzen.

EEN BIJZONDERE GAPER

De eerste elektrische lichtreclame in Leiden?

door

C.H. Vedder Christiaanse

Wanneer men tegenwoordig in de donkere herfst- en wintermaanden door de helverlichte winkelstraten van Leiden loopt, is het moeilijk om zich voor te stellen dat nauwelijks honderd jaar geleden slechts een beperkt aantal gaslantaarns voor enige straatverlichting zorgde. Terwijl nu sprake is van een overdaad aan lichtreclames,' zullen aan het begin van deze eeuw lichtreclames geheel onbekend zijn geweest. Aangenomen mag wel worden dat pas met de komst van de elektriciteit voor verlichtingsdoeleinden de opmars van de lichtreclames is begonnen.

In 1908 werd de eerste elektrische straatverlichting gerealiseerd van het station naar de Breestraat. De gasverlichting werd echter slechts langzaam verdrongen. Nog in 1920 was er alleen aan enige hoofdstraten elektrisch licht.' Ook lichtreclames namen slechts in een traag tempo bezit van het stadsbeeld. Het is wellicht interessant iets mee te delen over de misschien eerste elektrische lichtreclame in Leiden.

Daartoe moeten we teruggaan naar het jaar 1909, toen op 6 mei de gebroeders Christiaanse in het pand Hogewoerd 3 een drogisterij openden. Dit grote en fraaie pand, voorheen bewoond door prof. Bierens de Haan, was op 9 januari van genoemdjaar door de vader van de beide broers aangekocht. In de tussenliggende maanden werd de parterre door de bekende Leidse architect H.J. Jesse verbouwd en van een Jugendstil-onderpui en -winkelinterieur voorzien. Het pand werd in 1923 gesloopt voor de doorbraak van de Breestraat naar de toenmalige Zijldgracht (daarna Korevaarstraat genaamd) ten behoeve van de aanleg van de elektrische tram van Leiden naar 's-Gravenhage." Het winkelinterieur werd toen overgebracht naar Hogewoerd 33, waar C. Christiaanse tot 1962 het drogisterijbedrijf bleef uitoefenen. Het is tegenwoordig opgesteld in het Openluchtmuseum te Arnhem.

De aanwezigheid van een drogisterij werd van oudsher aangegeven door een uithangteken in de vorm van een gaper. Dit gebruik gaat volgens Van Lennep⁴ terug tot de tijd dat "de beroepen van apothekers, chemisten en

drogisten nog vereenigd waren". Van Lennep ziet in de gaper een sprekend blazoën. Gapen is toch " 'tgeen de geneesheer (en de apothekers bemoeiden zich van ouds ook met dokteren; zij doen 't in Engeland nog)' den kranke verzoekt te doen, als hij diens tong bekijken wil; gapen is nodig om likkepotjes te slikken; gapen deden ook zij, die vroeger den apothekerswinkel binnentra- den om er een teug witte of roode ypocras of een kruidenwijnkje te genieten, of iets bitters voor de maag te nemen, of 'cruyden die ganc maken'. Van gapers leefde de apotheker; is 't wonder dat hij een gaper tot zinnebeeld koos?"⁶

Gapers zijn vrijwel altijd gebeeldhouwde koppen van mannen die hun tong uitsteken en meestal een tulband dragen, maar daarnaast komt ook allerlei andere hoofdtooi voor. Van Lennep zegt hiervan: "En schoon nu wel zijn klanten niet zulke fantastische hoofdtooisels droegen, is 't echter klaar, dat de apotheker er zijn gaper mee opschikte, daar hij toch ook iets moest doen, om er de aandacht op te vestigen."

Dat laatste is nog altijd het wezenlijke van de reclametekens: de aandacht trekken. Welnu, zoals gezegd, gapers bestonden reeds in allerlei vormen en uitmonsteringen. Het was dus niet eenvoudig om bij het openen van een nieuwe drogisterij nog met iets origineels te komen. Met de komst van de elektrische verlichting deden zich echter ook weer nieuwe mogelijkheden voor en mij dunkt dat de jonge ondernemers daarop met de nodige vinding- rijkheid hebben ingespeeld. Zij lieten namelijk een vierkante lichtbak vervaar- digen, waarop aan drie zijden in glas-in-lood een gaper (in Jugendstil- kleuren) was afgebeeld.⁷ Deze glas-in-loodramen werden verlicht door een in de bak aangebrachte elektrische lamp.

Het is jammer genoeg niet te bepalen wanneer deze bak aan de gevel werd aangebracht. De administratie van vóór 1923 is verloren gegaan. Toch kan wel bij benadering het tijdstip worden vastgesteld, aan de hand van bewaard gebleven foto's die op verschillende momenten van de voorgevel van Hogewoerd 3 zijn genomen. Er bestaat een foto van mei 1909 – toen de zaak dus werd geopend -waarop de lichtbak nog ontbreekt." Op alle andere foto's die van de gevel bestaan, is hij echter aanwezig. Een van de gebroeders is op 30 juli 1913 getrouwd en werd op 7 augustus van datzelfde jaar inge- schreven op Hogewoerd 3. Hij ging toen dus boven de winkel wonen. Nu zijn er foto's van de voorgevel waarop achter de ramen op de eerste verdieping vitrages zichtbaar zijn. Er is echter ook een foto waarop alleen een paar reclameplaten achter de ramen te zien zijn en de eerste verdieping dus nog onbewoond was." Op deze foto is de gaper aanwezig. Uit een en ander kan worden afgeleid dat de gaper bij de opening van de zaak er weliswaar nog niet was, maar dat hij met zekerheid vóór 7 augustus 1913 is aangebracht.

Hoewel daarvoor dus geen bewijzen zijn, lijkt het mij toch niet onwaarschijnlijk dat de bak dateert uit het jaar waarin de zaak werd geopend, zij het wellicht uit de laatste maanden van dat jaar. Het ontwerpen en maken van een dergelijke bak zal allicht wat tijd hebben gevergd en het was uiteraard niet het meest dringende onderdeel van de inrichting. Bovendien sorteert een lichtreclame natuurlijk het meeste effect in de donkere maanden, zodat ook uit dien hoofde in mei met de zomer voor de deur het aanbrengen van deze bijzondere gaper niet zo dringend was. In ieder geval is hij, dunkt mij, indien niet de eerste, toch een van de eerste lichtreclames van Leiden geweest.

Hoe het deze lichtreclame verder is vergaan is gauw verteld. Hij heeft tot de sloop van 1923 gediend om duidelijk te maken dat op Hogewoerd 3 een drogisterij was gevestigd. De bak is daarna overgebracht naar Hogewoerd 33, waar hij tot 1962 aan de gevel prijkte. In dat jaar werd de drogisterij opgeheven en mijn vader heeft de bak toen geschonken aan de Algemene Nederlandse Drogisten Bond in Amsterdam. Daar heeft de bak een aantal jaren in een kist in de kelder gestaan, totdat in 1968 de Stichting Vakonderwijs voor Drogisten de Sarphatistraat verliet om in Bilthoven een eigen behuizing te betrekken. Het bestuur van de Bond schonk bij die gelegenheid de gaper aan de Stichting. Bij het uitpakken van de kist -waarbij volgens het verhaal de muizen uit de houtwol sprongen -bleek echter dat de bak ernstig beschadigd was en eigenlijk nog slechts een van de drie glas-in-loodramen zich in goede toestand bevond. Dit raam is toen aangebracht in de hal van het nieuwe gebouw, alwaar het nog steeds als decoratief element kan worden bewonderd.”

NOTEN

1. Enkele krantenberichten van de laatste jaren:

Onder de kop “Leiden wordt Las Vegas van Midden Holland” vermeldt het *Leidsch Dagblad* van 15 november 1991 dat het PvdA-raadslid Hillebrand zich onder andere ergert aan de neonreclames voor hotels en bedrijven en aan de zeer opzichtige neonreclames voor neonreclame. Hillebrand kreeg bijval van SP en D66.

“Het kan best wat minder met lichtreclames”,

stelt R. Verplancke, ambtenaar bij ruimtelijke ordening en stadsbeheer. “Winkeliers willen dat hun lichtreclame opvalt en dus zullen ze elkaar bijna als vanzelf proberen te overtreffen” (L.D. 5 augustus 1992).

Met een lichtbak bij het raam, hoeft de lamp niet meer aan (ibid.).

Leiden is serieus van plan “lelijke” lichtreclames op monumenten aan te pakken (L.D. 13 maart 1993).

2. H. Nagtegaal e.a., Leiden *verleden tijd* (1980)

36. Op 16 oktober 1907 werd de eerste particuliere aansluiting op het elektriciteitsnet in Leiden aangebracht in de damesmodezaak van de gezusters Sasburg in de Haarlemmerstraat (Leiden *zoals het* was (1994) 129).

3. De monumentale eiken trap is overgebracht naar de Lakenhal, waar een gedeelte nog altijd dienst doet als opgang naar de Grote Pers. De fraaie stucplafonds werden bij Frederik Muller in Amsterdam geveild. De Jugendstil-winkelpui van roze graniet en teakhout werd verplaatst naar Noordeinde 37, waar hij enkele jaren geleden bij een restauratie van het pand geruisloos is verwijderd (en vernietigd?).

4. J. van Lennep en J. ter Gouw, *De uithangtekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd* (Amsterdam 1868).

5. Nog herhaaldelijk kwamen mensen mijn vader in zijn zaak bij allerlei kwaaltjes om raad vragen.

6. Van Lennep 1, 107.

7. De drie identieke ramen van de lichtbak waren 85 cm hoog en 60 cm breed. De zijde van de bak die naar de gevel was gekeerd bestond uit een metalen plaat. Er bovenop

was een soort schoorsteen gemonteerd; men had met elektrische verlichting nog heel weinig ervaring en verwachtte blijkbaar een flinke warmteontwikkeling. Het lijkt mij niet onmogelijk dat het ontwerp voor de ramen eveneens door H.J. Jesse is gemaakt, hoewel daarvoor geen concrete aanwijzingen bestaan. Wel vond ik in zijn archief in het Architectuur Instituut in Amsterdam ontwerpen voor andere glas-in-loodramen in Jugendstil.

8. Wel zijn de Jugendstil-lampen zichtbaar, waarmee de etalages werden verlicht en die thans ook in het Openluchtmuseum zijn aangebracht. Deze lampen waren ingericht voor elektrisch licht. Met zekerheid kan dus wel worden gesteld dat in het pand direct bij de opening elektriciteit voor verlichtingsdoeleinden aanwezig was.

9. Deze foto is gereproduceerd op de omslag van *Bijdragen en Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde "Het Nederlands' Openluchtmuseum"* (1986) nr. 2.

10. Vriendelijke mededeling van de heer R. Teune, Stichting Vakonderwijs voor Drogisten, Nachtegaallaan 9, Bilthoven.

DE GROOTSTE WINKEL VAN LEIDEN

door

J.H. van der Steen

Zou er één Leidenaar zijn die V&D niet weet te vinden? Die er nooit binnen is geweest? Ik kan het mij niet voorstellen. Een verhaal over deze grootste winkel van Leiden hoort dan ook beslist thuis in het *Leids Jaarboekje*.

Natuurlijk, er is al eens geschreven over dit onderwerp. In 1993 vertelde Marjan Groot over het ontstaan van het warenhuisconcern, over de komst naar Leiden (in 1903), over de groei van het aantal winkelpanden, over de nieuwbouw van 1936 en over het assortiment uit de jaren dertig.

Ik wil die gegevens graag aanvullen met mijn eigen herinneringen, opgedaan in het begin van de jaren vijftig. In die tijd waren de magere jaren van oorlogsschaarste en distributie achter de rug. Ondanks de bestedingsbeperking kwam de economie weer aardig op gang. In de etalages zag je weer luxe artikelen. Kortom, het was weer leuk om te winkelen. Om te kijken. Om te kopen. Bij Vroom en Dreesmann kon je dat allebei doen. Niemand had drempelvrees. Je liep er zo binnen. Vooral op zaterdag als het regende. Dan wandelde half Leiden met dampende regenjassen trap op en trap af. Een droog verlengde van Donkersteeg en Hoogstraat.

Leerling-etaleur

Mijn verhaal begint in september 1952. Als 16-jarige kwam ik toen in dienst bij Vroom & Dreesmann als leerling-etaleur. Drie jaar lang heb ik dagelijks het hele gebouw doorkruist. Ik kwam op alle afdelingen en in alle magazijnen. Ik wist feilloos de weg door de kelders om via een houten trap precies in de juiste etalage op te duiken. Ik leerde iedereen kennen, van de hoogste chefs tot en met de aardigste winkelmeisjes. Veertig jaar later zie ik het allemaal nog precies voor me. Want wat je in je jeugd meemaakt, blijft voor eeuwig in je geheugen gegrift. Ik ga nog eenmaal terug. Wandel gerust met mij mee. Dan laat ik u V&D zien zoals ook u het zich herinnert uit de jaren vijftig.

Rondom veel etalages

De voorkant van het warenhuis is vandaag de dag in grote lijnen nog dezelfde als toen. Tussen de Waag en de hoofdingang naast de Vispoort waren vijf etalages. De Vispoort bevond zich recht achter De Vergulde Turk. Dat restaurant was toen nog volop in gebruik en de poort werd gebruikt voor aan- en afvoer van de keuken daar. Nico bewaakte daar de fietsen van de V&D-klanten. Omdat de poort openbare weg was, waren er geen klemmen en moest hij de rijwielen tegen de muur zetten. Hij had handenvol werk steeds de achterste fiets te pakken te krijgen. Maar het leverde veel fooitjes op.

Naast de hoofdingang met draaideur waren nog twee kleine etalages (kastje zes en kastje zeven in onze nummering) en tussen Vispoort en Maarsmansteeg, waar zich nu Le Café bevindt, was een passage met vijf etalages en drie eiland-etalages, allemaal ruimtes groter dan een doorsnee huiskamer.

In de Maarsmansteeg, tussen de winkels van enkele middenstanders die dapper stand hielden, waren zeven etalages. In de haakse passage van Maarsmansteeg naar Breestraat vond je de etalages 23 tot en met 42. Op de hoek van de Maarsmansteeg en de Breestraat vormde de voormalige sigarenzaak van Wolf etalage nummer 43 (wij hadden het over de Wolfkast) en aan de andere kant van de Vergulde Turk, aan weerszijden van de ingang Breestraat, bevonden zich kast 44 en 45. De etaleurs hadden dus voldoende ruimte om hun kunsten te vertonen.

Afdelingen en etages

Wie de hoofdingang aan de Aalmarkt binnenwandelde, kwam op de parterre. Aan de overkant in deze hoge ruimte begon het trappenhuis. Roltrappen waren er nog niet. Wel de twee klantenliften. Door de hele winkel heen stonden carrés van bruinhouten toonbanken opgesteld. Elk van die eilanden werd bewoond door drie tot vier verkoopsters. Zo'n afdeling beschikte over een kassa, waarin elke verkoopster haar eigen geldlade had. Voor grote transacties waren er centrale kassa's op elke etage.

Zelfbediening was nog niet uitgevonden. Iedereen werd persoonlijk geholpen en, desgewenst, geadviseerd.

Op de parterre vond je de afdelingen damesmode, handschoenen, kousen (ook reparatie van nylons!), uurwerken, lederwaren, parfumerie, furnituuren, religieuze artikelen, schrijfwaren en er was een demonstratiebalie bij de trappen richting Breestraat en Maarsmansteeg.

Het smalle winkeldeel tussen parterre en Breestraat had drie etages: in de kelder was de schoenenafdeling, op de "parterre Breestraat" vond je huis-

houdtextiel en daarboven verkocht men herenmode en herenconfectie.

De “parterre Maarsmansteeg” bevatte de speelgoedafdeling, de populaire “Discobar” (waar je de laatste tophits hoorde via telefoonhoorns), en men verkocht er fototoestellen en fietsen. Dit deel van de winkel was ontstaan door steeds weer een los winkelpandje toe te voegen aan het geheel. Dat resulteerde in veel vloeren van verschillende hoogte, dus tal van trapjes, wandjes en doorgangen. De meubelafdeling op de eerste etage was dan ook een onoverzichtelijke doolhof vol verrassingen.

Terug in het hoofdgebouw vond men op de eerste etage de afdelingen damesconfectie, korsetten, babyartikelen, kinderkleding en dameshoeden. In de ontgroeningstijd zag ik daar ooit prinses Beatrix hoedjes natekenen. Andere groentjes kregen wel gevaarlijker opdrachten.

Op de tweede etage bevonden zich de afdelingen gordijnstoffen, vitrage, tapijten, vloerbedekking, bedden en dekens, maar je kon er ook terecht voor behang, tafelkleden, vlaggen, gordijnrails, enz.

De derde etage werd voor het grootste deel in beslag genomen door de afdeling huishoudelijke artikelen inclusief serviezen en glaswerk. Aan de Aalmarktzijde bevond zich de lunchroom met erboven een dakterras.

Be parterre, gezien vanaf de ingang aan de Aalmarkt. De toonbanken waren net vernieuwd en verlicht door tl-buizen. Achterin de zaak hangt een affiche van “de praktische huisvrouw”. Foto 1953. Collectie H.J. de Vroede, Leiden.

De vierde etage tenslotte leek in verhouding klein. Dat kwam doordat op dat niveau ook de kantoren gevestigd waren. De klanten vonden op deze hoogste etage de afdeling levensmiddelen. V&D liet alle Leidse kruideniers ver beneden zich.

Ik heb nu de meeste afdelingen wel opgesomd, maar voeg er snel aan toe dat deze indeling niet steeds dezelfde was en dat de opsomming wellicht niet geheel compleet is. Seizoenpieken maakten het nodig bepaalde afdelingen te vergroten en/of te verplaatsen en ze later weer in te krimpen of zelfs (tijdelijk) op te heffen. Maar in grote lijnen beperkte men dit soort veranderingen, zodat de vaste klanten wisten wat ze waar moesten zoeken.

Achter de schermen

Op alle etages kon de klant deuren zien met de tekst “Dienst” erop. Wat daarachter gebeurde onttrok zich aan zijn of haar waarneming. Voor de bedrijfsvoering was dat deel van het gebouw echter van levensbelang.

Naast de publiekstrappen rond de lichthal bevond zich een tweede trappenhuis dat het personeel een veel snellere route bood omhoog of omlaag. Bovendien was daar een grote lift voor het vervoer van personen en goederen.

Ter controle van de werktijden hingen hier ook stempelklokken. Iedereen nam bij binnenkomst beneden zijn of haar stempelkaart mee en klokte op de etage waar gewerkt werd. Het trappenlopen gebeurde dus in eigen tijd.

Ook haalde men bij de geldwagen op de parterre de zak met wisselgeld op. Na de dagtaak werd in dezelfde zak de inhoud van de kassa daar ingeleverd.

Onder de parterre is een groot aantal kelders. Allereerst voor de expeditie, die uitmondt in de poort naast de Waag. Indertijd waren daar ook magazijnen voor levensmiddelen, de werkplaats van de technische dienst en de etalage-afdeling gevestigd. De etalages aan de Aalmarkt bereikte je via deze kelder. Je kon onderaards van de Waag doorwandelen tot aan de Maarsmansteeg en daar verder onder de straat naar een deur die uitkwam onder de Visbrug. Die deur was dichtgemetseld vanwege de ratten en bij de renovatie van de Hoogstraat (in 1986) is zij helemaal verdwenen. Alleen een nis in het metselwerk geeft nog aan waar deze antieke in- en uitgang zich bevond.

Een grote goederenlift en een kleine personenlift zorgden voor verbinding vanuit de kelder met alle etages. Daar waren lifthokken voor het tijdelijk opslaan van aan of af te voeren goederen. En ook die hadden weer “Dienst”-deuren naar de winkel.

Wie de voorgevel bekijkt, ziet boven de luifel een reeks kleine ramen. Daarachter werden indertijd de etalagedecors bewaard. Je moest bukken

onder elke vloerbalk, want de ruimte daar bedroeg niet meer dan pakweg anderhalve meter.

In de panden aan de Maarsmansteeg vond je veel verborgen ruimtes met totaal verschillende bestemmingen. Allereerst de zogenaamde partiekamers, waar het personeel de lunch gebruikte. De behangers en stoffeerders hadden wat verderop hun werkplaats. Er waren een gordijnenatelier, een pompe-
atelier (het op maat maken van confectie) met strijkkamer en nog wat kantoren waaronder de advertentieafdeling.

Hiermee hebben we de rondgang door het gebouw en langs de afdelingen wel gehad. Maar er was meer.

Ook achter de Waag woekerde het bedrijf voort. Daar waren diverse afdelingen en magazijnen richting Mandenmakerssteeg en zelfs verder doorlopend tot en met het befaamde Van Nelle-pakhuis. Daar was de opslag van onder

De gevel aan de Aalmarkt, versierd vanwege een lustrum van de universiteit. Achter het etalagedoek is een etaleur aan het werk. Foto 1950. Collectie H.J. de Vroede, Leiden.

meer huishoudelijke artikelen en andere massagoederen. Voor omvangrijke zaken als meubelen, tapijten, bedden enz. werd nog een magazijn aan de Duizenddraadsteeg achter de Haarlemmerstraat aangehouden. En tenslotte was er aan het begin van de Boommart (waar nu De Jong zijn antieke auto's bewaart) de garage, waar de bestelauto's werden gestald en onderhouden.

En nu het personeel

Met onze wandeling rond de winkel, over de etages en met ons kijkje achter de schermen blijft het verhaal incompleet. Het interessantste deel komt nog: het personeel.

Er werkten begin jaren vijftig tussen de zes- en zevenhonderd mensen bij V&D. Het merendeel verkoopsters, in mindere aantallen verkopers en chefs plus uiteraard personeel in de kantoren, ateliers, magazijnen, enzovoorts.

Er was een duidelijke hiërarchie, die voor de opmerkelijke klant zelfs zichtbaar was. Als 's morgens de verkoopsters binnenkwamen (door de personeelsingang naast de Waag), trokken zij eerst in de garderobe (tussen Waagpoort en Mandenmakerssteeg) hun winkelkleding aan: een zwart jasshort, van voren met knopen gesloten, en voorzien van een wit kraagje. Leerlingverkoopsters hadden zo'n kraagje in het blauw. En de dames van bijzondere afdelingen, zoals lunchroom en levensmiddelen, hadden bij hun werk aangepaste kleding.

De verkopers schaften zelf hun kleding aan. Meestal droegen zij een kostuum, maar op frivoler afdelingen zoals de discobar werd ook een combinatie met sportjasje wel getolereerd. In elk geval een wit overhemd met stropdas. Ook de etaleurs dienden zich in stijl te kleden. Bij een vuil karweitje was er dan een stofjas ter bescherming van het goede (en kostbare) kostuum.

Indrukwekkende uniformen

De mannen van de interne dienst droegen crèmekleurige overalls wanneer zij toonbanken verplaatsten of andere klussen klaarden. 's Middags wandelden zij in bruine uniformen door de winkel als wegwijzers en verkeersregelaars. De liftboys droegen dezelfde uniformen. Vat dat woordje boys niet verkeerd op. Bij V&D Leiden waren dit volwassen heren, getraind in het afroepen van alle afdelingen, ervaren in het binnenloodsen van kinderwagens en bij alle dames de indruk wekkend dat juist zij een voorkeursbehandeling kregen.

Ook de chauffeurs droegen een fraai uniform, grijs ditmaal, passend bij de grijze Peugeot-bestelauto's die zij bestuurden. Het aantal zilveren banden

om de manchet gaf aan hoeveel jaren zij reeds in dienst waren van de firma. Ik geloof dat ze om de tien jaar een band er bij kregen en driebanders waren toch geen uitzondering in die tijd.

De modebewuste verkoopsters waren natuurlijk niet gelukkig met hun zwarte soepjurken. Er was slechts één manier om aan die narigheid te ontsnappen en dat was lang in dienst blijven. Na 12% jaar mocht je de winkeljurk uitlaten. Natuurlijk moest je je wel in zwarte rok, zwarte pullover of vest en wit bloesje kleden. Maar je zag er dan toch uit als een cheffin en dat was al een stuk beter.

Koffie en thee alleen voor chefs

De hiërarchie bleek niet alleen uit de kleding. Chefs bijvoorbeeld mochten rond tien uur een kopje koffie gaan drinken in de “partiekamer” en rond drie uur een kopje thee. Het personeel kreeg niets en ik kan mij niet herinneren dat iemand zelfs maar het idee had daarnaar te vragen of onder de toonbank zelf voor een oplossing te zorgen.

Het duidelijkst bleek de indeling in rangen en standen via het omroepstelsel. Dat vergt enige uitleg. De Leidse vestiging van V&D was een zelfstandige naamloze vennootschap en voor een groot deel eigendom van directeur Kerckhoff. Ook het filiaal in Alphen aan den Rijn maakte deel uit van de NV en het bedrijf was aangesloten bij de “inkoopkamer”, een coöperatieve inkooporganisatie van V&D Nederland, die onder andere de aanmaak van artikelen onder eigen merk verzorgde.

Had je iemand nodig en vond je die niet op de eigen afdeling, dan werd die persoon omgeroepen via de overal in de winkel hoorbare geluidsinstallatie. Verkoopsters en verkopers vond je altijd achter hun toonbank, maar chefs en andere ambulante lieden hadden een nummer dat de telefoniste gebruikte bij het omroepen en dat tevens aangaf hoe hoog of laag die wandelaar was. Nummer 1 werd uit piëteit niet gebruikt. Dat had toebehoord aan de in 1951 overleden oprichter, de oude meneer Kerckhoff. Zijn zoon, de nieuwe directeur, had nummer 2. Diens neef, “meneer Wim” had nummer 3 en zo ging het voort. Nummer 4: de bedrijfsleider, nummer 5: de chef inkoop, nummer 6: de chef verkoop, nummer 7: de personeelschef, nummer 8: de chef etaleur, nummer 9: de chef interne dienst en nummer 10: de chef expeditie. De lagere chefs vond je rond de nummers 50, de etaleurs in het begin van de 100 en de mannen van de interne dienst rond de 150.

De telefoniste had een stem als een zilveren klokje. Als haar “honderdnegen, honderdnegen” door de winkel klonk, rende ik naar de dichtstbijzijnde telefoon en draaide nummer 9. Zij wist dan dat ik “de clackson”

gehoord had en vertelde welke afdeling ik moest bellen. Meestal moest er dan iets uit de etalage gehaald worden omdat dit was verkocht.

De telefoniste met de fraaie stem bleek een reeds oudere juffrouw te zijn die haar mannetje stond. Volgens de overlevering verhielp zij eigenhandig de storingen in de telefooncentrale, daarbij de PTT-monteurs onzacht opzij duwend.

Drukke vrijdag en zaterdag

De werkweek bij V&D kwam langzaam op gang, maar eindigde in een pandemonium van drukte. Om te beginnen was op maandagmorgen de zaak dicht. Om half twee gingen dan de deuren open voor een rustige middag waarin de verkoopsters hun afdeling op orde brachten voor de nieuwe week.

Op vrijdag begon de drukte. Er kwamen dan veel klanten van buiten naar de stad. De mannen gingen voor zaken naar de beestenmarkt; hun dames deden hun aankopen bij V&D. Ook voor de deur was het druk. Vele speciale kaaswagentjes met een paard ervoor verzamelden bij de fontein op de Vismarkt en reden in volgorde voor V&D langs naar de Waag voor het afleveren van de Leidse en andere kazen. De chauffeurs van V&D klaagden toen al over parkeerproblemen, niet vermoedend wat hun nog boven het hoofd hing. Op andere dagen konden zij hun auto rustig op het Waaghoofd parkeren. Daar stond ook vaak de auto van de maatopnemer van de behangersafdeling; de eerste Lelijke Eend in Leiden. Iedereen benijdde de berijder van dit voertuig. De directeurs parkeerden hun auto's uiteraard in de eigen garage, Boommarkt 3.

Chefs op de fiets

Verder had niemand een auto. Het personeel dat per fiets kwam, maakte gebruik van de fietsenstalling in de Mandenmakerssteeg en de chefs hadden een eigen stalling in het souterrain van voormalig koekgrossier Giesen aan de Aalmarkt. Hijzelf pakte 's morgens de vervoermiddelen van de chefs aan en droeg ze de treetjes af naar de bergplaats onder zijn woning.

Op zaterdag, met de warenmarkt voor de deur, was er bij V&D topdrukte, zowel van kijkers als van kopers. Bovendien waren er zogenaamde weekendaanbiedingen, die wij in kastje zes etaleerden. Je moest dat op donderdagmiddag voorbereiden en klokslag zes uur haalde je de doeken van de ramen, zodat het volk zich reeds die avond op de voordelige aankoop kon voorbereiden. Op zaterdagmiddag volgde een soortgelijke snelle actie in omgekeerde volgorde, zodat de aanblik vanaf 6 uur weer verantwoord was.

Grote etalageafdeling

Dat brengt me op het etaleren, een activiteit die bedoeld was om de aandacht te trekken en die bij vele Leidenaars van toen herinneringen zal oproepen.

De etalagedienst bestond indertijd uit zo'n 25 man. Chef was meneer Lucas, een creatieve en modegevoelige Limburger, die zelf vaak opzienbarend gekleed ging. Hij werd bijgestaan door zeven etaleurs, die elk een leerling hadden ter assistentie. Voorts waren er enkele aankomend etaleurs, die de minder prominente kastjes inrichtten en alleen werkten. Dan was er een groep van drie decorateurs, een viertal lakschrijvers, die met de penseel de talloze prijskaarten maakten, een materiaalbeheerder voor alle kostbare etalagematerialen plus twee man op de advertentieafdeling.

Speciale etalages voor elk seizoen

Ons werkschema liep vooruit op de seizoenen en acties in de verkoop. Op 2 januari om 9 uur had je nauwelijks tijd elkaar gelukkig nieuwjaar te wensen, want dan begon de balansopruiming. Je rende om de laaggeprijsde lokkertjes uit de kasten te halen en naar de afdelingen te brengen. Klanten hadden vaak urenlang in de kou voor de deur gezeten voor die koopjes en haast was dus geboden. Die opruiming duurde de hele maand en werd gevolgd door de Witte weken. Samen met de decorateurs hadden wij de decors voorbereid en alle etalages aan de zijde van de Aalmarkt werden gevuld met linnengoed. Veel wit met blauwe strikjes, want zo leek het wit nog witter. De hoofddecors werden door de decorateurs geplaatst, zodanig dat gezien vanaf de Hoogstraat een fraai geheel ontstond. De etaleur had inmiddels in overleg met de afdelingschef de goederen gekozen en bouwde de etalage op. Bij goedkope artikelen maakte je grote stapels en grote prijskaarten, dat onderstreepte de lage prijs. Bij duurdere artikelen maakte je fraaie groepen en chique kleine prijskaartjes, dat accentueerde de kwaliteit.

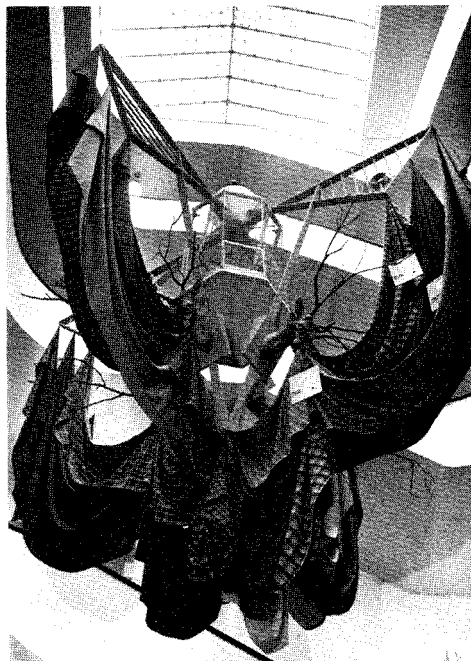
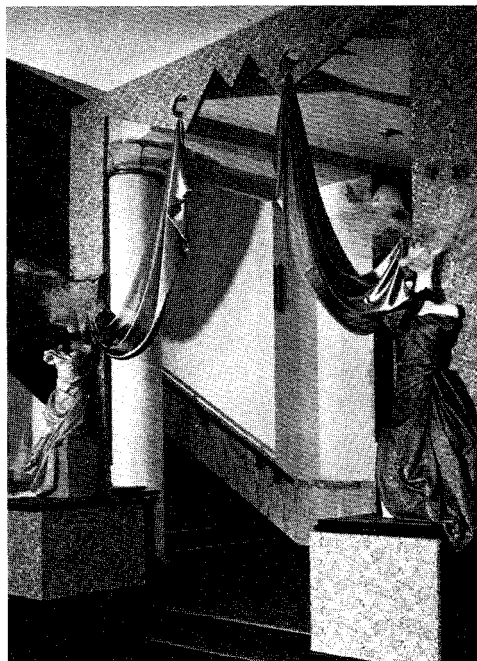
De damesconfectie stond stevast in de kasten 8 t/m 12, in de voorpassage dus. Bij de opruiming hingen we het goed op hangertjes aan lelijke latten; normaal met smaak en vakmanschap gedrapeerd op kostbare etalagefiguren of zwevend op standards van transparant plastic en aan nylondraad.

Na balansopruiming en Witte weken kwamen lente en Pasen (met natuurlijk aandacht voor de witte jurkjes en nette pakjes die de jeugd aanmoest bij de eerste heilige communie, maar ook volop aandacht voor de grote schoonmaak als de kolenkachel naar zolder was). Dan volgden moederdag, vaderdag en de zomer. Vervolgens twee weken lang de Seizoenopruiming (met bijbehorende rommelsfeer). Voor de studenten hadden we speciale acties vanwege

hun nieuw in te richten kamers en we leverden ook petten, halsboorden, strikjes en goedkope regenjassen voor de te ontgroenen leden van Minerva. Daarna kwam de herfstcampagne, waarbij de nieuwe mode een hoofdrol speelde. Bij zo'n thema werd de hele winkel betrokken. Behalve de etalages werden ook alle vitrines en de vlonders in het trappenhuis qua sfeer en inhoud aangepast. Boven op de vakken werd geëtaleerd. Aan de plafonds en tegen de pilaren hingen versieringen en themateksten.

En als alle herfstbladeren, hertengeweien en nieuwe modekleuren geplaatst waren, trokken wij ons terug in de kelders ter voorbereiding van de grootste actie van het jaar.

Zo kwam het dat wij half september al in sinterklaassfeer raakten. Enkele collega's waren zelfs al vanaf juni bezig om de bewegende etalage voor te bereiden die ieder jaar in de Wolfkast, hoek Breestraat/Maarsmansteeg massale belangstelling trok. Er was bijvoorbeeld een stadje te zien, gelegen aan de rand van een bos en overdekt met sfeervolle sneeuw. Uit het bos kwam

Stoffenpresentaties vanwege de herfstcampagne. Links de versiering van het trappenhuis, rechts een enorme vogelkooi temidden van de nieuwste stoffen. Foto's 1952. Collectie H.J. de Vroede, Leiden.

Sinterklaas aangereden, gevolgd door zo'n twintig Pieten, sjouwend met cadeaus. Bij de stadspoort aangekomen, hield de stoet stil en hief de voor Sinterklaas rijdende heraut zijn trompet. Op dit (onhoorbare) signaal zakten de poort plus de muren keurig de besneeuwde grond in en werd het stadje compleet zichtbaar. Overal waren bewegende bewoners te zien, druk met allerhande oude ambachten en andere nuttige bezigheden. De goedheiligman zette zich met zijn gevolg weer in beweging en reed zonder omwegen naar het doel van zijn komst: de winkel van V&D, strategisch gevestigd midden tussen de antieke huisjes. Door de draaideuren zag men de klanten binnendrommen. Ook de Sint verdween in het warenhuis en uit het gezicht. De stadsmuren kwamen weer omhoog en de voorstelling van pakweg tien minuten begon weer van voren af aan.

De schatkamer van Sint Nicolaas

De andere etalages waren uiteraard meer op directe verkoop gericht. We hanteerden de slagzin "V&D, de schatkamer van Sint Nicolaas" en gebruikten als hoofddecor grote kleurige schatkisten, opengehouden door fleurige Pieterbazen. Dat betekende honderden koppen zwart verven en evenveel kisten maken van karton, latten en gekleurd papier. Bij deze campagne werd ook de lichthal prachtig gedecoreerd. We maakten een gigantische ladder, waaraan tientallen levensgrote Pieten hingen met kisten vol geschenken. Het opbouwen van zo'n reuzendecoratie gebeurde op maandagmorgen. Mijn taak was om de lier te bedienen en ik liet de kabel vanaf het glazen dak van de lichthal naar beneden vieren. Deel voor deel van de ladder werd eraan vastgemaakt en steeds verder omhooggedraaid. Vanaf een rollend platform kon ik de vorderingen volgen, loodrecht naar beneden kijkend in de diepte. Het laatste stukje moesten we de lier met drie man bedienen, vanwege het gewicht.

Voor deze periode was ook de muziek in de winkel aangepast. Bij V&D had men toen reeds een bandrecorder, een levensgroot apparaat met vele radiolampen en grote razendsnel draaiende spoelen. Een wonder van techniek. Daarop was muziek overgenomen van populaire doch beschaafde muziekgroepen. Victor Silvester met zijn dansorkest, Mantovani met zijn duizend violen, dat werk. Iedere verkoopster kende alle nummers in de juiste volgorde uit het hoofd. Maar nu klonken ter afwisseling de sinterklaasversjes uit de luidsprekers. De verkoopsters zongen mee en dat gaf een speciale sfeer tijdens de voorbereidingen van het feest.

De audiëntie van Sint Nicolaas bij V&D. Foto collectie H.J. de Vroede, Leiden.

Op audiëntie bij Sint Nicolaas

Sint Nicolaas zelf was dagelijks in de winkel te vinden. Tegen tien uur verscheen hij op de vierde etage uit een dienstdeur en wandelde waardig langs de trappen naar beneden, onderweg personeel en klanten minzaam groetend. Gevolgd door zijn twee kleine Pieten ging hij naar de troonzaal, een prachtig bouwwerk, enigszins geïnspireerd op een kermisattractie, dat wij op de tijdelijk ingekrompen beddenafdeling hadden opgebouwd. Elke morgen en elke middag gaf de Sint hier audiëntie aan de jeugd, tenminste als moeder een kaartje had gekocht. Er waren diverse kaartjes met elk een andere kostprijs. Na lang wachten in de rij kon de kleine dan bij Sint op z'n knie klimmen en zijn versje zingen (of in huilen uitbarsten, dat maakte geen verschil). Piet, die inmiddels op discrete wijze moeder het kaartje had ontfutseld, verscheen dan met het prachtige geschenk dat overeenstemde met de kostprijs van het kaartje. Deze jaarlijks terugkerende activiteit was een grote klantentrekker. Ook populair bij de schooljeugd. Bij de deuren stond dan ook na schooltijd extra personeel om de jeugd buiten te houden. De rol van Sinterklaas werd jarenlang vervuld door de plechtige chef van de afdeling woningstofferding. Ik geloof dat hij zelfs na zijn pensionering hiervoorjaarlijks

terugkwam. Het is tenslotte een rol waarin ouderdom een voordeel is. Toen het hem toch te veel werd, volgde een van zijn behangers hem op. Een vent met een prachtige kop die goed met kinderen kon omgaan en hen in onnavolgbaar Leids toesprak en op hun gemak stelde. “Kom’ie niet effe op me knie zitte dan?” Prachtig.

De rol van Piet werd steeds vervuld door twee jonge leerlingen van etalagedienst of magazijn. Een begerenswaardige taak. Je hoefde pas om half tien te komen voor het schminken en omkleden en kort na vijf uur liep je alweer buiten. Met een zwarte nek, maar dat scheelde weer tijd morgen. In de slappe uren kon je in de troonzaal gerust een potje voetballen met je medepiet en zelfs Sinterklaas deed dan wel eens mee met omhooggehouden tabberd. Maar meestal had je als Piet je handen vol en de omzet in cadeautjes was evenredig hoog.

Altijd twee stappen vooruit

Terwijl de hele winkel zoemde van de sinterklaasdrukke, waren wij in de kelders alweer bezig met de volgende activiteit. We hadden de kolossale kartonnen kerstklokken uit ons magazijn gesleept om ze op te knappen. De ene dag verfde je ze van binnen rood. De volgende dag van buiten helder wit. En de derde dag smeerde je ze in met lijm en strooide je er flitter overheen. Je kwam steeds in een andere kleur thuis, want niets is aanhankelijker dan plakkaatverf of sneeuwflitter.

De drukste dag was die na sinterklaasavond. In één dag moesten dan alle etalages en de hele winkel ontdaan worden van Pietenkoppen en voorzien van kerstklokken, sneeuwstormen, engelenhaar en andere sfeermakers.

Hing dat allemaal en deden de klanten hun kerstinkopen, dan sleepten wij alweer met de rode opruimingsrekken om die klaar te maken voor de eerste actie van komend jaar. Winkeliers zijn het seizoen altijd één stap vooruit; etaleurs twee stappen. Je houdt er je hele leven plezier van, want ik ben nergens ooit te laat gekomen.

Vijftig jaar populair

In 1953 was het groot feest. De vestiging bestond vijftig jaar en dus bereidden wij een reeks extra feestelijke activiteiten voor. Wekenlang zaagden wij in de kelders kartonnen cijfers en teksten en schilderden wij lauwertakken met duizenden hardboard blaadjes goud en groen.

Ditmaal werd ook de buitengevel versierd. Glazenwasser Kukler verscheen op de Aalmarkt met zijn houten reuzenladder-op-wielen. Een etaleur die bij

de marine had gediend, meldde zich als geveltoerist en hing de lange groene latten met gouden blaadjes op. In de etalages en in de winkel plaatsten wij gouden jubileumkransen met de tekst "50 jaar populair". De personeelsleden kregen een goudkleurig blikken speldje in dezelfde vorm om de feestvreugde te verhogen. En in de Petruskerk werd een plechtige Heilige Mis opgedragen, waarbij het voltallige personeel aanwezig was.

Aan dit feest herinnert nog een bronzen plaquette met de beeltenis van oprichter Kerckhoff. Als ik in het trappenhuis kom, bedenk ik altijd weer hoe zwaar dat ding is. Ik moest 'm namelijk op hoogte tegen de muur houden, terwijl de directie van bovenaan de trap keek of dit plekje goed was. Het duurde niet lang. Als u vindt dat dit eerbewijs te laag hangt, is dat mijn schuld.

V&D loopt voorop

Vroom & Dreesmann wekte graag de indruk alles te kunnen leveren en voorop te lopen op de gebieden van mode en techniek. Toen eind 1951 voor het eerst in Nederland TV te zien was, hadden alle radiozaken (zoals die toen heetten) een TV-toestel in de etalage gezet en het volk dromde voor de ruit om dit wonder te zien. Het was op de avond van 2 oktober. Met de padvindsters in de taptoe lopend, viel het ons op dat na de grote belangstelling in de Haarlemmerstraat, op de Apothekersdijk en Aalmarkt het publiek in de Breestraat met de ruggen naar ons toe stond. Het was inmiddels acht uur en ze stonden allemaal TV te kijken.

Hoewel V&D nimmer een grote rol speelde in de verkoop van elektronica, haakte men toch in op de TV-rage. Boven de luifel aan de Aalmarkt verscheen een kolossaal TV-scherm plus een aantal luidsprekers. Vanaf de Hoogstraat konden zo honderden Leidenaars de programma's volgen. Ze duurden maar anderhalf of twee uur, zodat iedereen om half elf weer naar bed kon.

TV kijken in de lunchroom

Het duurde lang voordat iedereen TV had en daar profiteerde menig caféhouder van. Ook in de lunchroom van V&D stond een forse TV-ontvanger, maar er waren zelden uitzendingen overdag. Toen op een zondagmiddag (najaar 1952?) voor het eerst een voetbalwedstrijd op TV kwam, mocht het personeel komen kijken. Achter de personeelschef aan liepen we door de lege winkel en we kregen zelfs een kopje thee. Welke wedstrijd het was, weet ik niet meer, en de opnametechniek zal wel simpel geweest zijn, zonder herhaling van doelpunten en zo.

Een feestelijke lingerie-etage vanwege het 50-jarig bestaan van V&D Leiden. Foto 1953, Collectie H.J. de Vroede, Leiden.

In 1953 was er wel een bijzondere TV-uitzending overdag. De kroning van koningin Elizabeth van Engeland werd direct uitgezonden. Uit dit spektakel kwamen de latere Eurovisie-uitzendingen voort. Alle beschikbare stoeltjes waren al snel besproken. Ik heb er zelfs nog een vitrine ingericht met souvenirs als koektrommeltjes, minikoetsjes, theelepeltjes, bekers en dat soort spul. Veel omzet zat er niet in, maar je was weer eens actueel bezig.

Modeflitsen en demonstraties

In de lunchroom werden ook modeshows gehouden. Modeflitsen noemde men die, want de modellen kwamen natuurlijk niet van één ontwerper of modehuis. De mannequins verkleedden zich in het lifthok van de huishoudafdeling en wandelden tussen de tafeltjes de hele lunchroom door. Al dagen tevoren werd via de omroepinstallatie en middels advertenties de aandacht gevestigd op dit gebeuren.

Wat mij altijd hevig interesseerde, waren de demonstraties die op de par-

terre gehouden werden, voor de trapjes naar de parterre-Breestraat. Daarvoor reisden welbespraakte lieden alle V&D's af. Ze werkten op provisiebasis, mochten later komen, vroeger gaan en net als de chefs een kopje koffie of thee drinken. Zo was er een man met eau de cologne. Als blikvanger had hij een reuzenfles opgehangen waaruit een dikke straal van de geurige vloeistof stroomde. Alle klanten verbaasden zich hoe dit aan transparante schakels opgehangen geval nimmer leegraakte. Wij ontdekten het geheim na sluitings-tijd, toen hij de stroom had uitgeschakeld. De straal eau de cologne bestond van binnen uit een glazen buisje, waardoor de vloeistof werd teruggepompt.

Het wonder van de ossengalzeep

Echt verbazingwekkend was de act van een demonstrateur van ossengalzeep. Hij droeg een smetteloos wit overhemd en terwijl hij één mouw hiervan met wagensmeer en andere zwarte rommel insmeerde, vertelde hij van zijn vader, die vroeger bij het abattoir een emmer ossengal haalde als moeder de was niet kon schoonkrijgen. Uit die goede gewoonte van vader had hij ossengalzeep ontwikkeld. Hij pakte het blokje en smeerde er wat van op de besmeurde manchet. Vervolgens goot hij schoon water over de mouw en zie, alle vuil verdween als sneeuw voor de zon. De dames die ook wel eens vlekken in hun wasgoed aantreffen, konden bij hem zo'n stukje kopen voor de prijs van 95 centen, compleet met een gebruiksaanwijzing in de Nederlandse taal. Het was dringen om zijn kraam en de stukjes zeep waren niet aan te slepen. Ons viel op dat hij om zijn arm een plastic ondermouw droeg. Dat was de bescherming tegen de foto-ontwikkelaar waarmee hij het vuil oploste en dat wij voor schoon water hadden aangezien. Zelfs als hij het stukje wonderzeep zou vergeten te gebruiken (wat hij nimmer deed), dan werd zijn overhemd even smetteloos als anders. Hij vertrouwde mij toe dat hij de stukjes ossengalzeep voor 50 cent aan V&D leverde en dat ze hem drie cent kostten, inclusief de gebruiksaanwijzing in het Nederlands. Het moet een uitzondering geweest zijn dat de degelijke Leidse firma zo'n naar boerenbedrog riekende actie toeliet, maar mooi was het.

Opmerkelijke etalagepoppen

De etalagepoppen wekten altijd de interesse van het publiek. Ze leken net echt en het intens keurige bedrijf V&D kon zich, vooral in die tijd, niet permitteren dat zo'n zwierige dame naakt achter het raam stond. Je moest dus altijd doeken voor de ruiten doen tijdens het werk en doeken om de pop als haar jurk of mantel verkocht was en je dus tussentijds de kleding

moest vervangen. Het leek veel op de capriolen die Bert Haanstra enkele jaren later vastlegde in zijn film *Alleman*.

De etalagepoppen waren kostbare en breekbare dingen. Wij hadden figuren van de Deense fabrikant Hindsgaul, de meest mooie en dure. Enkele ervan vertoonden vreemde vlekken. Die waren ontstaan in 1940, toen de Duitsers Denemarken binnenvielen en er juist een zending poppen voor ons onderweg was. Door alle consternatie bleven ze een paar weken op het perron staan, wachtend op transport. Het daar ontstane leed bleef hen altijd aan te zien. Poppen met een oorlogstrauma.

De herenmode stond veelal in de steeg of de passage geëtaleerd. Als je daar tussentijds een pop moest omkleden, dan was dat een heel gedoe. Herenmode luistert nauwer dan die van dames. Heren dragen meerdere lagen zoals overhemd, das, vest, colbert, enz. over elkaar. Als de kleding niet perfect paste, moest je ruimtes opvullen met vloeipapier. Het handigste was dan om de hele pop maar mee te nemen en 'm in de kelder te verkleden. Je haalde dan de breekbare delen als handen en hoofd eraf. De rest van zo'n zogenaamde robot bestond uit een stijf hol lichaam met verstelbare houten armen. Terwijl de leerling de diverse deuren openhield, wandelde de etaleur met de gestrekte pop over zijn schouder door de winkel, deze vasthoudend bij het onderbeen. Zo'n wandeling leverde altijd vermakelijke reacties op.

Nieuw licht en zwevende artikelen

Omstreeks die tijd veranderde de stijl van het etaleren. In plaats van volle kasten en grote stapels ging je de goederen in groepen indelen en liet je ze liefst zweven. Daarvoor kwamen moderne plastic standaards in gebruik en spanden we ontelbare nylandraden. V&D gaf de trend aan in Leiden en was in feite de enige zaak die jongelui de kans gaf het vak te leren. Tegelijk met deze verandering kwam de behoefte aan betere verlichting. Philips had net de eerste TL-lampen op de markt gebracht en die werden nu in de etalages gemonteerd. Grote armaturen met twee TL-buizen plus twee gewone gloeilampen die met een vaag schijnsel het teveel aan stroom afvoerden.

Niet alle afdelingen waren even modern. V&D Leiden had eigen inkoopers. Veel klanten kwamen van buiten de stad en het is dus geen wonder dat bijvoorbeeld de omzet in donkerbruine "Old Finish"-meubelen groter was dan in het toen door de stichting Goed Wonen aanbevolen blank eiken. Rond die tijd kwamen nieuwe flats gereed aan de Kanaalweg. V&D richtte daar een modelwoning in en wij timmerden die ruimtes precies na op de meubelafdeling en schilderden de wanden met plakkaatverf in moderne

kleuren. De meubelinkoper werd omgepraat om blankhouten meubelen in te slaan. Wij selecteerden bijpassende vloerbedekking, maakten schilderijen in stijl en voorzagen zelfs de boeken in de kasten van eigentijdse kaftjes. Tevergeefs. Velen kwamen bewonderend kijken. Weinigen gingen tot aanschaf over. Maar de houthakkersmeubelen bleven wegvliegen.

Anders hoeft niet slechter te zijn

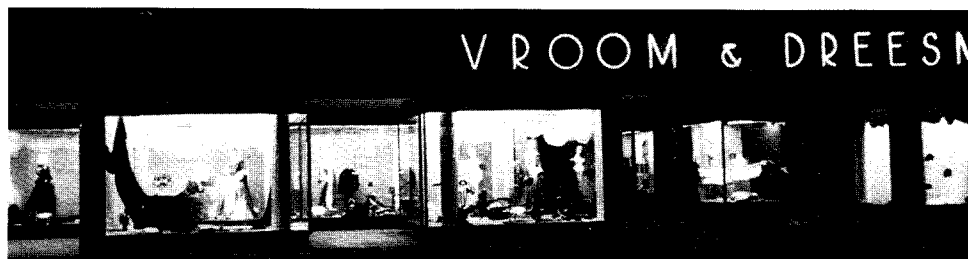
In het winkelbedrijf is veel veranderd. De zelfbediening kwam op gang en wie de rijen bij de kassa ziet, weet dat Albert Heyn meer moeite heeft om klanten buiten te krijgen dan binnen. De etaleurs zijn allang afgeschaft.

De gesloten winkelfronten zijn verdwenen. Je kijkt iedere winkel zomaar binnen. Zelfs vele deuren zijn vervangen door warmtegordijnen, zodat de klant ongemerkt en ongehinderd (maar met de hete lucht in z'n nek) binnen kan lopen.

V&D Leiden heeft de winkel drastisch vergroot. Maar als ik nu op de veel ruimere parterre kom, moet ik zoeken naar een verkoopster. In mijn tijd stonden er achter elke toonbank minstens drie. Maar de consument van vandaag durft zelf dingen te pakken. En wat een klant in z'n handen heeft is al half verkocht. Geen probleem dus.

Wie zit er nog om advies verlegen? De TV en de tijdschriften tonen je in kleur de nieuwste mogelijkheden. Ondanks driftig zappen ontloopt niemand de reclames. Alleen in antiekwinkels en tweedehands boekwinkels mag je nog een aardig gesprek met de verkoper verwachten.

V&D Leiden paste zich aan. Zit vaster in de landelijke keten dan vroeger. Gebruikt moderne technieken van marketing. Presentatie speelt altijd nog een belangrijke rol. Gelukkig zijn er nog steeds etalages daar en zonder stalen rolluiken. Men ambieert niet langer alles te kunnen leveren. Men kiest voor zaken met een juiste prijs/kwaliteitsverhouding. De sfeer van vroeger komt nooit meer terug. Die hoort ook niet thuis in een winkel van nu. Die is hoogstens aardig als herinnering in een *Leids Jaarboekje*.

DE KAART VAN LEIDEN EN DE STADSHEERLIJKHEDEN UIT 1649

door

Ronald Sluijter

In het Leids Gemeentearchief berust een grote handschriftkaart uit 1649,¹ waarop Leiden is afgebeeld, omringd door zijn heerlijkheden. Helaas is de kaart ernstig verbleekt, waarschijnlijk het gevolg van jarenlange blootstelling aan zonlicht op het stadhuis. Niettemin is het stuk een prachtig voorbeeld van de bekwaamheid van zeventiende-eeuwse landmeters in het algemeen en de maker, Johannes Dou, in het bijzonder. Ook voor het inzicht in de verhouding tussen de stad Leiden en het omringende platteland is de kaart van belang.

In dit artikel zal aan de orde komen wat de reden was voor het maken van de stadsheerlijkhedenkaart en wie er de opdracht toe gaf. Hiernaast wordt ingegaan op eerder verrichte metingen die Dou in staat stelden de kaart in korte tijd gereed te maken.

De kaart en zijn maker

Johannes Dou (1615-1682) was een telg uit een Leidse landmetersfamilie. Zowel zijn vader Jan Pietersz. als zijn oom Herman hadden het vak beoefend.” Nadat hem in 1635 door het Hof van Holland admissie als landmeter was verleend,³ trad hij nog hetzelfde jaar in dienst van het hoogheemraadschap van Rijnland, als opvolger van zijn juist overleden vader. Zijn eerste grote werk in die functie was het verrichten van metingen voor een grote kaart van Rijnland, samen met collega-landmeter Steven van Broeckhuysen. Van 1639 tot 1647 slokte dit een groot deel van zijn tijd op.⁴

Op de stadsheerlijkhedenkaart van twee jaar later is een centrale plaats uiteraard weggelegd voor de stad Leiden zelf. Het toch relatief kleine gedeelte van de kaart dat de stad inneemt, weerhield Dou er niet van nauwkeurig te werk te gaan; elke straat en elke gracht is terug te vinden en ook de molens op de bolwerken ontbreken niet. De opstallen zijn in opstand afgebeeld.

Ook in het omliggende gebied bracht de landmeter een grote detaillering aan. Wegen, rivieren, sloten, molens, bruggen en kastelen: niets lijkt te

ontbreken. Een nu nog vaag kleurverschil onderscheidt de stadsheerlijkheden Leiderdorp, Zoeterwoude (waartoe ook Stompwijk, Wilsveen, Leidschendam en Tedingerbroek behoorden) en Oegstgeest.⁵ Verder zijn in de kaart ook de afstanden in roeden vanaf de stadssingel tot kruispunten, bruggen, molens en kastelen in de directe omgeving van de stad aangegeven (tot ongeveer 1.200 roeden), gemeten langs de wegen.

De opdracht aan Dou; een juridische kwestie als achtergrond voor het maken van de kaart

De vraag waarom Dou afstanden in de kaart opnam wordt beantwoord door de opdracht, die hij op 15 juni 1648 van het Leidse Gerecht ontving: “Door Mr. Jan Dou te doen van nyeus maecten een chaerte van distantie van de limieten van de vrijdomme van de stadt, ten insichte van de getimmerten, ende oock op eene chaerte aen te teijckenen de limiten van stadtsheerlickheden ende Dou te geven: de woorden van het privilegie, hoe hij de metinge sal beginnen,⁶ midsgaders oock te meten hoeverre Endegeestjegenwoordich leijt van de stadt ende daarvan metten eersten rapport te doen.”⁷

Met “vrijdomme van de stadt” werd bedoeld het rechtsgebied van de stad, in principe begrensd door de stadsvestgrachten.⁸ In het volgende zal duidelijk worden dat het Dou’s opdrachtgevers te doen was om een kaart van het gebied buiten Leiden, zodat de formulering “van de limieten van de vrijdomme van de stadt” opgevat moet worden als “vanaf de limieten . . .”.

De aanleiding tot de grote opdracht, het maken van de kaart, was de afstand tussen kasteel Endegeest, ten noordwesten van Leiden, en de stad. De oorzaken gingen verder terug; op in het verleden ingestelde zones of “rechtskringen” rondom de stad, gericht op de veiligheid en het weren van de voor de stad schadelijke buitennering.

De rechtskringen rondom de stad

Vanaf de late Middeleeuwen wisten steden bij de landsheer bepalingen af te dwingen die zowel hun veiligheid, nijverheid als accijnsinkomsten moesten waarborgen. Zo verkreeg Leiden in 1351 een privilege dat de bouw van huizen met muren dikker dan anderhalve steen¹⁰ en het reden van laken in de directe omgeving van de stad verbood.” Dat de plattelandsnijverheid, niet alleen lakenproductie, maar ook bijvoorbeeld brouwersneringen, hiermee niet direct was verdwenen, mag blijken uit nieuwe privileges in de jaren 1415, 1440, 1451, 1463 en 1494.”

In 1531 vaardigde Karel V de zogenaamde order op de buitennering uit,

die het oprichten van nieuwe neringen binnen 600 roeden van de Hollandse steden verbood.¹³ Daar de maatregel in ieder geval in Leiden niet het gewenste effect had, volgde in 1540 een nieuw plakkaat. De grens werd nu op 500 roeden bepaald.¹⁴ Een jaar later werd deze grens door landmeter Pieter Sluyter uitgemeten, langs de wegen, en werden grenspalen geplaatst.¹⁵

In 1573 werden verschillende gebouwen in de omgeving van Leiden afgebroken om te verhinderen dat de vijand hierin tijdens het naderend beleg beschutting vond.“ Na de gelukkige afloop volgde op 10 januari 1575 het besluit de 500 roedenzone geheel vrij te houden van “getimmerten”, uit voorzorg voor eventuele toekomstige belegeringen. Tussen 500 en 800 roeden mochten alleen opstallen voor agrarische doeleinden en brouwerijen geplaatst worden.” Zeven jaar later werden in een nieuw octrooi binnen 500 roeden ook tuinhuisjes toegestaan en mocht kasteel Cronesteyn, op de rand van deze zone gelegen, weer worden opgebouwd.”

Overigens moet er op worden gewezen dat de genoemde zones geen uitbreidingen waren van rechtsmacht van de stad.“ Ze bevonden zich in de rond de stad liggende ambachtsheerlijkheden, en bleven dan ook onderworpen aan de daar geldende jurisdictie. Evenwel dienden de ambachtsheren zich te houden aan door de landsheer voorgeschreven bepalingen voor de zones, waardoor wel gesproken kan worden van bevoordeling van de stad ten opzichte van het omringende platteland.²⁰

Kasteel Endegeest, de rechtskringen en de kaart van Dou

Ook kasteel Endegeest was in 1573, althans deels, tegen de vlakte gegaan.“ Vermoedelijk werd het geheel pas rond 1610 door kasteelheer Maarten van Schouwen wat meer bewoonbaar gemaakt.” Elizabeth van Schouwen, op 11 juli 1646 beleend met het kasteel, besloot tot volledige herbouw, waarmee in 1647 moet zijn begonnen.“

De wederopbouw van het kasteel werd, met het oog op de bepaling van 1575, door de Leidse magistraat met zorg tegemoet gezien. Deze zorg was aanleiding landmeter Dou in 1648 opdracht te geven na te gaan hoe ver Endegeest “jegenwoordich” van de stad af was gelegen. Immers, de uitleg van 1611 in het noorden en noordwesten van de stad zou het kasteel wel eens “dichterbij” gebracht kunnen hebben; mogelijk zelfs binnen de 500 roedengrens, waar het ten tijde van het beleg nog net buiten lag.

Belangrijker voor de ontstaansgeschiedenis van de stadsheerlijkhedenkaart is dat het stadsbestuur door de “kwestie” Endegeest ingezien moet hebben dat door de laatste stadsuitbreidingen van 1611 en 1644 de grenzen van 500 en 800 roeden opgeschoven waren. Dit besef zal de reden zijn geweest dat

(Gemeentearchief Leiden). Duidelijk is te zien dat Johannes Dou het schaalverschil benutte om in 1649 meer details aan, te brengen.

De stadsheerlijkhedenkaart en de kaart van Rijnland

Tussen het moment van de opdracht en het gereed komen van de stadsheerlijkhedenkaart lag nauwelijks meer dan een jaar. In deze korte periode heeft Dou onmogelijk het hele op de kaart afgebeelde gebied kunnen opmeten. Dit was ook niet nodig; hij was immers al sinds 1635 in het gebied rondom Leiden actief als landmeter en kon gebruik maken van de in de loop der jaren verzamelde gegevens. Uit de specificatie van het aan de stad in rekening gebrachte bedrag blijkt dit ook. Dou vraagt geld “Over ‘t affmeeten van deselve saecke, voor sooveel deselve tot meerder perfectie is nodich geweest [...]”²⁵ De landmeter zal vooral gesteund hebben op de gegevens die hij samen met Steven van Broeckhuysen verzameld had voor de kaart van Rijnland, waaraan slechts een jaar eerder de laatste hand gelegd was. Vergelijking van de beide kaarten ondersteunt deze hypothese.

Opvallend is, dat de vorm van de stad Leiden op beide kaarten exact gelijk is. Als gevolg van het schaalverschil tussen de kaarten – 1 : 12.000 voor de stadsheerlijkhedenkaart tegenover 1 : 30.000 voor de Rijnlandkaart – is de detaillering van de eerste echter groter. De opstallen zijn hier afgebeeld, wat niet het geval is op de kaart van 1647.

Deze overeenkomst in vorm, met het verschil in detaillering, is ook waar te nemen in het omliggende gebied. Hier en daar zijn wegen en waterlopen op de stadsheerlijkhedenkaart getekend met ietwat reëlere krommingen, zoals in het geval van de weg die van de stad naar het pesthuis loopt. Verder ontbreken op de kaart van Rijnland enkele weggetjes, die wel op de stadsheerlijkhedenkaart staan. Als voorbeeld kan hier genoemd worden het laantje net buiten de stadswal in het zuidwesten, lopend vanaf de molenwatering bij de molen tot de Rijndijk. Ondanks deze verschillen is de overeenkomst in het beeld van beide kaarten groot en kunnen we veilig aannemen dat Dou voor zijn kaart van 1649 intensief gebruik heeft gemaakt van de Rijnlandkaart uit 1647.

Slot

De door Dou ingediende rekening voor het maken van de kaart, van 12 augustus 1649, was relatief laag. Begrijpelijk, omdat de landmeter zoals gezegd weinig extra meetwerkzaamheden behoefde uit te voeren. Op 17 augustus kreeg hij 398 gulden en 12 stuivers uitbetaald.²⁶

Hoe liep het af met de kwestie Endegeest? Helaas is het, blijkens de rekeningspecificatie van Dou vervaardigde kaartje van de meting naar het kasteel verloren gegaan. In de vergaderingen van burgemeesters en vroedschap is niet op de zaak teruggekomen. Wel is in de stadsheerlijkhedenkaart bij het kasteel in zeer vage cijfers het getal “584” (roeden) te lezen. Hoewel dus geconcludeerd mag worden dat Endegeest nog steeds buiten de grens van 500 roeden lag, is het aannemelijk dat op grond van de ligging binnen de 800 roedengrens wel degelijk toestemming tot herbouw benodigd was van het Leidse stadsbestuur. De bronnen zwijgen, maar de huidige aanwezigheid van het kasteel bewijst dat herbouw niet tegengehouden kon worden.

NOTEN

1. Gemeentearchief Leiden (GAL), Prentverzameling nr. 70330a. De afmetingen zijn 135 x 222 cm. De kaart is getekend op een schaal van ca. 1 : 12.000. WNW is boven.

2. J.P. Amersfoort, *Een oud plan van doorgraving van Holland op zijn smalst, met eenige bijdragen tot de levensbeschrijving van Jan Pieterszoon Dou, zijn zoon Johannes Dou, zijn kleinzoon Jan*

Janszoon Dou, alle drie landmeters van Rijnland ('s-Gravenhage 1873). *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*. dl. 11 (Leiden 1912) 406-410. J.W. Verburgt, "Het leven van Jan Pietersz. Dou als burger, landmeter, wijnroeper en notaris van Leiden, 1573-1635, toegelicht uit zijne handschriften en werken", *Leids Jaarboekje* 26 (1933-1934) 18-61. F. Westra, "Jan Pieterszoon Dou. Invloedrijk landmeter van Rijnland", *Caert-thresoor* 13 (1994 nr. 2) 37-48.

3. E. Muller en K. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811* (Alphen aan den Rijn 1987) 167, volgnr. 117.

4. G. 't Hart, "De kaart van Rijnland van 1647", *Caert-thresoor* 4 (1985) 12-15.

5. Deze heerlijkheden werden door de stad verworven in resp. 1582, 1610 en 1615/1625. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*. 2 dln. (Leiden 1975) deel "beschrijving" 243-245.

6. Dit privilege uit 1575, waarop nog wordt teruggekomen, schreef meting "van den uyt-cant van de stede vesten ende graften" voor. F. van Mieris, *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vryheden midsgaders ordonnantie, resolutien, plakkaaten, verbintenissen, costumen, instructien en handeligen der stad Leyden* (Leiden 1759) 47.

7. GAL, Stadsarchief 15741816 (SA 11), inv. nr. 240: Kladresoluties en -beschikkingen van Gerecht en burgemeesters, 9 mei 1647 ▪ 10 maart 1649, 15 juni 1648.

8. Vanaf de late Middeleeuwen kende Leiden echter verschillende zogenaamde stadsvrijheden, in omvang zeer beperkte gebiedjes gelegen buiten enkele stadspoorten, waarin de rechtsmacht van de stad werd voortgezet buiten de vestgracht. Hierin waren bijvoorbeeld leprozen- en pesthuizen gevestigd, instellingen die wel onder stadstoezicht vielen, maar vanwege besmettingsgevaar niet in de stad zelf gevestigd konden worden. In de tijd dat Dou de kaart maakte waren de stadsvrijheden al grotendeels verdwenen; door opeenvolgende stadsuitbreidingen waren ze geheel of gedeeltelijk binnen de stadswallen komen te liggen. Van Oerle, *Leiden*, 208-221. Op Dou's kaart zijn de overgebleven vrijheden

niet ingetekend.

9. Term van Van Oerle, *Leiden*, 222.

10. Dit kwam neer op 28 cm. Het verbod was er duidelijk op gericht de bouw van adellijke versterkte huizen tegen te gaan. Ibidem, 224.

11. Van Mieris, *Handvesten*, 7.

12. 1415 en 1440: N.W. Posthumus, "Een zes-tiende-eeuwsche enquête naar de buiten-neringen rondom de stad Leiden", *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 1-95, aldaar 3. 1451, 1463 en 1494: Van Mieris, *Handvesten*, resp. 9-12, 12-13 en 1416. Literatuur over de opvolgende privileges: E.C.G. Briinner, *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918). A.H. Huussen jr., "De kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluiter (1550)", *Leids Jaarboekje* 61 (1969) 91-97. Van Oerle, *Leiden*, 222-235. En het hierboven genoemde artikel van Posthumus.

13. Van Mieris, *Handvesten*, 19-21.

14. Ibidem, 21-24.

15. Van Oerle, *Leiden*, 230.

16. Ibidem, 232.

17. Van Mieris, *Handvesten*, 47-49.

18. Ibidem, 49-50.

19. Zoals de veel kleinere stadsvrijheden dat wel waren. Zie noot 8.

20. Van Oerle, 222.

21. J. Dröge, *Kasteel Endegeest* (Leiden 1993) 15, 28.

22. W. Bijleveld, "Geschiedenis van het kasteel Endegeest", *Leids Jaarboekje* 6 (1909) 1-44, aldaar 12.

23. Dröge, *Kasteel Endegeest*, 17, 28-29.

24. Te lezen als: vanaf. Zie p. 190.

25. GAL, SA II, inv. nr. 1426: Register van betalingsordonnanties door burgemeesters, november 1648 ▪ oktober 1651, 57 ro-58 vo. Specificatie van Dou en betalingsopdracht.

26. Ibidem. SA II, inv. nr. 7580: Rekeningen van de tresorier-ordinaris 1649,314 ro (17 augustus). Van het bedrag van 398 gulden en 12 stuivers was 25 gulden en 4 stuivers voor het verrichten van los van de kaart staande werkzaamheden.

Portret van Jan Hubrecht. Miniatuur van **olieverf** op paneel door Pieter Cornelisz. van Slingelandt 1653. Particuliere collectie (ontvreemd **in** 1989). Foto Iconografisch Bureau.

“OM TURXSE BOONEN TE LEGGEN”

De Zoeterwoudse tuin van Jan Hubrecht’

door

S.W.M.A. den Haan

Als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog trok het geslacht Hubrecht, vanuit het Oost-Vlaamse Eeklo naar Leiden. Te Leiden werkten leden van deze familie in de textielindustrie. Reeds de eerste in Leiden gevestigde generatie, die van Jan Hubrecht de oude (ca. 1525 -na 2 april 1598), mocht zich in een zekere welstand verheugen. Zijn achterkleinzoon, wiens tuin hierna ter sprake komt, is in Leiden geboren op 5 mei 1606. Diens ouders waren Pieter Hubrecht, koopman en textielbewerker,’ alsmede hoofdman van de baai-nering (1646),³ en Joryntgen van Schooten. Jan werd koopman en lakendra-penier en bekleedde de ambten van gouverneur van de fusteinerring en ouderling van de gereformeerde gemeente. Hij huwde te Leiden op 26 augustus 1636 Anna Ghijs, eveneens van Zuid-Nederlandse afkomst, dochter van Josias Ghijs, in 1625 baaikoopman te Leiden, en Sara van der Haegen. Zij kregen drie zonen: Josias, Pieter en Johan. Het gezin Hubrecht - Ghijs woonde in het huis “De Granaetappel”,⁴ op het gedeelte van de Breestraat dat in die tijd ook wel Nobelstraat werd genoemd. Jan Hubrecht en Anna Ghijs Josiasdr. stierven kort na elkaar, in de maanden september en oktober van het jaar 1669. De nakomelingen van hunjongste zoon, dr. Johan Hubrecht, bevonden zich tot 1872 in de kringen van het Leidse stadsbestuur.⁵ Onder de namen Hubrecht en Van Lanschot Hubrecht, leven nog altijd rechtstreekse afstamelingen van dr. Johan Hubrecht en diens echtgenote Sophia van Achtho-ven. Het huwelijk van hun kleinzoon Jan Hubrecht met Agatha Lydia van Lanschot, vormde de aanleiding tot het toekennen van de dubbele familie-naam aan Johan Alexander, de in 1771 geboren kleinzoon van deze echte-lieden.⁶

De Zoeterwoudse tuin van hun genoemde grootvader Jan Hubrecht was een van de vele “speeltuinen” die de omgeving van Leiden zo’n drie eeuwen stoffeerden. In dit artikel wordt gepoogd de geschiedenis weer te geven van een van die groene oorden, waar men in de zeventiende eeuw het aangename aan het nuttige wist te paren.

Bewoners van Hollandse steden ontdekten in de zeventiende eeuw het genoe- gen van het bezit van landhuis en tuin buiten de stadswal. Handel en industrie maakten het een deel van de bevolking mogelijk zich een weelderige levens- stijl aan te meten. De Vrede van Munster (1648) sloot eindelijk een periode van bezetting, gevechten en wrijving. Acute oorlogsdreiging was – ook offi- cieel – over en het wonen of verblijven aan de andere zijde van de bescher- mende stadswal was nog aantrekkelijker geworden. Jan van der Groen, auteur van *Den Nederlantsen hovenier*,⁷ een handboek voor de tuinliefhebber versche- nen in 1670, omschrijft het genot van het landleven: “ ‘t Vermaeckelijckste leven is het, omdat alles wat adem haelt, in de lente, somer, ja ook selfs in ‘t begin des herfts, door de aengename soete lucht, uyt de steden naer buyten gelokt, ja getrocken wordt.”⁸ Het verlangen naar frisse lucht was in de warmere tijd van het jaar groot, omdat de hinderlijke geuren van grote steden zich dan het meest aan de bewoners opdrongen. Natuurlijk gold behalve de behoefte aan frisse lucht, de behoefte aan rust als een net zo belangrijke drijfveer om tijdelijk het stadsleven te ontvluchten. Talrijke rust- zoekers hebben dit in de benamingen van hun buitenplaatsen tot uitdrukking gebracht. Een buitenplaats of “speeltuin” bood een ideale gelegenheid om weer wat op adem te komen. Dergelijke ontspanningsoorden dienden verder als geldbelegging, “productiegebied”⁹ en als middel ter verhoging van het maatschappelijk aanzien. Vele van zulke met creativiteit en vernuft uitge- dachte tuinen, kunnen worden beschouwd als een uiting van kunst. De tuinkunst gaat terug tot voor de jaartelling (denk bijvoorbeeld aan de oude Grieken en Romeinen) en behoorde tot een van de meest geliefde kunstvor- men, niet alleen in de Republiek maar in heel Europa.

De textielnijverheid van Leiden bereikte tijdens de Gouden Eeuw haar hoogste punt en vele welgestelde ondernemers en andere patriciërs van de overvolle stad, lieten hun voorkeur blijken voor de dorpen in de omgeving. Zoeterwoude was zo’n uitverkoren dorp. Vooral tussen Oude Rijn en Hoge Rijndijk (in de uiterwaard) vonden zij een geschikte omgeving om hun tuinen aan te leggen. De meeste van de zogenaamde “speeltuinen” waren voorzien van een tuinhuis dat zich leende om een gehele dag buitensteeds te vertoeven, want veelal was ook een kookgelegenheid aanwezig. De zintui- gen van de bezitter konden zich op de tuingrond tegoed doen aan bonte kleurschakeringen van bloemen, weldadige vogelzang en smaak en aanblik van zomer- en herfstvruchten. Verschillende tuinhuizen deden denken aan buitenhuizen of konden worden beschouwd als zodanig. Tuin na tuin sierden Zoeterwoudse en Leiderdorpse zijden van de Oude Rijn.” Ondernemers, al

dan niet met een zetel in de stedelijke regering, en intelligentsia, die elkaar beroeps- en ambtshalve bezochten in de stad, troffen elkaar bij mooi weer opnieuw in deze bladerrijke omgeving. Voor het prettig regelen van zaken of aangenaam converseren, zocht de voorname burgerij van Leiden op mooie lente-, zomer- of vroege herfstdagen een toevlucht buiten de stad. Behalve langs de Oude Rijn (en later tevens langs de Haarlemmer Trekvaart), verfraaiden de Leidse burgers ook de singels met hun tuinen. De singels zelf waren zo overvloedig met bomen beplant, dat de stad Leiden wat dit betreft een landelijke vermaardheid had. Zo bood een regent uit Zierikzee in 1631 aan, zijn stad “te vercierē met schone en vermaeckehjke boomen en plantagieē”, waarbij hij Leiden als eerste van drie voorbeeldsteden noemde.” De schoonheid van het direct buiten de singelgracht gelegen tuinlandschap inspireerde in 1734 om er een boekwerkje aan te wijden.¹² Een delegatie van de Caledonian Horticultural Society bezocht dit gebied in 1817.” Het gerenommeerde Schotse genootschap van tuinbezitters liet zich prijzend uit over de vruchtbare grond en interessante beplanting.¹⁴

Men kan zich licht indenken hoe het er in de zeventiende eeuw, bij een prettige temperatuur, in de tuinen aan toe ging. Wandelend over de paden van elkaars geometrisch aangelegde tuinen, was er gelegenheid tot het aanhalen van zakelijke banden en lobbyen. Onder takken, gebogen onder het gewicht van welgevormde reinetten, werd voorgesteld gezamenlijk een goedkope en toch kwalitief verantwoorde partij Schotse wol in te kopen. Aan de rand van vijvers met volgevreten goudkarpers werd steun toegezegd bij de eerstkomende vroedschapsverkiezing, en ter hoogte van het nieuwe schuithuis kwam een of ander wetenschappelijkvraagstuk ter sprake. Menige aange-name dag zal in tuin of op buitenplaats zijn doorgebracht, maar in de eerste plaats gezamenlijk met gezinsleden en andere leden der familie.

Het grondgebied van de tuin

Genoemde textielondernemer Jan Hubrecht liet zich, voor Leids begrip, reeds vroeg verleiden tot het houden van een tuin buiten de stadswallen. In 1637 kocht hij het eerste stuk land voor de aanleg hiervan in de uiterwaard van de Oude Rijn die bij Zoeterwoude hoorde. Het aangrenzende tweede perceel, ten noorden van het Schouw- of Godtspad (latere Bruggestraat), kocht hij op 17 maart 1640 van de erfgenamen van Marijten Cornelisdr., weduwe van Cornelis Gerritsz. Schipper. Dit was toen nog geen “speeltuīn”, want de omschrijving maakt melding van een stuk warmoesland.” Hubrecht verwierf niet alleen de grond, maar ook de “notinge ende potinge daeropstaende”: de op het betreffende perceel geteelde gewassen. De twee percelen

waren, zoals opgemerkt, naast elkaar gelegen, ten noorden van de tegenwoordige Bruggestraat. Aan de Hooglandse Kerk te Leiden moest jaarlijks over het laatst aangekochte perceel 2 pond en 2 schellingen (in sommige jaren ook een wel pond minder) erfpacht worden betaald.’” De derde en laatste uitbreiding van het terrein was die van 1662, in welk jaar Jan Hubrecht op een veiling een huis en erf “getekend met letter B” aan de Hoge Rijndijk kocht van de minderjarige kinderen van Sacharias Willemsz., “met ’tgeen daerinne ende aen aert- ende nagelvast is”, voor de somma van 238 gulden. Dit huis had de viskoper Sacharias Willemsz. in 1639 voor 270 gulden gekocht van de kinderen van Louris Pietersz. van Egmont en Marijten Jansdr. Proost. Er hoorde toen ook een boomgaardje bij. De vruchtbare modder die bagge- raars uit de rivier op het bijbehorende erf hadden geworpen, was niet bij de koop begrepen.

Aanleg

Jan Hubrechts almanakaantekeningen kennen helaas, afgezien van enkele notities uit 1640, een hiaat in de periode 1626-1646, waarin de aanleg van de tuin plaatsvond. Misschien schemert iets van zijn aanpak door in het advies gegeven in zijn brief van 28 december 1648, aan zijn broer Pieter Hubrecht te Hamburg,” die kennelijk van plan was een tuin te gaan aanleggen. Hij raadde in deze brief aan “de hof” in het midden het hoogst te maken, opdat overtollig water kon afvloeien. Betreft dit iets wat Jan Hubrecht in de uiterwaard van de Oude Rijn zo’n acht jaren eerder al had beproefd? Afdoende voor de waterafvoer is het hoogteverschil dan voor hemzelf niet geweest, want meerdere malen maakte Hubrecht aantekening over zijn “thuynmolen”, die diende tot beheersing van de waterstand. In de almanaknotities komt een aantal soorten bomen, heesters en andere planten voor, die op het tuinterrein stonden of kunnen hebben gestaan. De genoemde brief aan zijn broer vermeldt bijvoorbeeld de tulp. Dit bolgewas had zo’n tien jaar eerder in de Nederlanden de speculatiewoede of “bolle-razernij” ontketend, die voor fabelachtige prijzen had gezorgd. Na de scherpe prijsdaling van 1637 waren de bollen nog steeds vrij duur. De tulp was verkrijgbaar in wit, rood, purper, donkerpurper en combinaties van deze kleuren, en droeg soms tot de verbeelding sprekende namen als “Generalissimo de Costa”, “Laten Blijenburger” en “Gele en Rode Leyden”. De lagere gewassen werden door een houten schutting beschermd tegen de noordwestenwind. Daarnaast moeten ook bomen tot beschutting tegen de wind zijn gebruikt. De betrekkelijk grote bedragen die in december 1660 en juni 1663 “voor boomen” werden betaald, duiden op aankoop van een flink aantal bomen

ineens. We mogen er toch wel vanuit gaan, dat deze als heining moesten dienen (beuken, eiken, iepen, linden of populieren). Hubrecht laat beide keren het noemen van de soort achterwege. In 1674, zo'n vijf jaar na zijn overlijden, was sprake van een rij bomen geplant buiten de tuin, op de Hoge Rijndijk.¹⁸ Hubrecht betoonde zich overigens in de brief aan zijn Hamburgse broer uit 1648 geen voorstander van de boom. Hij raadde Pieter Hubrecht af om bomen te planten, vanwege het vele voedsel dat deze nodig hebben. Hij schrijft: "Boomen is gants ongeraaden te planten, neemt al eertvrucht, ende anders niet." Behalve namen van soorten fruitbomen, ontbreken namen van boomsoorten in de almanakken. Zou de eikenboom, waarvan de onrijpe vrucht op het blazoen Hubrecht voorkomt, wel deel hebben uitgemaakt van de beplanting?¹⁹

We kunnen ons, mede naar aanleiding van het voorgaande, niet aan de indruk onttrekken, dat Jan Hubrecht over de meeste gewassen geen aantekening maakte. Het toen onmisbare palmboompje (buxus) bijvoorbeeld, onder meer in gebruik voor het maken van heggetjes ter afbakening van vakken, komt niet voor. Aan sierplanten wordt alleen van de tulp en de wingerd" gewag gemaakt, terwijl, om maar enige soorten te noemen, de acanthus, anjer, dubbele boterbloem, duizendschoon, lavendel, lis, ridderspoor, strokroos en vingerhoedskruid, in de zeventiende-eeuwse tuin geen bijzonderheden waren. Andere bekende bolgewassen dan de tulp, zoals hyacint, krokus en narcis, konden hier mede regelmatig worden waargenomen. Uit de categorie knolgewassen vielen er onder andere de anemoon, gladiool, lelie en soms zelfs de cycлаam te bewonderen. Kruiden kwamen altijd wel voor. De "rechte koningin der bloemen", de roos, kon destijds onder de gangbare sierheesters worden geteld. Aanwezigheid van wingerd en tulp duidt op het bestaan van een siergedeelte in Hubrechts tuin." Echter, het staat vast dat het perceel hoofdzakelijk diende voor teelt van fruit en groenten. Dit wordt geïllustreerd door het feit, dat het onderhoud in de jaren '60 grotendeels werd uitgevoerd door een in de buurt woonachtige groentenkweker en diens echtgenote (zie hierna). Mac Donald, lid van genoemd Schotse genootschap, zag in het begin van de negentiende eeuw opvallend veel tuinen van Leidenaren met moerbeibomen, door hem als oud omschreven.²² Was dit een van de gewassen, niet genoemd maar toch aanwezig in de tuin van Jan Hubrecht? Zeker sedert 1659 stonden er in Jan Hubrechts tuin wingerds. De "Bryonia ofte wilde wijngaert" werd meer dan eens op buitenplaatsen geteeld. Tenzij deze in kassen stonden, brachten wijnstokken zelden of nooit druiven op. Dat deze buiten de kas al tot bloei kwamen, mocht tot de uitzonderingen worden gerekend. Eind mei 1661 lukte het hem om in zijn werkvertrek in het woonhuis op de Nobelstraat, er een als kamerplant in bloei te krijgen. Naar

aanleiding hiervan vinden we te midden van zakelijke boekhoudkundige gegevens de aantekening: “Den 28sten deser maendt hebben de druyven hierboven op ‘t cantoor, binnen de glaesen, staen bloeyen!” Pro memorie tekende hij aan in zijn almanak van 1653, bij de maand augustus, om in het begin van die maand “Turkse boonen te leggen” (te poten). Deze welbekende groene Turkse boon werd ook wel Roomse boon genoemd, en diende als voedingsmiddel. De tot haar nabije familie behorende zwarte boon was in 1628 (jaar van de Zilvervloot) door admiraal Piet Heyn (1588-1629) uit Amerika naar de lage landen gebracht. In 1663 kocht Hubrecht 300 koolplanten. In de brief van 1648 adviseerde hij Pieter Hubrecht verder zich nog niet te wagen aan de teelt van “spersius” ofwel asperges. Hij zei hierover: “[...], uedele soude geen lust daerinne vinden, vermits gij die te vrough soudt snijden, dan worden die bedorven. Ik hebbe preuve daarvan” (hij had dit zelf ondervonden). Enkele andere populaire groentensoorten waren in Hubrechts tijd: ajuin, andijvie, biet, pompoen, radijs, kropsla en veldsla, spinazie en gele wortel (pastinaak).

In oktober 1658 had “freer”²³ Joris Trekels hem een exemplaar van de “Spaense witte krieck van Oetgiens” beloofd. Trekels’ belofte hield in, dat hij in de herfst van dat jaar een krieck (een laatrijpe bijna zwarte, zeer zoete kers) zou geven. Zwager Trekels had zich lovend over deze fruitboom uitgelaten. Blijkens een aantekening gemaakt in oktober 1664, wilde Jan Hubrecht voor zichzelf bij Werenfried van Wiggen aanschaffen: een “dubbele Spaense kers” (Udense of Spaanse kers?), een “dobbele meykers” (vroegrijpe kersensoort) en een “laate groote morel” (grote zure donkerrode kers). Voor zijn broer Pieter Hubrecht zou hij kopen: “groote aelbessen, groote cruysbessen en verscheyden goede persickboomen, mede eenighe goede peeren- en appelboomen”. Zonder meteen het gladdere ijs van de onzekerheid te betreden, kan men wel aannemen dat Hubrecht, ten behoeve van de tuinierende broer, vruchtenbomen en -heesters zou gaan kopen, waarmee hij in eigen tuin goede ervaringen had opgedaan. Een vermoeden dat wordt gesterkt door de wetenschap, dat Hubrecht ook uit eigen ervaring advies over het telen van asperges gaf. Men kan zich afvragen waarom hij zoveel moeite moest doen voor verscheping van de fruitgewassen naar het noorden van Duitsland, waar toch de nodige soorten verkrijgbaar moeten zijn geweest.

Uit Hubrechts aantekeningen over gewassen voor zijn eigen en voor zijn broers tuin (aannemende dat hij die zelf ook had geplant), vallen gewassen voor consumptie en voor decoratie te distilleren. Wanneer men een en ander in een poging tot reconstructie van de opzet van de tuin een plaats wil geven, blijkt een terrein met drie gedeelten een eerste vereiste te zijn:

1. een siergedeelte, voor onder meer tulpen en wingerd;

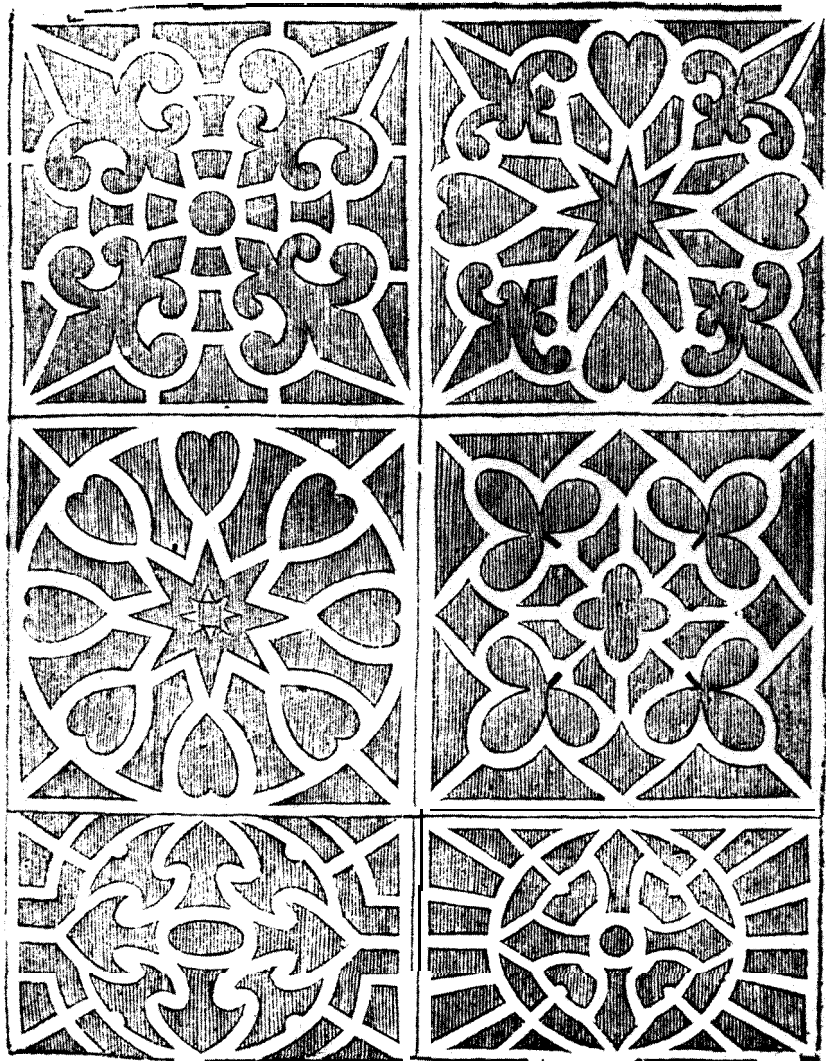
2. een moesgedeelte, voor onder meer asperges, kool en Turkse bonen;
3. een boomgaard, voor onder meer appel-, peren-, kersenbomen en perzikbomen, en kruis- en aalbessenheesters.

De zeventiende-eeuwse tuin was helder van opzet, met zijn vierkanten en rechthoeken aan weerszijden van een hoofdpad (de hoofdas), nu en dan opgevuld met figuren. Buxus omzoomde deze bloem- en kruidenperken. De tuin van Hubrecht zal hierop geen uitzondering hebben gevormd. Achter de uiterdijk van de tuin moet langs het water een pad zijn geweest, dat geheel of gedeeltelijk door een latwerk-constructie ter geleiding van een klimmend gewas werd overdekt. Elders in de tuin overdekte zo'n berceau nog een ander pad. Van objecten ter accentuering van hoeken en middelpunten, als potten en een zonnewijzer, maakt hij melding. Het laatstgenoemde, nuttige "hofcieraet" kocht Hubrecht in 1661 voor 50 gulden en 8 stuivers (voor die dagen een fors bedrag) ; het moet dus wel een blikvanger zijn geweest. Houten of pleisterwerkbeelden of beide, zouden er hebben kunnen gestaan. Misschien bevonden zij zich onder "al 't opstal", dat hij in 1659 voor 50 gulden wilde overnemen uit de tuin van zijn broer Jacob Hubrecht, of onder het "opstal" van Jan de Smet Jacquesz., waarvoor hij 175 gulden bood.

Onderhoud

Benodigdheden voor het onderhoud van een tuin, als kruiwagen, gieter, scharen, spade, schepje, schoffel, riek en hark behoorden tot de standaarduitrusting van iedere hovenier van toen. In de bergplaats van de tuin aan de Oude Rijn is dit zonder twijfel aanwezig geweest. Een stuk "hofgereetschap" dat door Hubrecht werd genoemd was de "blicke blomboor", een metalen cilinder om in de grond te steken ter verplanting van een gewas. In *Den Nederlantsen hovenier* gebruikt Van der Groen voor dit stuk gereedschap het woord "aerdtdoor". Het voordeel van het werken hiermee was, dat de aarde om wortelkluit of bol heen bleef zitten, zodat het verplanten geen schade aan het betreffende gewas kon berokkenen. Zelfs bloeiende planten konden zo worden verplaatst. Een ander stuk tuingereedschap door Hubrecht genoemd, betreft een mollenval. In mei 1659 had hij twee vallen laten vervaardigen. Vallen voor "mollen, rotten, muysen als andere ongediert" waren volgens meergenoemde tuinman Van der Groen uitermate belangrijk. Fruit, groenten en onkruid verzamelden de tuinlieden in "thuynmandens".

Het onderhoud van de tuin lag in de periode 1654/1667 in handen van zo'n acht verschillende personen.²⁴ Jan Hubrecht duidt de tuinlieden meestal op familiäre wijze aan, in de trant van "Hendrick de wijngaerdsnoeyer" en "Leendert de thuynman", wat het onmogelijk maakt hen te identificeren.

L 3

Voorbeeldontwerpen voor de indeling van bloemperken. Uit: J. van der Groen, *Den Nederlantsen hovenier.* (Amsterdam 1670). *Rijksherbarium Leiden.*

Maar twee van de personeelsleden worden beter aangeduid: Claes Cornelisz. van Wijck en zijn echtgenote (waarschijnlijk dezelfde als “Maertgen Cornelisdr.” of “Maertgen ons thuynwijff”), die in de jaren 1662-1667 in de tuin werkten. Van Wijck was warmoezenier met land in de buurt van Hubrechts terrein. In de maanden februari en maart van de periode 1659-1661 ontving “Hendrick de wijngaertsnoeyer” betalingen wegens het snoeien van de druivenranken, hetgeen een specialist vereiste. Voor deze personen, en voor de overige, is het werk aan de tuin een nevenactiviteit geweest. Het mag worden aangenomen dat ook Hubrecht zelf, naast het houden van opzicht, het tuingereedschap hanteerde.

Men bracht in de maanden februari, maart en april tamelijk grote hoeveelheden mest per schip. In april 1659 bijvoorbeeld, kocht Hubrecht “1 groot schip mis” voor 12 gulden, waarna nog een kleinere hoeveelheid van 3 gulden werd aangevoerd. Hubrecht bedoelt met “schip” vast niet de toen gangbare inhoudsmaat “schip” of “schepel” (0,1 hl), want waarom dan te spreken over “een groot schip”? Om over de in dat geval zeer hoge prijs van 12 gulden voor zo’n kleine hoeveelheid mest nog maar te zwijgen. Het moet een vaartuig zijn geweest waarmee de mest naar de tuin werd vervoerd, maar geen bijzonder groot. In 1665 kwamen namelijk maar liefst 32 keren schepen met teelaarde en zand over de Oude Rijn aangevaren! Ofschoon niet bekend is hoeveel vierkante meter de tuin (in de akten “groot” genoemd) besloeg, kan alleen al op grond van de hoeveelheid mest die er jaarlijks op werd gegooid, worden gezegd dat ook naar de opvattingen van deze tijd dit een grote tuin valt te noemen. De mest hoefde niet per se van dierlijke oorsprong te zijn, faecaliën werden ook gebruikt. Voor de aspergeteelt was deze zogenaamde “poortaerde” zelfs heel goed, volgens de prinselijke tuinman Van der Groen in zijn genoemd handboek.

Tuinliefhebbers onder elkaar

Tuinliefhebbers heden ten dage lijken niets liever te doen dan onderling ervaringen uitwisselen en elkaars tuinen bekijken. In de zeventiende eeuw zal dit niet anders geweest zijn. Hubrecht maakte notities van vele contacten die hij heeft gehad, zakelijk en privé. Begin februari 1646 reed hij, samen met ene Jap Snap, per arreslee over het ijs naar zijn tuin, en in 1654 bracht ds. Joannes Derramoutius hem daar een bezoek. Ongetwijfeld zal hij ook regelmatig van familie, vrienden en kennissen een uitnodiging hebben gehad om hun tuinen te komen bekijken. Slechts van een van de weinige keren dat hij zich in een vreemde tuin begaf (in 1655 toen hij “beyde de thuynen” van een zekere Middelman²⁵ had bekeken), is iets genoteerd. Over onderlinge

uitwisseling van gewassen en zaden melden de almanakken echter niets.

Een tijdgenoot van Hubrecht lukte het (in 1658) als eerste in de Verenigde Nederlanden ananasplanten te kweken. Deze tuinliefhebber had ook de paleistuin in Versailles van de Franse Zonnekoning bestudeerd. Zijn naam was mr. Pieter de la Court (ca. 1618-1685). De la Courts hofstede, Meerburg, waar hij de ananas in een 's winters verwarmde kas wist te telen, lag in de onmiddellijke omgeving van de tuin in de hoek van Oude Rijn en Bruggestraat. Twee welgestelde tuinliefhebbers van Zuid-Nederlandse afkomst en uit de dezelfde beroepsgroep, met aanzienlijke tuincomplexen in elkaars nabijheid; kortom personen die tenminste van elkaar gehoord moeten hebben. Dankzij een akte voorkomende in de Leidse notariële protocollen²⁷ is bekend dat er in de jaren '30 van de zeventiende eeuw inderdaad contact tussen beiden is geweest. Echter, dit contact was allerm minst hartelijk. De jonge Jan Hubrecht legde naar aanleiding hiervan voor notaris Outerman op 28 juni 1637 een verklaring af. Hubrecht verklaarde dat (de toen maar zo'n 20 jaar oude) Pieter de la Court hem een week tevoren voor de Baaihal een "valschaert" had genoemd, en dat hij graag zou willen weten om welke reden De la Court hem zo bejegende. De zaak moet zijn uitgegaan als een nachtkaaars, want Pieter de la Court ontkende "een valschaert van Jan Hubrecht gemaect te hebben, veel min 't selve noyt te hebben gedacht" (!). Een permanent-slechte verstandhouding tussen Hubrecht en De la Court zou een verklaring kunnen zijn voor het feit dat de naam van laatstgenoemde in Jan Hubrechts almanakken ontbreekt.

Tuinhuis

Aan stenen opstallen was er in 1646 tenminste een tuinhuisje. Jan Hubrecht schrijft namelijk in januari van dat jaar met betrekking tot de invallende dooi, dat het ijs van de Oude Rijn was gesmolten tot voor " 't huyscen". Er stond dus een tuinhuisje aan het water; natuurlijk verreweg het gemakkelijkste punt van de hele tuin. Dergelijke gebouwtjes waren bijna altijd aan de rand van een perceel gesitueerd, met uitzicht op water, weg of weiland. Op het levendige punt aan de rivier, tegenover de Leiderdorpse dorpskern met haar bekoorlijke kerkje, kon men allerlei vracht- en pleziervaartuigen zien passeren. Op de gravure van Abraham Rademaker (1676/'77-1735) uit 1732 is een vrij groot "speelhuis" zichtbaar, dat tamelijk goed overeenkomt met het tuinhuis op de tekening uit 1698. Van een "huyscen" is hier kennelijk geen sprake; het is dan ook gerechtvaardigd te veronderstellen, dat een klein tuinhuis door een groter werd vervangen (bleef het oude tuinhuis naast het nieuwe staan?).²⁷ Over de bouw hiervan zijn geen aantekeningen gevonden.

Het latere tuinhuis was een dwarshuis met een boven- en zolderverdieping. Het stond in verbinding met de belendende toren. Aan de kant van de rivier – te zien op de gravure – bevonden zich op de eerste verdieping vensters, hoog genoeg om verzekerd te zijn van een mooi uitzicht op de rivier. Op betreffende gravure heeft het gebouw drie kloosterkozijnen, waarvan de onderste helft met een luik kon worden toegesloten. Op de zolderverdieping is een koekoek aangebracht.

In het tuinhuis moet het goed toeven zijn geweest, niet alleen 's zomers maar ook 's winters. We mogen aannemen dat de flinke schoorsteen voor twee stookplaatsen diende; een op de begane grond en een op de eerste etage. Beneden en op de verdieping bevonden zich in 1713 vertrekken met een zekere luxe, gezien de aanwezigheid van behang en glasgordijnen.²⁸ Het beste vertrek bevond zich ongetwijfeld op de eerste verdieping, de verdieping met de vensters aan de kant van de Oude Rijn. Ook als het minder warm was, werd er wel gebruik gemaakt van het tuinhuis, zoals in september 1655, toen de door de pest getroffen dienstbode ter verdere verpleging hier een onderkomen vond. In januari 1667 bracht men per slede turf naar de tuin, wellicht om het gebouw voor een andere tijdelijke bewoner te verwarmen. Jan Hubrechts neef Josias van de Capelle en ds. Everardus hebben in juni 1655 in het “speelhuis” gelogeed. Tussen 1730 en 1735 vond afbraak plaats in verband met de bouw van een paviljoen.

In 1658 stond er ook een tuinhuis aan de andere zijde van het terrein, want in dat jaar verzocht Hubrecht aan dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland onder meer om toestemming voor het repareren en renoveren van “schutting en thuynhuysen” langs de Hoge Rijndijk. Het uitzien op de rijweg behoorde toen blijkbaar ook tot de mogelijkheden. Jan Hubrecht bouwde op zijn tuin twee of drie gebouwen met stookplaatsen, want hij betaalde (onder meer in 1665) Schoorsteengeld voor de aanwezigheid van vier stookplaatsen.

Belvédère

De tuineigenaar kon zelfs vanuit de hoogte uitzien over het opgaand geboomte van naburige buitengoederen en de kern van Leiderdorp heen. Vanaf zijn belvédère was bij helder weer de wijde omtrek zichtbaar. Staande op de kleine uitkijktoren moet Jan Hubrecht de kerktorens van het nabijgelegen Gouda, Delft en Den Haag hebben kunnen waarnemen. Hubrechts bouwwerk is er een dat in de contreien van Leiden, en misschien ook wel op grotere schaal, in de “speeltuinen” van de zeventiende eeuw, zijn weerga niet kent. Evenals de middeleeuwse torenbouwende stadsbestuurders en

De Oude Rijn gezien van Leiden naar Leiderdorp. In het midden de belvédère op de tuin van Hubrecht. Links de kerk van Leiderdorp (waarvan de naam teveel naar rechts staat). Detail van een pentekening van John Talman 1698. Foto Gemeentearchief Leiden.

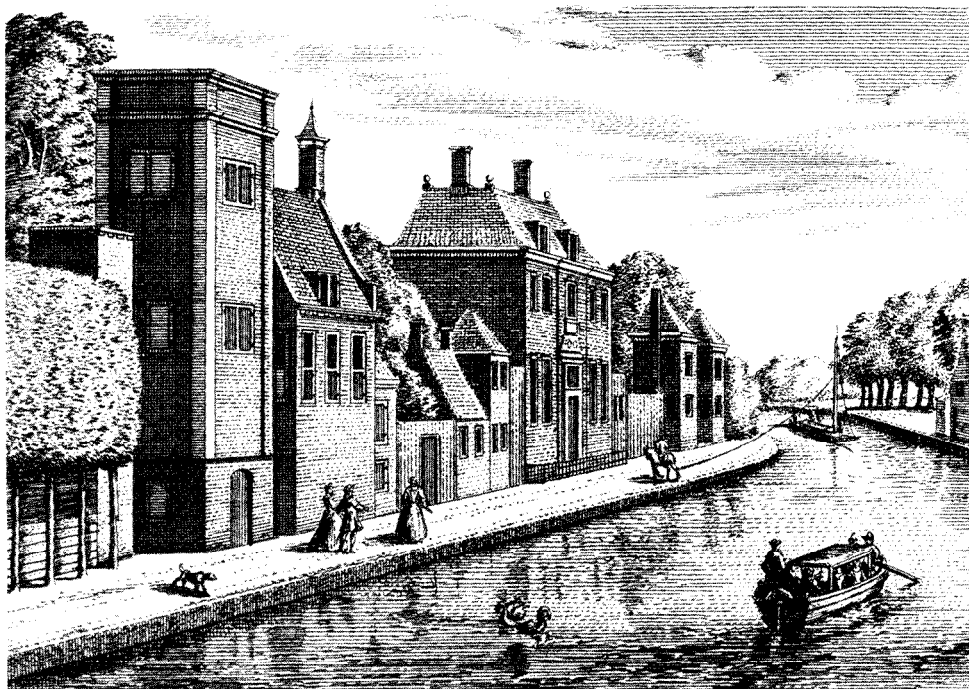
edellieden, wilden de zeventiende-eeuwse buitenplaatseigenaars met hun torens autoriteit en status etaleren. Hubrechts toren en het daarmee verbonden tuinhuis gaven de aanblik van een miniatuurkasteel. Torens waren bij de bouw van landhuizen in de zeventiende eeuw erg gezocht. Door bestudering van het nog bestaande beeldmateriaal van in die eeuw gebouwde buitenhuizen en als zodanig verbouwde kastelen en ridderhofsteden in Rijnland, vallen twaalf voorbeelden van dergelijke huizen met torens te achterhalen.²⁹ Maar dat zijn buitenplaatsen, geen “speeltuinen”. Het bouwen van een toren op een “speeltuin”, door een niet tot de stedelijke regering behorende Leidenaar, getuigt van een sterk gevoel van eigenwaarde. Een indruk die iemand gauw opdoet, wanneer hij of zij zich verdiept in de persoon Jan Hubrecht.

In zijn aantekeningen en in de transportakten wordt de belvédère aangeduid als een “torentje”. De pentekening van 1698 verbeeldt evenwel een bouwwerk, dat de beschouwer in verwarring brengt wanneer deze de kerk

van Leiderdorp op de prent zoekt. De belvédère beschikt namelijk eveneens over een torenspits, en is iets hoger weergegeven dan de Leiderdorpse kerk.“” Zelfs de tekenaar lijkt in verwarring te zijn gebracht, omdat de plaatsnaam “Leyderdorp” boven het Zoeterwoudse in plaats van het Leiderdorpse grondgebied is geschreven. Het kerkgebouw van Leiderdorp en het “Hubrechtorentje” lagen bijna tegenover elkaar. Uitgaande van de hoogte van de Leiderdorpse kerk zou de hoogte van de toren moeten worden geschat op circa 23 meter, want het kerkgebouw heeft vanaf het maaiveld tot halverwege de dakruiter een hoogte van circa 23 meter.“” Dit lijkt wat aan de hoge kant te zijn voor een gebouw met een grondvlak met zulke bescheiden afmetingen als op de gravure. Als we op deze prent de hoogte van het bouwwerk vergelijken met de hoogte van nabijgelegen gebouwen en de lengte van de wandelaars, blijkt de toen reeds verlaagde belvédère omstreeks 13 meter hoog te zijn.“” Het is moeilijk voorstelbaar dat de opbouw dus een hoogte van omstreeks 10 meter moet hebben gehad. Met enige voorzichtigheid kan de hoogte van de toren in zijn oorspronkelijke staat op zo’n 18 meter worden gesteld.

De eerste maal dat de vierkante uitzichttoren in de almanakken voorkomt, is in 1659, het jaar van de bouw. Op 28 januari betaalde hij Jacob Kremer³³ 167 gulden, voor niet nader gespecificeerde werkzaamheden. Hij noteerde dat dit bedrag 1 gulden het voor de bouw in kas gehouden bedrag te boven ging. Eind maart 1659 kocht hij voor 22 gulden en 9 stuivers 8.000 gebruikte bakstenen. Er moeten meer stenen zijn gekocht, want het onder- en bovengrondse metselwerk kan onmogelijk met alleen maar deze hoeveelheid zijn uitgevoerd. Hubrecht zal minstens nog eens de helft hebben nodig gehad, zeker als de uitbouw voor de trap aan de noordkant, door Rademaker in 1732 weergegeven, uit de tijd van de bouwer stamde. Op 20 mei werd 9 gulden betaald voor de “raemen” (kozijnen), en op 30 mei 13 gulden en 4 stuivers voor de “glasen” (ruiten). Aan Jannetje Uythagen, een steenbakster, werd op 24 juli 1659 een bedrag van 11 gulden voor dakpannen betaald. Op andere data in betreffende periode werden betalingen gedaan voor latten, scheepsplanken en loodgieterswerk. Op grond van de bedragen genoemd in de almanak uit 1659 kan worden geconcludeerd, dat de bouw ruim een half jaar heeft geduurd (periode januari - juli). Genoteerd zijn diverse uitgaven hieraan, samen circa 330 gulden. Opgemerkt zij, dat Cornelis de Immer in november 1659 nog enig aanpassingswerk aan de toren verrichtte.

Toen op 11 december 1674 de overdracht plaatshad van beide gedeelten van de in tweeën gesplitste tuin, werd bedongen dat de vensters aan de noordkant van de toren moesten worden geblindeld. De blindering diende

*De Oude Rijn ter hoogte van Zoeterwoude. Links (tot het hoge huis) de opstallen op de tuin van Hubrecht. De belvédère mist de opbouw. Detail van een kopergravure uit A. Rademaker, *Rhijnlands fraaiste gezichten* (Amsterdam 1732). Gemeentearchief Leiden.*

te voorkomen dat de koper van de tuin waarop de belvédère stond, ongewenste blikken op de naburige tuin zou werpen. Ruim twintig jaar later, op 22 februari 1698, bij het volgende transport, werd bepaald dat de koper de twee bovenste vensters aan de kant van de aangrenzende tuin, niet mocht “opslaen ofte openen”.³⁴ We kunnen er vanuit gaan dat de situatie van 1674 nagenoeg gelijk was aan de situatie in de tijd dat de tuin eigendom van Jan Hubrecht was. Heel duidelijk is zichtbaar op de prent vervaardigd door Abraham Rademaker (uit 1732), dat zich een ingrijpende verandering had voltrokken. Een andere smaak of verval (waarschijnlijk was het gebouw vanaf de derde verdieping van hout) heeft een der latere eigenaars doen overgaan tot afbraak van de bovenste verdiepingen. In de plaats van trans en opbouw kwam een soort dakterras met balustrade. Het gebruik van de pilasters, op de prent te zien, verwijst naar het Hollands classicisme, een bouwstijl die in

de Gouden Eeuw opgeld deed. Na omstreeks 1670 raakten pilasters langzamerhand uit de mode, omdat men meer en meer ging kiezen voor vlakke en sobere gevels. Een datering van dit gebouwtje op zeker een halve eeuw voor vervaardiging van de gravure, is dus heel aannemelijk. Men kon drie verdiepingen beklimmen, en mogelijk was er ook een vierde bouwlaag. Om reden van het smaller toelopen van “de opbouw”, is het niet denkbeeldig dat deze bouwlaag een met name decoratieve functie had. De derde verdieping was voorzien van een ommegang. De daarboven gelegen trans moet eveneens voor de sier hebben gediend. Alleen door Jan Hubrechts notities weten we van het bestaan van een belvédère vóór 1674, want bij het transport door zijn erfgenamen, in 1670, werd hierover niets opgemerkt. Opvallend is het dat de hofstede van mr. Mathias Franken, die later iets verderop aan de Oude Rijn werd gebouwd, een torenachtig middendeel kreeg.” Is hier sprake van beïnvloeding geweest?

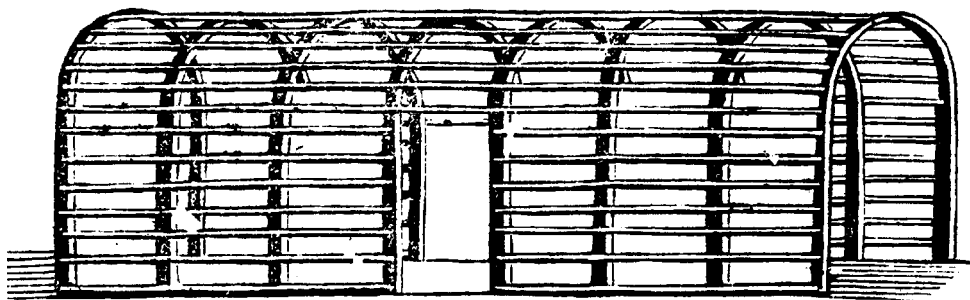
Houten opstallen

Aan houten opstallen waren er de zogenaamde “galeriën” en de schuttingen aan de Hoge Rijndijk en bij de rivier. Na de aanleg van het jaagpad (zie hierna) stond er een tuinpoort aan de kant van de rivier. We weten dat Hubrecht met “galeriën” boogvormige loofgangen aanduidt, omdat hij in 1661 opmerkt dat hieraan zes “boogen” werden toegevoegd. Waarschijnlijk fungeerden deze berceaus ter geleiding van druivenranken of takken van fruitbomen. Toen de betaling aan de tuinman werd gedaan voor de verwijdering van een van de berceaus in de winter van 1663, in verband met de aanleg van het jaagpad langs de Oude Rijn, was er sprake van “de galerie die aen ‘t water stont”.

Hubrecht maakte in de periode 1660-1667 aantekeningen over reparaties aan zijn houten “thuynmolen”. Zoals te verwachten, moet het een kleine molen zijn geweest, gezien de minimale bedragen die hij voor reparaties betaalde.”

In de lente van 1665 werden betalingen verricht voor leverantie van twee kooien met konijnen. Personen die in de buurt van de tuin woonden, droegen zorg voor het voederen van deze dieren.

Jan Hubrecht reageerde in 1648, in de vermelde brief aan zijn broer in Hamburg, op de wens van zijn jeugdige neef Hendrick om duiven te mogen houden. Oom Jan bleek een en ander van duivenhokken te weten, en dan vooral van de kosten die aanschaf ervan met zich meebracht. Hendrickje bleek een luxe soort duiventil op het oog te hebben: een rond “duyvecot” op een paal wilde hij. Ooms advies ging, spijtig genoeg voor Hendrickje, in

Boogvormige berceau. Uit: J. van *der* Groen, *Den Nederlantsen hovenier...* (Amsterdam 1670). *Rijksherbarium Leiden*.

tegen de wens van deze: “Laet een vierkant tegen ‘t huys hangen, is best”, werd aangeraden. Een rond hok zou, volgens oom, wel 10 à 12 Vlaamse ponden gaan kosten, en dan had je nog maar een kleine uitvoering. Of Jan Hubrecht zijn kennis van duiventillen uit eigen koker had, omdat hij zelf zo’n hok aan de Hoge Rijndijk of achter zijn woonhuis bezat, blijkt niet uit zijn aantekeningen.³⁷

Hoewel er geen duidelijke aanwijzingen bestaan voor de aanwezigheid van een schuitenhuis, lijkt die toch goed denkbaar; er was immers een vaartuig.

Pleziervaartuig

De eerste maal dat iets met betrekking tot een “speeljacht” wordt vermeld, is in juni 1661. Legde men toen voor Jan Hubrecht de laatste hand hieraan? Hij gaf een “beelthouwer” de opdracht een boegbeeldje te snijden, of zoals hij het noemde een “manneken op de schuyt”. In november 1662 betaalde hij voor “‘t brengen van ons schuytgen”, en in juni 1665 kocht hij een zeil bij de Leiderdorpse zeilmaker voor 10 gulden en 10 stuivers. Jacob Jansz., scheepstimmerman, renoveerde het “speeljacht” aanmerkelijk, en huis- en kunstschilder Davidt Hoogschilt († 1691/’92) bracht na het timmerwerk een nieuwe verflaag aan.

De oudste afbeeldingen van een pleziervaartuig geven een zogenaamd spiegelschip weer met een laag voorschip en een naar achteren oplopend boord, toegerust met twee masten met zeilen.

Jaagpad

De steden Leiden en Utrecht ontwikkelden een plan voor een grootscheepse openbaarvervoerverbinding: een trekschuitlijn. Daarvoor moesten langs de Oude Rijn “sant- ofte jaechpaden” worden aangelegd, opdat het trekpaard en zijn menner de loop van de rivier onbelemmerd konden volgen. Jarenlange onderhandelingen met boeren en burgers over verkoop van hun langs de rivier gelegen grond, bedinging van voorwaarden hiervoor, en het opstellen van servituten in de gevallen waarin eigenaren niet tot het doen van afstand te bewegen waren, gingen aan de aanleg van het jaagpad vooraf. Tussen Hubrechts aantekeningen staat een gedichtje, dat hij naar aanleiding van het gereedkomen van het trekpad in 1664 maakte of citeerde:

Het jaeghpat langhverwaght,
Spijt wangunst: nu volbraght,
Spijt boere dommekracht,
Ciert aen den Rijn drie steden,
‘t Is wonderlick bedacht,
Geluckigh uytgewraght;
Niet dor octroy off maght,
Maer ijver gelt en reden.

Uit de twee laatste regels valt op te maken dat -volgens de dichter – de stedelijke overheden hun project niet door machtsvertoon hadden doorgevoerd, maar door bereidheid een goede prijs te betalen en gezond verstand te gebruiken om gerezen problemen met landeigenaren het hoofd te bieden. Aardig is ook dat het gedichtje er gewag van maakt dat het trekpad is gerealiseerd, zonder dat de Staten van Holland daartoe octrooi verleend hadden.

Hubrecht gaf de nodige medewerking door een strook van 20 roeden van zijn tuin aan burgemeesters van Leiden en Utrecht te verkopen, voor 368 gulden en 15 stuivers.³⁸ Vier voorwaarden voor verkoop van “alle sijn grondt buyte sijn schutting ende getimmerte” werden door hem gesteld, te weten:

1. dat de sloot tussen sijn tuin en het Schouwpad langs de trekvaart diende te worden gedempt;
2. dat ten westen van sijn tuin, over de sloot haaks op en uitmondende in de Oude Rijn, een bruggetje moest worden gemaakt;
3. dat hij diende te worden vrijgesteld van onderhoud van de oever;
4. dat hij het recht verkreeg van overpad over het jaagpad.

Op kosten van de steden zou de schutting ten zuidoosten van de belvédère worden vernieuwd.³⁹ Dat de zakenman Hubrecht doordrongen was van het nut van een goede verbinding met Utrecht, kan wellicht worden aangetoond

door de tijdige opdracht aan zijn tuinman, eind 1663, om zijn berceau langs de uiterdijk af te breken.

Zo moesten te Zoeterwoude met 26 eigenaars spijkers met koppen geslagen worden! In de transportakte van 2 oktober 1664 staan ze allemaal; velen met hun eigen voorwaarden. De respectievelijke grondeigenaars aan de Oude Rijn worden stroomopwaarts behandeld. De eerste eigenaar is Jan Hubrecht, dan komen: warmoezenier Jan Cornelisz. van Wijk, dr. Daniël de Dieuw, de verwanten koopman Andries Ghijs en Jannetgen de Hond, weduwe van Justus Ghijs, en 21 anderen. Op het terrein van De Dieuw diende een schuithuis te worden verplaatst, en ten behoeve van de verversing van het water van diens vijver en van de vijver van Andries Ghijs moesten kanalen onder het trekpad worden gemaakt.

Verkoop

Enkele maanden na het overlijden van Jan Hubrecht en Anna Ghijs deden Josias Hubrecht en de voogden over de 14-jarige Johannes Hubrecht (zoon Pieter wordt niet genoemd!) afstand van de tuin, het zo dierbaar bezit van hun vader.⁴⁰ De Leidse notaris Cornelis van Scharpenbrandt werd gemachtigd om het tuincomplex na de verkoop in eigendom over te dragen, hetgeen hij op 23 januari 1670 ten overstaan van schout en schepenen van Zoeterwoude deed.⁴¹ Jeremias Hollebeek mocht zich vanaf die datum in het bezit verheugen van “sekre groote, aansienlijke ende welgelegen, bepoten ende beplanten speeltuyn met verscheyde huysjens ende vertrekken” tussen Utrechts Jaagpad en Hoge Rijndijk.

Josias en Johannes deden ongetwijfeld niet dan met pijn in het hart afstand van de tuin, gezien de vele goede herinneringen die zij moeten hebben gehad aan de uitstapjes daarheen. Bij noordwesten wind zeilden zij met het jacht vanuit de stad naar hun “lustoord”, konden er de kleine toren beklimmen, vissen, het beste fruit eten en wat al niet meer. Weinig fantasie is maar nodig om te beseffen hoe ideaal zo’n tuin voor kinderen was. Wat kan hen hebben bewogen om de tuin te verkopen? Misschien speelde een rol, dat de tuin door twee personen werd geërfd, en dat het daarom niet praktisch was om deze te houden. Wellicht was de opbrengst ook nodig voor het huwelijk van Josias, die in augustus van hetzelfde jaar in het huwelijk zou treden.

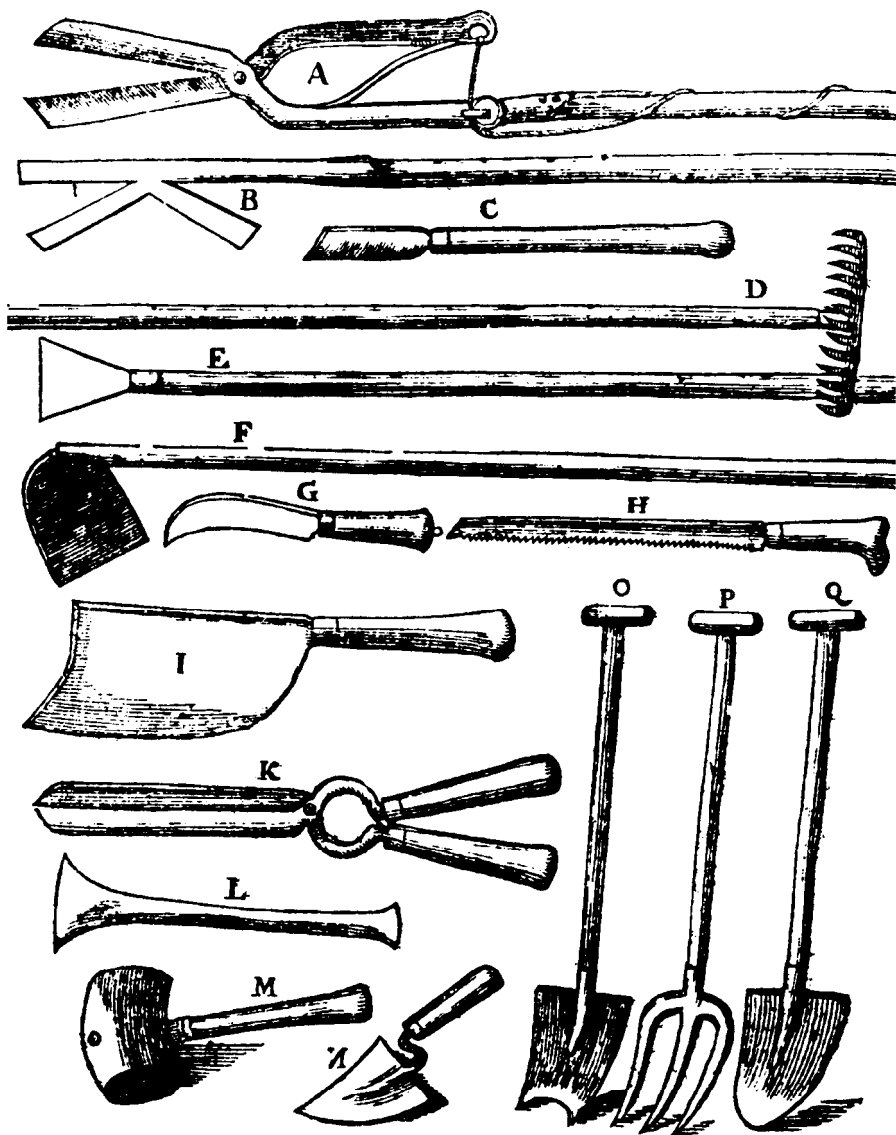
Geschiedenis na verkoop

Hollebeek bezat de tuin een kleine vijftien jaar. Hij liet een schutting timmeren

en verkocht het terrein vervolgens in twee gedeelten. De eerste verkoop vond plaats tegen het eind van het jaar 1674. De transportakte van 11 december van dat jaar, geeft meer informatie dan de “verzamelbeschrijving” uit 1670. In de korte tijd nadat de tuin eigendom was van Jan Hubrecht, kan Hollebeek uiteraard de nodige aanpassingen hebben doen uitvoeren, maar een gedaanteverwisseling heeft waarschijnlijk toch niet plaatsgevonden. De toren was er in elk geval nog, want op het gedeelte dat Lambert Grommé in 1674 voor 2.100 gulden kocht, stond een “speelhuysje versien met een toortje”. Met de “huysinge daeraen vast zijnde” worden de twee of drie op de gravure zichtbare gebouwtjes naast het tuinhuis omschreven. Op het gedeelte waarvan Jan Ravens in dat jaar voor 1.500 gulden eigenaar werd, stonden twee kleine tuinhuizen en misschien was de “galerie” nog een van de berceaus van Jan Hubrecht. Voor Ravens werd als voorwaarde voor de eigendomsoverdracht gesteld, dat hij de bomen op de Hoge Rijndijk moest vellen en op die plaats nooit meer andere bomen diende te planten (zie hiervoor). Ten behoeve van Ravens werd de bepaling opgenomen dat Grommé de vensters van de belvédère aan de kant van diens tuin moest blinderen (idem).

Nadat de tuin in tweeën was gesplitst, volgden nog in dezelfde eeuw meer splitsingen. Een deel van de tuin van Grommé werd op 20 november 1681 getransporteerd aan Jan Bavius te Leiden, voor 240 gulden. Het overblijvende deel werd in 1691 aan dochter Maria Grommé en haar echtgenoot Daniël (van) Roeveryoy toegewezen. En zo zou alleen al het gedeelte van de tuin van Jan Hubrecht grenzende aan het Schouwpad, tot 1807 negen maal een nieuwe eigenaar krijgen.⁴²

Hoe lang de stenen opstallen zijn blijven bestaan, is deels te achterhalen via omschrijvingen bij transporten en met behulp van de twee prenten. Zo zien we op de kopergravure van Rademaker uit 1732 nog steeds de uitzichttoren en het aangrenzende tuinhuis, ofschoon de toren bij transporten begin achttiende eeuw niet meer wordt genoemd. Een schriftelijk bewijs (in tegenstelling tot de gravure) voor het voortbestaan van het gebouw tot in 1698, krijgen we dankzij de akte van transport uit dat jaar, waarbij de volgende eigenaar wordt verboden de twee bovenste vensters van zijn toren aan de kant van de naburige tuin te openen. In 1734 is er sprake van een paviljoen. Dit gebouw, dat waarschijnlijk evenals het voorgaande twee verdiepingen had, was geheel behangen met goudleer. De aanwezigheid van het paviljoen en een woonhuis voor de tuinman maakte de tuin tot een buitenverblijf. Het terrein besloeg een oppervlak van 202 roeden.“” Bij de overdracht in 1760, door de executeurs-testamentair van de weduwe van mr. dr. Jan van Groenevelt, aan de oud-raad van Politie en Criminele Justitie van Suriname,

Divers tuingereedschap, o.a. een boomschaar (a), een rujsijzer (b), een entmes (c), een snoepbeitel om dorre takken af te stoten (e), een schaar voor buxus-, ligusterhagen e.d. (k), een beitel om wortels te kloven (l) en een troffel om kleine planten uit te graven (n). Uit: J. van der Groen, *Den Nederlantsen hovenier...* (Amsterdam 1670). *Rijksherbarium Leiden*.

Mattheus Sigismundus Pallak, wordt bovendien een ruime kelder aan de omschrijving van het “zeer grote tuynhuys” toegevoegd. En hoe kan het zo lang hebben ontbroken: ook een naam voor de kleine buitenplaats. De in het testament van Pallak genoemde benaming “Lust tot rust”, zou vast de goedkeuring van de actieve Jan Hubrecht hebben kunnen wegdragen. Hij had deze — bij wijze van spreken — op zijn “slaepbanck om buytten te gebruycken” zelf kunnen hebben bedacht! Bij het transport uit 1806, toen de buitenplaats voor 5.500 gulden van de hand werd gedaan, bleek de naam nog steeds in gebruik te zijn. Echter, Van der Aa noemt in zijn aardrijkskundig woordenboek (1847) geen enkele hofstede onder deze naam.

Thans staat op het “tuinterrein”, direct naast de Bruggestraat aan het Jaagpad, een negentiende-eeuws landhuis genaamd “Het Rhijnhuys” op het gedeelte van de belvédère en “Lust tot rust”. Ook het daarnaast gelegen verzekeringskantoor is gelegen op het grondgebied van de vroegere tuin van Jan Hubrecht. Overblijfsels uit zijn tijd bestaan niet meer; bovengrondse sporen van zijn kleine toren en andere gebouwen lijken te zijn uitgewist. Alles wat nog resteert is een onderdeel van het uitzicht, dat men vanaf de tuin heeft gehad over het water en op de westzijde van Leiderdorps hervormde kerk. Haar torentje was er het eerst en het laatst.

NOTEN

Aan mevrouw dr. G.A. van Uffelen, medewerkster van de Hortus Botanicus van de Rijksuniversiteit Leiden, ben ik dank verschuldigd voor haar becommentariëring van het manuscript van dit artikel.

Gebruikte afkortingen:

ARA: Algemeen Rijksarchief
GAL: Gemeentearchief Leiden
ONA: Oud Notarieel Archief
RA: Rechterlijk Archief

Voornaamste geraadpleegde literatuur:

John Dixon Hunt en Erik de Jong (red.), *De Gouden Eeuw van de Hollandse tuinkunst / The Anglo-Dutch Garden in the age of William and*

Mary (Londen / Amsterdam 1988). *Special Double Issue of the Journal of Garden History* 8 (1988), nrs. 2 en 3.

Erik de Jong, *Natuuren Kunst. Nederlandse tuinen en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Bussum 1993).

Simon Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988).

1. Het basismateriaal gebruikt voor het schrijven van dit artikel bestaat uit zogenaamde “comptoir-almanakken”, die deel uitmaken van het archief van de families (Van Lanschot) Hubrecht en Van Lelyveld, berustende bij het Gemeentearchief Leiden. Uit de periode 1626-1667 zijn — met een viertal hiaten — almanakken bewaard gebleven. De geillu-

streefde almanak behoorde tot in onze eeuw tot de volkslectuur; weinig drukwerk dat zo'n grote oplage beleefde. Het was voor de handelman een bijzonder nuttig kantoorartikel. Niet in het minst aan het handeldrijvende deel van de bevolking, verstrekten de almanak nuttige informatie over tijden van markten, veerboten, poortklokken, bodendiensten en de wisselkoersen van munten. Zijn, in perkament gekaapte, boekjes placht de Leidse textiel-fabrikant en -koopman Jan Hubrecht te gebruiken voor aantekeningen van allerlei aard. Hij maakte notities over zijn bedrijf en gebeurtenissen in zijn gezin, zijn kennissenkring, de gereformeerde kerkeraad, en verschillende gebeurtenissen in Leiden. Daarnaast vinden we vele aantekeningen over werkzaamheden aan zijn grote "speeltuin". Jan Hubrecht komt uit zijn notities te voorschijn als een enthousiast tuinliefhebber. De informatie over zijn tuin aan de Oude Rijn, gelegen in Zoeterwoude, biedt houvast om hiervan enige indruk te krijgen. Combinatie van het onderzoek in de almanakken met onderzoek in andere bronnen maakt het mogelijk die indruk te verbeteren, en in beknopte vorm de geschiedenis te beschrijven (onder inv.nr. 21 berusten in het familiearchief almanakken van de jaren 1626, 1640, 1646-1650, 1652-1663 en 1665-1667). Eerder verscheen van dezelfde auteur een artikel op basis van Jan Hubrechts almanak-aantekeningen, namelijk: "Een reis Leiden-Zierikzee en vice-versa in 1657", in: *Mededelingenblad Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland*, 31 (1994) 447-480.

2. Hij is in de bronnen gevonden met de hoedanigheden van baai-, saai- en lakendrape-nier.

3. GAL, RA inv. nr. 79 (register W f 460).

4. Het gaat hier waarschijnlijk om het pand Breestraat 149. Betreffend huis heeft een typisch renaissancestische modenaam, die daarom nog wel uit de zestiende eeuw zou kunnen dateren. Het huis kwam in de familie door het huwelijk van Maycken Petrijns, weduwe Van der Haegen, grootmoeder van Anna Ghijs Josiasdr., met Pieter Heyndricksz.

Mol. Het pand werd, naar we mogen aannemen, aanvankelijk gehuurd. Bij scheiding en deling van de nalatenschap van Maycken werden Jan Hubrecht en Anna Ghijs Josiasdr. eigenaars van "De Granaetappel" (GAL, ONA inv. nr. 445 (akte d.d. 24 oktober 1652)).

5. W. Downer, *Inventaris van het familiearchief Hubrecht annex Van Lelyveld*, (1550) 1618-1929 (Leiden 1985), inleiding.

6. *Nederlands Patriciaat* 1982, 149-177.

7. J. van der Groen, *Den Nederlantsen hovenier. Zijnde het Z. deel van het vermakelijk landleven. Beschrijvende alderhande princelijke en heerlijke lusthoven en hofsteden* (Amsterdam 1670).

8. *Den Nederlantsen hovenier*, inleiding.

9. Gedacht kan worden aan productie van hout, vruchten en groenten (meestentijds voor eigen gebruik).

10. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw waren er 68 Leidenaars met een buitenplaats (eigenaars van "speeltuinen") zijn vanzelfsprekend niet meegerekend). Een groot aantal hiervan zal in de directe omgeving van Leiden hebben gelegen (M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad 1700-1780* (1985) 238).

11. C.A. van Swigchen, "Woonhuizen in Zierikzee", in: *Bulletin Koninklijke Nedwlandsche Oudheidkundige Bond* 70 (1971) 2/3, p. 73.

12. *De vermakelijke Leidsche Buiten-Cingels* (Leiden/Amsterdam 1734). Volgens dit boekwerkje zou Leiden de meeste "speeltuinen" van alle Hollandse steden hebben gehad.

13. *Journal of a horticultural tour through some parts of Flanders, Holland and the north of France in the autumn of 1817* (Edinburgh 1823).

14. "In the meantime Mr Mac Donald took an extensive walk around Leyden, to reconnoitre the horticultural state of the environs. He reported that the soil was in general excellent, that marketgardens or 'tuins' were numerous and that large quantities of garden-stuffs were raised in them." (*Journal*, 161).

15. Grond bestemd voor groententeelt.

16. Op dit perceel, tot de verkoop een stuk akkerbouwgrond "an de Leyderdorpsche brugge", stond ooit een huis; in de rekening van de rentmeester van de gereformeerde

kerken van 1588 is namelijk vermeld: “[...], daer Gerritgen Coster op te wonen plach” (GAL, archief kerkvoogdij Hervormde gemeente te Leiden inv. nr. 385).

17. Deze brief, in de vorm van een afschrift, is te vinden in de almanak van 1648.

18. GAL, RA Zoeterwoude inv. nr. 34, 11 december 1674 (transportakte)

19. Dit sinds de zeventiende eeuw door het geslacht Hubrecht gevoerde wapen is gegraveerd op een verguld zilveren bokaal van het Leidse droogscheerdersgilde, waarvan Jan Hubrechts zoon Josias lid was (Stedelijk Museum “De Lakenhal” te Leiden).

20. Het is niet duidelijk welke wingerds Jan Hubrecht in zijn tuin had; de wilde wijnstok (*Vitis vinifera*), stamvorm van de Europese wijnstokrassen, of de circa 1600 uit Noord-Amerika ingevoerde *Parthenocissus quinquefolia*. Natuurlijk is het ook denkbaar dat hij beide soorten bezat.

21. Ter vergelijking: over de grote uit de zeventiende eeuw stammende buitenplaats Heemstede in Houten is bekend, dat de tuin (voornamelijk?) werd gevormd door boomgaarden en moestuin (H.M.W. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats* (Alphen aan den Rijn 1982) 170).

22. Achter het pand Hoge Rijndijk 84 staat zeer waarschijnlijk de oudste moerbeiboom van Leiden. De boom, die thans zijn einde nadert, moet meer dan een eeuw oud zijn. Het zou kunnen dat de moerbeiboom een overblijfsel is van de tuin van het buitenverblijf “Ruimzicht”, dat tot circa 1880 was gelegen op het terrein van genoemd woonhuis (mededeling van de eigenaar, de heer M. Burger te Leiden).

23. Dit is een verbastering van het Franse “frère”.

24. Tuinlieden in genoemd tijdvak waren: “Pieter den thuyman” (1654), Cornelis Lamertsz. van Onderwater (1655), “Hendrick de wijngaerdtsoeyer” 1659-1661, “Leendert de thuyman” (1658-1660), “Wijntge ons thuynwijff” (1663), Maertgen Cornelisdr. of “Maertgen ons thuynwijff” (1660 en 1666), “Bartelmees den thuyman” (1665), Claes Cornelisz.

van Wijck en zijn echtgenote (1662-1667).

25. Misschien is hij identiek met de bakker Hendrick Middelman, geboren te “Gaernevelt” bij Keulen, die op 18 september 1649 in ondertrouw ging met Jannetgen Wenijten, of met diens oom Pieter Paulsz. Middelman, die hierbij als getuige optrad.

26. GAL, ONA inv. nr. 430 (aktenr. 104)

27. Een aanzienlijke woning is dit tuinhuis niet geweest, want dan zou het terrein in de stukken als een buitenplaats zijn gekwalificeerd (M. Prak, *Gezeten burgers*, 238).

28. GAL, RA Zoeterwoude, inv. nr. 27 akte d.d. 2 maart 1713.

29. Het betreft: Oud-Alkemade te Warmond; Huis te Alphen of Oud-Kalslagen te Alphen aan den Rijn; Berendrecht te Aarlanderveen; Cronestein te Zoeterwoude; Endegeest en Grunerie te Oegstgeest; Ter Horst en Persijn te Wassenaar; Rosenburg te Voorschoten; Torenvliet te Valkenburg; Huis te Warmont te Warmond; en het Huis ter Weer te Wassenaar.

30. Tekening John Talman, 13 augustus 1698.

31. Mededeling van de heer ir. M.T.A. Barendregt, medewerker van het Architectenbureau Van de Sterre Peetoom BV te Hoogmade dat het kerkgebouw in de jaren 1965-1970 restaureerde. De hoogte van het kerkgebouw is heden ten dage, van maaiveld tot torenhaan 30 meter. De huidige dakruiter (aangebracht bij laatste restauratie) heeft, tot aan de windwijzer, een hoogte van 11 meter. Echter, het moet zeer waarschijnlijk worden geacht dat de oorspronkelijke dakruiter lager was.

32. Met dank aan de heer D.A. Haak te Nieuwerkerk.

33. Was hij dezelfde persoon als de door Jan Hubrecht in mei 1648 genoemde schuldeiser Jacques Hendricksz. Cremer?

34. Er is op toren of tuinhuis wel een dergelijk dakvenster geweest, want in 1666 ontving Cornelis Moyses 3 gulden 6 stuivers voor werkzaamheden aan “de kouckkouck”.

35. Zie: A. Rademaker, *Rhijnlands fraaiste gezichten* (Amsterdam 1732).

36. We moeten hier waarschijnlijk denken aan een tjasker.

37. Het kwam wei voor dat op buitenplaatsen

in de omgeving van Leiden duiven werden gehouden, zoals dat op de buitenplaats van de Leidse burgemeester Pieter van Hoogmade (16861742) het geval was (M. Prak, *Gezeten burgers*, 241).

38. GAL, Stadsarchief 15741816, inv. nr. 6866.

39. Ibidem.

40. In de boedelinventaris van de echtelieden Hubrecht-Ghijs wordt helaas maar een summiere omschrijving van de Zoeterwoudse tuin

gegeven (GAL, ONA inv. nr. 815 akte 22) (met dank aan de heren P.J.M. de Baar en dr. D.J. Noordam te Leiden).

41. GAL, RA Zoeterwoude inv. nr. 33 f 148.

42. In 1806 kwam het deel dat in de achttiende eeuw "Lust tot Rust" heette in handen van Geertruida Anna Elisabeth Bruistens, weduwe van ds. Bernardus Hoffman, te Middelburg.

43. Het betreft hier de eerste maal dat de omvang van de tuin wordt aangegeven.

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

M.Th.R.M. Dolmans en E.E.A. van der Kuijl

De afgelopen paar jaar is er veel gebeurd in Leiden en haar bodemarchief. Naast vele tientallen kleine waarnemingen werd, met name in 1994 en 1995, een tiental middelgrote en grote onderzoeken verricht.' De belangrijkste en meest uitgewerkte onderzoeken worden kort onder de loep genomen.

Pelikaanstraat (1993) ²

Ten behoeve van de bouw van een groot winkelpand met woningen werden aan de Pelikaanstraat een loods en enkele woningen gesloopt. De Pelikaanstraat is gelegen in het oude Maredorp dat in 1355 bij de stad Leiden is getrokken. De oudste kern van Maredorp uit de 13de eeuw bevond zich tussen de Lange Mare en de Onze Lieve Vrouwekerk, bij het punt waar vroeger het riviertje de Mare in de Rijn uitmondde. Nadat het bij de stad getrokken was, bleef het gebied buiten deze kern nog enige tijd agrarisch. Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit ongeveer 1560 is te zien dat het terrein aan de Pelikaanstraat nog onbebouwd is. Op stadsplattegronden uit de 17de eeuw vinden we voor het eerst bebouwing op de plaats van het opgravingsterrein.

De grondsporen kunnen ingedeeld worden in vier perioden. Met de gevonden kavelsloot daterend van vóór 1355 kon het voorstedelijk landschapspatroon zoals is weergegeven door Van Oerle aangevuld worden. Nadat dit gebied bij de stad was getrokken in 1355, veranderde het agrarische karakter geleidelijk aan in een stedelijk/industrieel karakter. Kort na 1355 begon men met het ophogen van het terrein vanuit de Haarlemmerstraat. Het ophogen gebeurde niet zonder reden. Het lijkt aannemelijk dat er vrijwel direct na de ophoging gebouwd werd aan de Haarlemmerstraat. Tot ongeveer 1600 hebben op het opgehoogde opgravingsterrein boeren gewoond. Boerderijen zijn niet aangetroffen, maar de vele mestkuilen waren hier nog stille getuigen van. Deze kuilen zijn bewust gegraven voor het produceren van goede landbouwmest.

In 1598 vestigde zich een perkamentmaker/zeemtouwer in pand 244/246

Pelikaanstraat: perceelsloot. Foto J. Dijkstra.

aan de Haarlemmerstraat. Het perkamentmakersbedrijf werd tot 1833 uitgeoefend. Van dit bedrijf getuigen de vele stenen putten en tonputten gevuld met een onwelriekend wit goedje, bestaande uit kalk en looistoffen.

De meeste sporen uit latere tijd zijn tijdens de sanering verdwenen.

Vrouwekerkplein (1994)

Na jaren van planning zag de warme zomer van 1994 de start van de sloop- en bouwwerkzaamheden op het Vrouwekerkplein. Het nieuw te bebouwen terrein van de Onze Lieve Vrouwekerk is gelegen achter de panden Haarlemmerstraat 62-74 en wordt begrensd door de Vrouwesteeg en de Vrouwekerk-koorsteeg. Het onderzoek richtte zich op de delen die tijdens het onderzoek in 1979 van de Archeologische Begeleidings Commissie in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek niet aan bod waren gekomen. Doel was de verschillende bouwfasen van de kerk in kaart te brengen. Besloten werd tevens de menselijke resten te laten bestuderen.

In de publicatie van de onderzoeksresultaten van 1979 maakte D.E.H. de Boer duidelijk dat de O.L.V. kerk diverse voorlopers heeft gehad. Omstreeks 1300 stond er ter plaatse van de kerk een kleine kapel. Deze kapel ressorteerde onder de parochiekerk van Oegstgeest en werd rond 1330 om liturgische

en ruimtelijke redenen vergroot. Na toestemming van de abdis van Rijnsburg en de pastoor van Oegstgeest werd in 1363 de kapel afgebroken en een parochiekerk gebouwd, die in 1365 werd ingewijd. De Vrouwekerk is als katholieke parochiekerk in gebruik geweest tot 1572. Twaalf jaar later kwam de kerk ter beschikking van de Waalse gemeente. De Vrouwekerk wordt daarom ook wel Waalse of Franse kerk genoemd. Zij bleef in gebruik tot 1818, toen besloten werd het gebouw wegens bouwvalligheid te sluiten. Uiteindelijk viel de kerk in 1825 onder de slopershamer. De toren volgde in 1838.

De plattegrond van de kerk toont een kooromgang, een driebeukig schip met zijkapellen en een westpartij met toren. Twee zijkapellen zijn beduidend groter dan de anderen en fungeren als transept. Het binnenkoor is voor de helft gesloten. De omgang is opgebouwd uit vijf zijden van een tienhoek. Op iedere hoek van de omgang staat een steunbeer. De kooromgang sluit aan op twee grote kapellen. In het totaal bevinden zich in het oostelijk deel van de kerk tot aan het schip twee rijen van drie zuilen.

Het in 1994 onderzochte areaal werd in zes putten gegraven. In de meeste putten werden op verschillende niveaus 16de- en 17de-eeuwse grafkelders met meerdere individuen per graf aangetroffen. De graven van de bovenste niveaus bleken overeen te komen met het gravenplan van 1676. De grafkisten en knekelkistjes waren in alle gevallen bijna of geheel vergaan. De meeste graven bleken tevens door latere begravingen verstoord of door 19de-eeuws muurwerk versneden. Onder enkele grafvloeren werd zwaar muurwerk aangetroffen, hetgeen geplaatst was op de zware fundering uit de periode van 1365. Naast deze fundering werden op drie niveaus goed geconserveerde kisten uit de periode tussen 1365 en 1540 onderzocht. Ook buiten de kerk, aan beide zijden van het schip, werd onderzoek verricht. Tegen de oostmuur van het schip werden alleen incomplete skeletresten van jonge kinderen, enkele zuigelingen en twee jonge vrouwen ontdekt. Nader onderzoek moet duidelijk maken of het hier een aparte begraafplaats betreft. Tegen de westmuur lagen twee grote knekelputten. De putten zijn vermoedelijk in de 19de eeuw tijdens de sloop van de kerk ontstaan. Deze putten lagen op een zware muur, met een minimale lengte van 11 meter en een breedte van 3,20 meter. Over een lengte van 3,50 meter bedroeg de breedte van de muur 4,90 meter. De muur met een baksteenformaat van 21,5x10,5x5 cm was om de twee lagen voorzien van een diagonaal gemetselde laag. Een dergelijke bouwwijze verhoogt de sterkte van de muur. De muur dateert van vóór 1540, hetgeen blijkt uit de steunbeer die koud op de aangetroffen fundering van de muur is geplaatst. Deze laatste wijst mogelijk op de intentie een breder schip te bouwen. Dit is echter nooit gerealiseerd, mogelijk veroorzaakt door zettingsproblemen en geldgebrek.

Links: Vrouwekerk: muur van voor 1540, t.b.v. niet gerealiseerde uitbreiding. Foto M. Th.R.M. Dolmans, afd. Monumentenzorg Leiden. Rechts: Waterput met een tonput op het terrein van het Gemeentearchief. Foto J. Lagas, Gemeentearchief Leiden.

De putten 5 en 6 lagen onder de vloeren van Haarlemmerstraat 70 en 72. Hier werden twee bijna identieke 19de-eeuwse kelders, een 19de-eeuwse waterkelder en enkele 17de- of 18de-eeuwse grafkelders ontdekt. Door beide putten liep een 19de-eeuws overkluisd riool. In verband met de hoge grondwaterstand waren keldervloer en muren van nr. 70 voorzien van een laag watervaste stenen met portlandcement. De vloer telde minstens een klamp-laag. In de vloer zat een lokgat. Door het lokgat kon direct na aanleg van de vloer water binnendringen, waardoor de vette mortel onder water kon verstenen. De eigenaar van nr. 72 was mogelijk minder rijk. Op zijn vloer lagen de resten van een houten vlonder en de muren vertoonden sporen van schimmels.

Belangrijkste ontdekking was de vondst van een kwart van de fundering van de kerktoren. De fundering was deels vergraven voor aanleg van een

kelder. De toren lijkt bestaan te hebben uit twee delen van 3 meter breedte. Met een doorgang van één meter heeft de toren een totale breedte van zo'n 7 meter gehad.

Het aantal vondsten bleef beperkt tot pijpenkoppen, munten, knikkers, knopen, gespen en een deel van een benen waaier, alle uit de 16de t/m 18de eeuw. Vermeldenswaard is de vondst van een rond snuif- of pillendoosje van schildpad.

In totaal zijn de resten van zo'n vijfhonderd skeletten geborgen. Hiervan zijn vijfenzeventig relatief complete individuen nauwkeurig onderzocht. Uit het voorlopige rapport blijkt dat er geen verschillen zijn betreffende lengte en leeftijd ten opzichte van grafveldonderzoek uit Dordrecht en Delft. Bij de Leidse skeletten werd wel een hoger percentage aan pathologie aangetroffen. Het hogere percentage is te wijten aan een algemeen slechtere gezondheidstoestand (voeding en hardere leefomstandigheden) van de totale Leidse bevolking in de 17de eeuw of specifiek van personen die werden begraven in en rondom de O.L.V. kerk.

Roomburg (1994)

Ten behoeve van de aanleg van een drukriool werd onderzoek verricht op het archeologische monument "Matilo". Het bijzondere van "Matilo" en de omliggende percelen is, dat de militaire versterking ligt op de kruising van de Rijn met de Corbulogracht, een waterweg tussen de Maas en de Rijn. De combinatie verbindingskanaal en versterking heeft tot gevolg dat het strategisch belang van Roomburg voor de Romeinen groot is geweest.

Van de Romeinse versterking (castellum) werden de oostelijke spitsgracht en tufstenen muur aangesneden. Het castellumterrein zelf gaf weinig inzicht in de opbouw van het kamp. De ontdekking van een hypocaustum op de plaats waar de westelijke castellummuur werd verwacht, doet vermoeden dat de omvang en de oriëntatie van het castellum groter is dan tot op heden werd aangenomen.

Koenesteeg (1994) ³

Op het voormalige Huismancomplex, tussen het Levendaal en de Hogewoerd, werden resten van een Romeinse nederzetting opgegraven. Ontdekt werd een deel van een kleine agrarische nederzetting van vermoedelijk enkele boerderijtjes. Deze lagen op de zuidelijke oeverwal van de Rijn, nabij een brede kreek die in de Rijn uitmondde. De bevolking heeft getracht het langzaam opkomende water te keren door aanleg van een drietal evenwijdig

lopende palenrijen ter versterking van de oever. Rond 150 n.Chr. lijkt de nederzetting verwoest te zijn door een overstroming, maar zij werd daarna weer snel opgebouwd. In het begin van de 3de eeuw n.Chr. moesten de bewoners definitief wijken voor het water. Op het terrein van de nederzetting lagen diverse afvalkuilen met inheems en importaardewerk en voedselresten.

Uit de 13de eeuw n.Chr. dateert een aantal standsporen die wijzen op een 25 meter lang houten gebouw. In de 14de en 15de eeuw, toen dit deel van de Hogewoerd binnen de stadsmuren getrokken is, is er zeer actief in de grond gespit en zijn er vele mest- en afvalkuilen gegraven. Een kavelsloot heeft als perceelsgrens gediend, is daarna dichtgegooid en vervangen door een heining uit dunne staken. De aanwezigheid van huizen blijkt in deze periode uit het aantal beerputten. Uit de latere tijd dateren naar verhouding weinig sporen, slechts enige waterputten en een enkele beerput.

Gemeen tearchief (1995)

In januari startte in de vrieskou een onderzoek op het binnenterrein van het Gemeentearchief. Dit gebied hoort tot de stadsvergroting van 1386. In stappen is het terrein vervolgens tot in de 15de eeuw volgebouwd.

De opgegraven resten bestaan voornamelijk uit mestkuilen en waterputten. Ook werden enkele resten van funderingen aangetroffen. Deze waren voornamelijk enkelsteens en ondiep gefundeerd. Het zijn mogelijk de restanten van kleine arbeidershuisjes waarvan het opgaande werk waarschijnlijk in hout opgetrokken is geweest. Het merendeel van de beerputten was opgevuld met huisafval dat duidt op een eenvoudig bestaan. Hiervan vormt het roodbakende aardewerk de hoofdmoot. Luxe importaardewerk, glaswerk, en zaden en pitten van exotische vruchten ontbreken nagenoeg. Op grond van het aardewerk zijn de meeste beerputten te dateren in de 15de en 16de eeuw. Een overkluisde waterkelder opgetrokken uit IJsselsteentjes was geheel opgevuld met fragmenten van Delftsblauwe tegels. Uit een 16de-eeuwse waterput kwam een klompschoen tevoorschijn (datering 1550-1600).

Tijdens het onderzoek werden tevens de kademuren van de in de 19de eeuw gedempte Binnenvestgracht aangetroffen. In de gracht werden bij het uitgraven vier paar houten palen aangetroffen. Deze waren onderdeel van een houten loopbruggetje. De totale breedte van de Binnenvestgracht was drie meter. De gracht is, na geschoond te zijn, gedempt met geel zand waaruit verder geen vondsten geborgen werden.

De Binnenvestgracht werd oorspronkelijk voorafgegaan door een brede sloot met beschoeiing. De vulling van de sloot bestond uit twee fasen. De eerste fase wordt vooral gekenmerkt door aardewerk daterend uit de 14de

en 15de eeuw. Uit deze afvallaag konden onder andere een loden profaan insigne van een molenaar en een pseudo-muntfibula van lood, beide daterend uit de 15de eeuw, verzameld worden. De tweede fase bevatte veel botafval en aardewerk uit voornamelijk de 16de eeuw. De kademuren van de Binnen-vestgracht zijn op grond van deze gegevens op z'n vroegst te dateren in de tweede helft van de 16de eeuw.

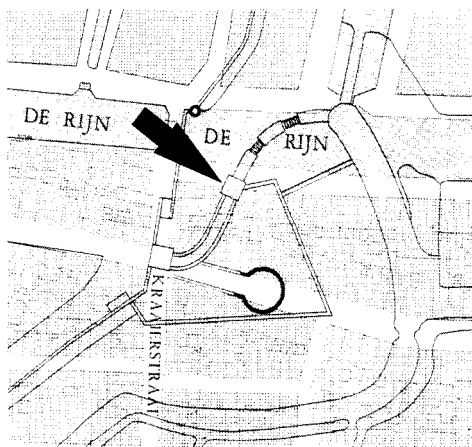
Utrechtse Veer (1995)

Bij de aanleg van nieuwe walmuren aan het Utrechtse Veer werden de fundamenten van de buitenpoort van het oude Hogewoerdsbolwerk gevonden.

In de 14de eeuw ontstond er een voorstad rond het begin van de Hogewoerd. Deze wijk, lopende tot aan de Wielmakersteeg, werd afgesloten met de stadspoort "Costverloren", sedert 1426 Hogewoerdspoort genoemd. De poort ligt op de kruising van de Hogewoerd en de Kraaijerstraat. In 1574, kort na het ontzet van Leiden, wordt voor deze oude Hogewoerds(binnen)-poort een aarden bolwerk aangelegd. In 1578 werd besloten het bolwerk te verbeteren en een buitenpoort aan te brengen. Het bolwerk werd tussen 1578 en 1587 aangelegd. Daarop werd een poort gebouwd (1592). Deze poort, de thans opgegraven buitenpoort, gaf middels een brug toegang tot de buitengebieden. Besloten was de poort "te specken met hartsteen", dat wil zeggen te voorzien van natuurstenen lagen. Een bij het onderzoek aange troffen fragment van een lijst in hardsteen met een niet nader te ontcijferen inscriptie ("in de gh..") lijkt dit gegeven te bevestigen. Door de stadsuitbreiding van 1659 werd het bolwerk overbodig en nog in datzelfde jaar geslecht. Hierbij verdwenen het bolwerk, de oude Hogewoerdspoort en de buitenpoort.

Volgens de bestekken was het grondvlak van de poort 22 voet 4 duim breed en 24 voet diep (6,7 meter bij 7,2 meter), waarbuiten de pilasters aan beide zijden van de poort 1,5 voet (0,45 meter) uitstaken. De poort was verdeeld in twee gewelfelden, door een boog van elkaar gescheiden en omsloten door muren die 4 voet (= 120 cm) en 4 duim (= 10 cm) dik waren. De doorgang was 10 voet breed (3 meter) en 14 voet hoog (4,20 meter), gemeten tot de aanzet van de boog.

In overeenstemming met de historische gegevens bleek de poort te staan op een constructie van spaarbogen, steunend op een fundering van drie lagen eikenhouten balken. De balken werden ondersteund door eikenhouten heipalen. Tijdens het onderzoek werden de zware balken en heipalen aange troffen. De palen, met een doorsnede van 15 tot 20 cm, en een lengte van 3,4 tot 4,2 meter, stonden op een onderlinge afstand van enkele centimeters

Links: Fragment uit het stadsprospect van Claude Rivet (ca. 1640) van het Hogewoerdsbolwerk. Gemeentearchief Leiden. Rechts: Situatietekening van het (oude) Hogewoerdsbolwerk. De pijl geeft het opgravings-terrein aan. Tekening Van Oerle 1975.

van elkaar. In de basis van de poort zelf werden diverse houten palen aangetroffen die de aanzet vormen van de houten brug die het bolwerk indertijd met de buitengebieden verbond.

Het aangetroffen basement van de poort meet 1,75 meter bij minimaal 3 meter. De fundering is te volgen tot op een diepte van 2,5 tot 3 meter onder het maaiveld en staat onder een hoek van 45 graden ten opzichte van de walmuur. Richting Kraaierbrug werd in het verlengde van de poort opnieuw zwaar muurwerk aangetroffen. Het betrof een deel van het bolwerk dat stamt uit dezelfde periode als de buitenpoort. Dit stuk muurwerk, met een breedte van 1,5 meter, kon over een lengte van 7 meter gevolgd worden, maar loopt mogelijk nog een eind door onder de bestrating en de panden aan het Utrechtse Veer. Ook deze muur was weer gezet op balken en heipalen.

Roomburg (1995)

Het onderzoek richtte zich in eerste instantie op het noordelijke deel van het monument. Alhier werden drie putten opengelegd. De putten lagen in en direct grenzend aan de Corbulogracht. De gracht bleek in de Romeinse tijd voorzien te zijn van een aantal palenrijen, in een poging de wal te beschermen en het kanaal op diepte te houden. Naast de Romeinse beschoeiingen kwamen, tot verbazing en vreugde van de archeologen, verschillende

Roomburg: Beschoeiing van de Corbulogracht. Foto H. Suurmond-van Leeuwen.

vroeg-middeleeuwse rijen naar boven. Door dendrochronologisch onderzoek kon de vroegste middeleeuwse beschoeiing gedateerd worden op 635 n.Chr. Tussen de beschoeiingen was grond gestort met afval uit de beide perioden. Het afvalmateriaal uit de Romeinse tijd bevatte, behalve het nodige inheemse en importaardewerk, kleine gebruiksvoorwerpen en veel metaalresten die duiden op lokale reparatie van militaire uitrustingsstukken. Het afval uit de Middeleeuwen, waaronder veel aardewerk, wijst in de richting van een vroeg-middeleeuwse nederzetting in de directe omgeving van het castellum.

Pieterskerkhof (1995)

Op het Pieterskerkhof werd in “De bocht van Guinée”, aan de koorzijde van de Pieterskerk een nieuw riool gelegd. Dit bood de gelegenheid op deze interessante locatie onderzoek te verrichten naar het kerkhof.

Over een lengte van 46 meter bij gemiddeld 3 meter breedte werd een rioolsleuf aangelegd. De diepte van de sleuf bedroeg maximaal circa 2,5 meter onder het maaiveld. Dieper graven was niet verantwoord in verband met

Pieterskerkhof: skelet uit de "bocht van Guinee". Foto M. Th.R.M. Dolmans, afd. Monumentenzorg Leiden.

verzakkingsgevaar van belendende panden. Het oude kerkhof dat na 1635 niet meer in gebruik was, bleek afgedekt te zijn onder een ophogingslaag van geel zand met puin. Op 1,20 meter onder het maaiveld (+ 0.80 NAP) tekenden zich de eerste graven af, die niet meer in anatomisch verband lagen. Dit was eveneens het geval voor een tweede laag graven. De derde en vierde laag kisten (op 1,80 à 2,20 meter onder het maaiveld) waren vanwege hun diepe ligging onder de grondwaterspiegel nog geheel intact. Deze graven konden redelijk nauwkeurig ingemeten worden, hoewel onder grote tijdsdruk gewerkt moest worden. Het botmateriaal werd per individu verzameld. Het spreekt vanzelf dat in een sleuf van 3 meter breed op een "willekeurige" plaats, met grote regelmaat incomplete graven worden aangetroffen. Het botmateriaal is toch zoveel mogelijk verzameld om het aantal individuen te kunnen tellen.

Op basis van stratigrafie kunnen de oudste graven in de 14de eeuw geplaatst worden. Dit zou betekenen dat het kerkelijk terrein toen al omvangrijker was dan men tot op heden vermoedde. Mogelijk heeft dit consequenties voor de geschatte grootte van de Leidse populatie in die tijd. Het botmateriaal

uit de onderste lagen zal via koolstof-14 gedateerd moeten worden, willen we enige zekerheid omtrent de werkelijke datering van de oudste graven op dit deel van het Pieterskerkhof verkrijgen.

Onder de oudste graven is veel muurwerk uit de 13de eeuw aangetroffen. Het muurwerk bestond uit kloostermoppen (33x15x8 cm). Het betrof onder andere een riool en een overkluizing met een overspanning van circa 90 cm. Mogelijk is hier sprake van een oude uitwatering op de vóór 1388 gedempte Hofgracht. Onder dit muurwerk kwam op - 0.20 NAP een ophogingslaag voor, variërend in dikte, zoals we die kennen van de opgraving in de Breesstraat." Op het Pieterskerkhof is de ophogingslaag wisselend 0,40 tot 0,60 cm dik. Het pakket bestaat uit laagjes schone blauwe klei afgewisseld met twee of drie donkerbruine opgebrachte mestachtige/venige lagen vol met organische resten. Op grond van het erin aanwezige aardewerk (Pingsdorf, Andenne en Paffrath) kunnen de lagen worden gedateerd tussen 1150 en 1275. In de onderste organische laag bevond zich tevens een kleine afvalkuil waaruit veel visresten en een blokje hout met pen/gat verbinding te voorschijn kwamen. Een nadere determinatie moet nog uitsluitsel geven over het slachtafval in de ophogingslaag.

Stevenshofjespolder (1995)

In het kader van bouwplannen ten westen van het A. Korvezeepad werd het overgangsgebied van klei en veen (in de Stevenshofjespolder) bestudeerd. Booronderzoek leverde bewijzen op voor bewoning van het gebied vanaf de Midden-IJzertijd (400-200 v.Chr.). Tijdens de aanleg van rioolsleuven op het bouwterrein kreeg de afdeling Monumentenzorg de mogelijkheid eventuele sporen nader te onderzoeken. Al snel bleek dat het gebied nogal rigoureuus afgekleid was. Her en der had men een "kleidammetje" laten staan, om de gewonnen klei over af te kunnen voeren. Bewoningssporen werden dan ook vooral aangetroffen op plaatsen van de kleidammetjes. De sporen bestonden in de meeste gevallen uit smalle greppeltjes en afvalkuilen. Her en der verspreid werden kleine paalzettingen aangetroffen. Het is duidelijk dat het restanten betreft van een groter bewoningsoppervlak. Er zijn uiteindelijk drie concentraties met materiaal aangetroffen. Twee ervan kunnen in de Midden-IJzertijd gedateerd worden, met een kleine uitloper in de Late-IJzertijd (200 v.Chr.-50 n.Chr.), en een derde concentratie herbergt voornamelijk inheems-Romeins materiaal. Het Midden-IJzertijd materiaal is voor het grootste gedeelte afkomstig uit een kreekvulling. Tussen de grote hoeveelheid (12.500 scherven) aardewerk bevonden zich fragmenten van maalstenen van basaltlava (tefriet) en botfragmenten, afkomstig van rund, everzwijn, paard

en edelhert. Het materiaal is als afval in de kreek gestort. De vondsten maken duidelijk dat landbouw en veeteelt een belangrijke rol hebben gespeeld in deze samenleving. Fragmenten van smeltkroesjes en gietslakken leveren het bewijs dat men zelf het metaal bewerkte. Het aardewerk laat zowel invloeden zien uit Zuid- als Noord-Nederland. Bij de monding van de Rijn is kennelijk sprake van een overgangsgebied van aardewerkinvloeden. De noord-zuid georiënteerde strandwallen vormden een natuurlijke verbinding waarlangs een dergelijke uitwisseling kon plaatsvinden.

Kort Galgewater; Lopsenklooster (1995)

In juli en augustus is onderzoek uitgevoerd op een terrein aan het Kort Galgewater, dat gereed gemaakt moest worden voor nieuwbouw. Het terrein aan de Morsweg was in de Middeleeuwen onderdeel van de “Kleiweg”, tot eind 14de eeuw de verbindingsweg tussen Rijnsburg en Leiden. Een groot gedeelte van het terrein werd begin 15de eeuw in beslag genomen door het klooster Sint Hieronymusdal of Lopsen. Het klooster was in de wijde omgeving bekend om de talloze manuscripten die er geschreven en geïllustreerd werden. De stichtingsdatum ligt vermoedelijk tussen 1395 en 1400. In het klooster huisden de broeders van de derde orde van Sint Franciscus. Omstreeks 1456 sloten zij zich aan bij het kapittel van Windesheim. Een bekende kloosterling is de “chronyckschrijver” Cornelis Aurelius (1460-ca. 1525). Omstreeks 1460 ging het bergafwaarts met het klooster. Het kwam in geldnood

Versierde messchede, gevonden op het terrein van Lopsen. Foto M. Th.R. M. Dolmans, afd. Monumentenzorg Leiden.

en was genoodzaakt een deel van de eigendommen te verkopen. Daarbij behoorden ook de nu onderzochte terreinen aan de Morsweg, die als bouwgrond werden uitgegeven.

Na opheffing van het klooster in 1526 werden de gebouwen tussen 12 december 1572 en 20 januari 1573 gesloopt. Bij de vijfde stadsvergroting in 1611 werd het Lopsenland, zoals het toen werd genoemd, bij de stad getrokken. Al in 1609 was het kloosterterrein hoofdzakelijk verhuurd als raamland voor de textielindustrie. Bij de gronduitgifte van 1611 kwam het overgrote deel van het onderzochte terrein in handen van twee broers, de brouwers Floris en Hendrickvan Swieten. Zij vestigden op deze plaats een bierbrouwerij genaamd "de Hamer".

Om enig inzicht in het terrein te krijgen, werd begonnen met het trekken van een proefsleuf in noord-zuid richting over het midden van het terrein. Uit de profielopbouw bleek dat het terrein gezien van de Rijn in noordelijke richting in een stijgende lijn met klei was opgehoogd. In het zuidelijke gedeelte betrof het gemiddeld een ophoging van 70 cm, in het noordelijke gedeelte liep dit op tot circa 1,5 meter. De vondsten uit de ophogingslaag dateren uit het begin van de 14de eeuw. Een wirwar van greppeltjes werd vermoedelijk in een korte tijd in de eerste ophogingslaag ingegraven. Het terrein is daarna in de 16de eeuw nog eens met klei opgehoogd. Dit kleipakket was vrij schoon. Het werd over het hele terrein afgedekt door een puinlaag van gemiddeld 40 cm. De bovenste laag bestond uit de door de slopers sterk geroerde bovengrond, waarin zich geen duidelijk leesbare bewoningssporen meer bevonden. Een bijzondere groep vondsten lijkt in directe relatie te staan met het klooster Lopsen. Het betreft de zogenaamde pelgrims- en profane insignes. Deze nemen een belangrijk aandeel van de metaalvondsten voor hun rekening. In totaal werden dertien exemplaren en fragmenten aangetroffen. Zij zijn alle te dateren tussen 1300 en 1500. Bij het onderzoek werd een tot nu toe onbekend insigne aangetroffen. Het betreft een zogenaamd heraldisch insigne. Het schild is gedecoreerd met lelies ("fleurs de lis"), wellicht een verwijzing naar het Franse koningshuis.

NOTEN

1. Door de gemeente en de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland is o.a. onderzoek gedaan in de Vestestraat, de Cathrijnestraat en bij het Parmentiercomplex, waarover elders gepubliceerd zal worden.

2. Het onderzoek werd uitgevoerd o.l.v. projectarcheologe mw. J. Dijkstra.

3. Met dank aan R. Lutter van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en D. van der Kooy van AWN.

Herengracht 32-34, Foto J.F. Dröge 1996.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

door

E.J. Veldhuyzen
met enige aanvullingen door J.F. Dröge

Veranderingen in 1994

In de “Pieterswijk” werden in *Breestraut* 24 het voor- en achtervertrek van een moderne aankleding voorzien. Het pand werd in 1768 gebouwd in opdracht van burgemeester Cornelis van Tol en kreeg een rijke Lodewijk XV-inrichting met stucplafonds, schouwpartijen, betimmeringen en een trappenhuis met koepel. Aan het begin van deze eeuw waren de schouwpartijen en betimmeringen reeds uit deze kamers verwijderd. In de vertrekken is de nieuwe ontvangstbalie ondergebracht. De ovale plattegrond en de moderne vormgeving contrasteren sterk met de historische entourage.

Breestraut 109/111, het pand tussen het Penshalpoortje en de hoek van de Pieterskerkchoorsteeg, kreeg een nieuwe winkelpui met reclame. Bij het ontleisteren van de zijgevel in de steeg kwamen in het benedendeel van de gevel de restanten van een vroegere winkelpui in neorenaissancevormen tevoorschijn. Het formaat van de baksteen waarin het bovendee van deze zijgevel was opgetrokken wijst erop dat dit pand in opzet vermoedelijk uit de (late) Middeleeuwen dateert.

De onlangs gerestaureerde Jugendstil-gevel van *Breestraut* 146 (vroeger Haselman & Pander) kreeg op de begane grond een nieuwe toegang naar de daarachter gelegen winkel.

Bij de herinrichting van de winkel van *Breestraut* 154 kreeg het pand een nieuwe winkelpui in historiserende trant die goed aansluit bij de authentieke zandstenen gevel.

Aan het *Gerecht* werd de uit 1605/1656 daterende open galerij van het Gravensteen aan de binnenzijde afgesloten met vensters met roedenverdeling, zodat de erachter gelegen gang beter gebruikt kan worden. Door het donkergrijs schilderen van het houtwerk valt de afsluiting nauwelijks op. Voor de Tweede Wereldoorlog was de galerij op een vergelijkbare manier dichtgezet.

Links Breestraat 24 en rechts de Langebrug. Foto's J.F. Dröge 1996.

In *Gerecht* 8 werd het interieur aan de achterzijde van het pand gewijzigd. De hoofdstructuur van het pand bleef daarbij gehandhaafd. De detonerende vensters op de begane grond kregen een roedenverdeling, waardoor ze beter passen bij de overige vensters in deze gevel.

Aan de *Langebrug* kwam naast bioscoop Trianon een nieuw pand met een moderne gepleisterde gevel met een gebogen dak en een balkon tot stand. Opzet en detaillering laten zien dat bouwen in een historische binnenstad in een eigentijdse vormgeving ook tot positieve resultaten kan leiden.

Bij *Lokhorststraat* 21 werden in de bestaande raamkozijnen ijzeren sierhekjes aangebracht, terwijl het houtwerk in de traditionele kleuren werd geschilderd.

Het eenvoudige woonhuis *Pieterskerkhof* 16 werd geheel gerenoveerd, waarbij een oude bedsteewand op de verdieping gespaard bleef, terwijl de dubbele pakhuisdeuren van de voorgevel vervangen werden door twee ramen en het aardige, origineel 19de-eeuwse snijraam boven de voordeur vervangen werd door een nieuw, algemeen voorkomend model, omdat het deurkozijn verbreed werd.

Voor de *Pieterskerk* was 1994 een belangrijk jaar. Al geruime tijd had men het plan om te komen tot plaatsing van een tweede orgel. Na jaren van

onderzoek en overleg kwam men tot de conclusie dat plaatsing op de hoek van de zuider kruisbeuk en kooromgang de beste was. Deze stemde vrijwel overeen met de plaats van het orgel dat hier hing van 1629 tot 1733, toen het overgeplaatst werd naar de Marekerk waar het nog steeds dienst doet.

Pieterskerkchoorsteeg 4, een pand met een Jugendstil-gevel, kreeg op de begane grond een horecabestemming. De onderpui met gebogen bovenzijde werd daartoe ingrijpend gewijzigd en van een eenvoudige luifel voorzien.

In *Rapenburg* 8 werd in de hal een tocht-pui aangebracht, waarbij de consoles in de open doorgang helaas verdwenen zijn.

In het stadsdeel rond de “Hogewoerd” werd het pandje *St.-Jorissteeg* 17 vrijwel geheel nieuw opgetrokken. De voorganger ter plaatse vormde daarbij het uitgangspunt. Het eenvoudige huisje heeft een witgepleisterde tuitgevel met voegen in blokverband.

In het stadsgebied “Het Hogeland” (de beide Pancraswijken) werd *Groensteeg* 17 gerenoveerd. In de eenvoudige gepleisterde gevel kregen de vensters op de begane grond in de onderramen een vierruits roedenverdeling.

Groensteeg 60 werd gerenoveerd waarbij in de 19de-eeuwse vensters de ontbrekende roedenverdeling werd gecompleteerd. Het bovenlicht boven de voordeur kreeg een ruitvormig snijraam, met daarin de afbeelding van een gans.

Herengracht 32-34, een groot woonhuis met een neorenaissancegevel van architect W.C. Mulder, is geheel gerenoveerd en opgedeeld in twaalf wooneenheden. De nog aanwezige oorspronkelijke keuken met de betegelde wanden ging daarbij verloren.

Van *Herengracht* 56 kreeg de zolder een nieuwe indeling.

In de *Hooglandse Kerk* werd een “winterkerk” gerealiseerd. Tussen de pilaren zijn koven aangebracht met daarin optrekbare warmte-isolerende gordijnen. In het winterseizoen is daardoor in het schip van de kerk een behaaglijke ruimte te maken. In de zomer kunnen de gordijnen worden opgetrokken, waardoor de kerkruimte weer als totaal kan worden ervaren.

Hoogstraat 3 kreeg een ruwhouten winkelpui die het monumentale karakter van het pand ernstig aantast.

Hooigracht 76, een complex, samengesteld huis dat in de kern uit de 17de en 18de eeuw dateert, heeft een statige gepleisterde lijstgevel met empire-vensters en gietijzeren sierhekjes in de kozijnen. Het achterhuis gelijkvloers bevat een oorspronkelijke antieke keuken en op de verdieping een aantal karakteristieke glas-in-loodvensters uit het atelier van Bogtman (Haarlem). Bij een ingrijpende inwendige verbouwing ontstonden vijf appartementen.

Links Haarlemmerstraat 165 en rechts het nieuwe pleintje bij de Pelikaanstraat. Foto's J.F. Dröge 1996.

Aan de achterzijde heeft het pand een grote tuin die tot de Middelweg loopt.

Hooigracht 86 werd eveneens ingrijpend gerenoveerd, waarbij op de begane grond aan de voorzijde twee bedrijfsruimten ontstonden terwijl in de rest van dit monumentale huis zeven wooneenheden zijn ondergebracht. Tijdens de restauratie vond een bouwhistorisch onderzoek plaats waarbij werd vastgesteld dat het tegenwoordige pand uit twee huizen is opgebouwd. Het linker daarvan dateert uit de 17de eeuw. Het rechter pand heeft op de verdieping nog een oorspronkelijk houtskelet met muurstijlen, korbelen en sleutelstukken met peerkraalprofielen en rozetten. Bij het dendrochronologisch onderzoek van het houtskelet en de kap kwam vast te staan dat dit deel van het huidige pand omstreeks 1489 moet zijn gebouwd.

Middelstegracht 17 onderging een inwendige verbouwing. De kap werd daarbij volledig vernieuwd. De gevelindeling op de begane grond bestond uit twee deuren met daartussen een venster. De detaillering van beide vensters in de nieuwe indeling is aan dit oude venster ontleend.

Van Nieuwe *Rijn 62*, het hoekpand aan de Hooigracht, werd de kap geres-taureerd en de zijgevel geschilderd.

Oude Rijn 41, een pand met een gepleisterde gevel, onderging een ingrijpende verbouwing tot woonhuis. Het interieur van het pand bevatte op de

begane grond nog een 15de-eeuwse balkconsole. Bij het slopen van de 17de-eeuwse voorgevel bleek achter het pleisterwerk stervormig siermetselwerk aanwezig. Bij de herbouw is dit in de opnieuw gepleisterde gevel weer zichtbaar gemaakt.

In de stadswijk “Marendorp” kreeg het hoekpand *Donkersteeg 2 / Haarlemmerstraat* een nieuwe winkelpui.

Het een aantal jaren geleden gemoderniseerde naastgelegen pand *Donkersteeg 6* kreeg eveneens een nieuwe pui met gemetselde penanten en samengestelde stalen kolommen.

Haarlemmerstraat 137a kreeg een nieuwe moderne winkelpui.

Haarlemmerstraat 165, een gebouw met twee winkels, bevat de restanten van de vroegere kapel van het St.-Barbaragasthuis, een middeleeuwse instelling waar de behoeftige armen een maaltijd konden krijgen. Op de verdieping bevinden zich de restanten van het middeleeuwse houtskelet. Bij de verbouwing tot Fusteinhal in 1611 kreeg het pand een verdieping. Met weinig respect voor dit historisch karakter onderging dit pand in 1994 een ingrijpende verbouwing, waarbij de balklaag van moer- en kinderbinten en de stenen vloer van de eerste verdieping in het oostelijk deel van het gebouw vrijwel volledig verloren gingen. De aanwezige restanten van een tot de oorspronkelijke opzet behorende zijkapel verdwenen eveneens in de container. Op de begane grond zijn twee winkels ondergebracht, terwijl de verdieping huisvesting biedt aan verschillende kantoorruimten.

In *Haarlemmerstraat 170*, een winkel-woonhuis met een 19de-eeuwse lijstgevel, werden de verdiepingen gerenoveerd en in appartementen onderverdeeld. In de steeg naast het pand kwam een nieuwe toegang tot stand in een geheel moderne vormgeving. Over de steeg is een loopbrug naar het buurpand *Haarlemmerstraat 168* aangebracht. Dit pand werd eveneens gerenoveerd.

De zolder van het woonhuis *Jan Vossensteeg 41* werd voor bewoning geschikt gemaakt, waarbij aan weerszijden van het dakschild twee dakkapellen werden aangebracht.

Aan de oostzijde van de indertijd verbrede *Pelikaanstraat* kwam een nieuw complex tot stand met op de begane grond winkels en op de verdiepingen woningen. Op de hoek met de Haarlemmerstraat ontstond een pleintje met terrasjes.

Vollersgracht 17 werd volledig gerestaureerd, waarbij de begane grond en de verdieping een nieuwe indeling kregen en de kap volledig werd vernieuwd.

In het stadsdeel “De Camp” kregen de panden *Haarlemmerstraat 21-23* nieuwe

onderpuien. Door deze afzonderlijk vorm te geven bleef het verschillende karakter van de gevels van boven tot beneden gehandhaafd.

Van het pand *Haarlemmerstraat 51* werden de verdiepingen geschikt gemaakt voor kamerbewoning.

De twee winkelpanden *Haarlemmerstraat 89* en *91*, het rechter met een klokgevel en het linker met een lijstgevel, kregen beide een nieuwe onderpui. De poging om het verschillende karakter van beide panden ook in de winkelpui tot uiting te brengen is weinig geslaagd te noemen.

Turfmarkt 10, een pand met een monumentale gepleisterde halsgevel uit het midden van de 17de eeuw, werd geheel gerestaureerd. De natuurstenen klauwstukken aan de gevel zijn in zandsteenkleur geschilderd. Vooral vanaf de Beestenmarkt gezien speelt het pand weer een belangrijke rol in de gevelwand van de Turfmarkt.

In de "Academiewijk" werden de verdieping en de zolder van *Groenhazen-gracht 7b / Oude Varkenmarkt 19* gerenoveerd, waarbij op het achterdakschild een dakkapel werd aangebracht, gelijk aan de reeds bestaande op de andere dakschilden.

Kolfmakerssteeg 14-16 werden gerenoveerd, waarbij de gevel van nr. 14 geel werd geschilderd en kunststof raamkozijnen kreeg, terwijl van nr. 16 de 19de-eeuwse lijstgevel steenrood en de houten kozijnen, ramen en deuren in de traditionele kleuren geschilderd werden.

*Vernieuwde Patersbrug.
Foto J.F. Dröge 1996.*

Van *Rapenburg* 35 werden de tweede en derde verdieping heringedeeld en van een verbindingsbouwdeel tussen voor- en achterhuis werd het pannendak verwijderd voor een terras en een nooduitgang.

Rapenburg 53 onderging een algehele restauratie. Aanvankelijk zou het pand in meerdere wooneenheden worden opgedeeld, maar uiteindelijk bleef het gelukkig toch één grote monumentale woning.

Rapenburg 81 en 83 vormden vroeger één pand, maar zijn op een gegeven moment gesplitst in twee woningen. Nu werden ze in nieuwe woonappartementen verdeeld en werden de trappen, waaronder een zeer monumentale trap, met de nodige zorg gewijzigd.

Rapenburg 105 werd geheel gerenoveerd, waarbij een aantal monumentale onderdelen, zoals een marmeren gangvloer, verloren ging.

Over de *Witte Singel* werd de “Patersbrug” vervangen door een nieuwe in de oude, vertrouwde vorm.

In het stadsdeel “Nieuwland” (tussen Vliet en Geregracht) werd *Raamsteeg* 67 op de verdiepingen verbouwd en in appartementen verdeeld, waarbij de detonerende, vlakke gootlijst werd vervangen door een traditionele, geprofileerde kroonlijst.

In het stadsdeel “Noordvest” werd de bakstenen *Marepoortsbrug* geheel gerestaureerd.

Achter molen “De Valk” op de *Molenwerf* verrees een afdak, waaronder een rosmolen werd aangebracht.

Van het museum “De Lakenhal” op *Oude Singel* 32 werd aan de voorgevel het natuursteenwerk in heldere zandsteenkleur geschilderd, terwijl de heraldische wapens werden gepolychromeerd. Inwendig werd de zaal op de tweede verdieping in het oude gebouw, waarin de historische afdeling is gehuisvest, van haar 20ste-eeuwse aankleding ontdaan en kwam het 17de-eeuwse gewelfde plafond met de boogbanden te voorschijn, zodat de zaal weer in oude luister hersteld kon worden.

Oude Singel 84, een pand met een eenvoudige lijstgevel uit 1794, werd geheel inwendig verbouwd en in een aantal wooneenheden onderverdeeld.

Ook in het naastgelegen pand *Oude Singel* 86, een pand blijkens het jaartal op de voorgevel uit 1757, met een gootlijst met mooie rococo consoles, werd geheel gerenoveerd en in appartementen verdeeld.

Van *Oude Singel* 162, een pand met een mooie 19de-eeuwse lijstgevel, werden de kap en de voorgevel geschilderd, zodat de gevel weer een fraai aanzien heeft.

Oude Singel 184 werd gerestaureerd in het kader van een “leerwerk-project”.

In het stadsdeel “Zuid-Rijnevest” (tussen Nieuwe Rijn en Zoeterwoudsesingel) kreeg het hoekpand *Vierde Binnenuestgracht 20a / Rijnstraat* bij de herbouw nieuwe gevels met nieuwe kozijnen, voordeur in de zijgevel en garagedeur in de tuitgevel. Alleen de hoofdvorm van het huisje doet nog aan het voormalige pand denken.

Aan het *Utrechtse Veer* (achter het pand Hogewoerd 144) verdween de oude monumentale, bakstenen muur ter rechterzijde van de voormalige theekoe-pel, waar een namaakantiek hek voor in de plaats kwam.

Buiten de singels werd het gemeentelijk beschermde monument *Gerrit Doustraat 29*, een voormalig winkelwoonhuis, gerenoveerd en in appartementen verdeeld.

Van het Stedelijk Gymnasium aan de *Fruinlaan* werd een groot aantal ijzeren kozijnen vervangen door aluminium. Getracht is zoveel mogelijk het bestaande karakter van de gevels te behouden, maar er is wel enig verschil met het originele werk. Op de zolder van de oostelijke vleugel werden lokalen gecreëerd, waardoor een groot aantal daklichten nodig was.

Hoge Rijndijk 25a / Burggravenlaan, de voormalige Gemeente-HBS, een schepping van de bekende architect Dudok, werd gemoderniseerd, waarbij het karakteristieke, monumentale karakter zoveel mogelijk behouden bleef.

Veranderingen in 1995

In de “Pieterswijk” werden herstellingen verricht en wijzigingen aangebracht aan *Breestraat 15a / Papengracht 2*, een 19de-eeuws complex gebouwd als bedrijfspand ten behoeve van de Leidse likeurstokerij Firma Wilhelm Schüdel & Co. De bovenwoning heeft aan de voorzijde 19de-eeuwse stucplafonds, wandbetimmering, paneeldeuren, tegelwerk en een uitgebouwde erker op de verdieping aan de Papengracht. De verdiepingen werden gerenoveerd en in een achttal wooneenheden verdeeld. De gevels werden gewassen en opnieuw gevoegd, terwijl het houtwerk in de oude kleuren witgeel en groen werd geschilderd. Bij de herindeling van het pand werd het overgrote deel van het originele hout- en stucwerk gespaard. Bij de opvulling van de open ruimte tussen voor- en achterhuis op de verdiepingen ontstond helaas een disharmoniërende pui tussen de bestaande gevels aan de Papengracht.

Het monumentale woonhuis *Breestraat 31* werd in 1742 gebouwd in opdracht van Pieter van Dorp. Het ontwerp was vermoedelijk van de hand van de stadssteenhouwer Jacob van Werven. Achter de zandstenen gevel gaan nog twee in oorsprong middeleeuwse huizen schuil. Tussen 1924 en 1927

werd het complex verbouwd tot bioscooptheater voor negenhonderd bezoekers. Nieuwe exploitanten willen het geheel aanpassen aan de huidige eisen. Als eerste is aan de zijde van de steeg een kleinere tweede filmzaal gereali-seerd. Vervolgens is de grote zaal aan de buitenzijde opgeknapt en werd de gevel aan de zijde van de Breestraat geschilderd.

Van *Nieuwsteeg 2* werd de monumentale tuinmuur aan de zijde van de Nieuwsteeg en het Pieterskerkhof, die door ouderdom en rioleringswerkzaamheden in de Nieuwsteeg grote scheuren vertoonde, gerestaureerd, zodat het karakteristieke straatbeeld hier ter plaatse gehandhaafd bleef.

Van de *Pieterskerk* werd het prachtige, geschilderde houten gewelf van de “Kerkmeesterskamer”, die in de vorige eeuw en tot de jaren zeventig van deze eeuw als vergaderkamer van de kerkvoogdij diende, hersteld (zie artikelen in *Leids Jaarboekje* 1994 en dit jaar). Het hout- en schilderwerk van dit plafond was door lekkages ernstig aangetast. Ook de waardevolle en indrukwekkende perkamenten kerkmeesterslijst aan de wand werd tegen verder verval gerestaureerd.

In *Pieterskerkchoorsteeg 3* werd de winkel verbouwd. Tijdens de verbouwing kwam de oude winkelpui uit het begin van deze eeuw weer te voorschijn en de winkelier was zo wijs deze te behouden.

Rapenburg 40, een van de laatste echte woonhuizen aan deze voorname gracht, werd geheel gerenoveerd en in een aantal wooneenheden verdeeld. Het pand heeft nog veel monumentale elementen als schoorstenen, plafonds, paneeldeuren, een karakteristieke trap enz., die allemaal behouden konden worden. Bij onderzoek kwamen verschillende restanten papierbehang te voorschijn. Het belangrijkste bevond zich in de opkamer rechts: 18de-eeuws Engels behangsel met vogelafbeeldingen.

Schoolsteeg 7, een pand met een 19de-eeuwse gevel, onderging een opknappbeurt. De thans geschilderde gevel maakt een frisse indruk en fleurt dit gedeelte van het aardige steegje op aanvaardbare wijze op.

Schoolsteeg 9, een voormalig pakhuisje, werd tot woning verbouwd, waarbij de grote deuropening van een nieuwe pui met glasdeuren werd voorzien, terwijl het luik in de topgevel door een glasdeur werd vervangen.

Zonneveldstraat 7 onderging een totale, doch sobere restauratie. Het kreeg een nieuwe kap en inwendig werden enige kleine wijzigingen aangebracht.

In het stadsgebied “Het Hogeland” was het Koetshuis, *Burgsteeg 13*, op het Burchtplein door brand ernstig aangetast, waardoor het nodige herstelwerk moest worden verricht. Het interieur werd daarbij gerenoveerd, waarbij helaas het balkenplafond met de muurstijlen niet in de authentieke kleuren werd herschilderd, maar waarbij meer aan de “imitatie-horeca”-smaak werd tege-

moet gekomen. In het middenvenster van de erker (de vroegere volière) werden openslaande glasdeuren met een roedenverdeling aangebracht.

Herengracht 4 werd sober gerenoveerd en op de verdieping beter bewoonbaar gemaakt, terwijl aan de Vestestraat enige bergingen werden gecreëerd.

Herengracht 24, een woonhuis met grote vensters, een statige voordeur met dubbele panelen, een snijraam en deuromlijsting met consoles en een console-kroonlijst, werd gerenoveerd, waarbij de vensters dubbele beglazing kregen, terwijl de vertrekken een opknapbeurt ondergingen.

De kapel van het St. Annahofje (*Hooigracht 9*) kreeg een koperen goot. Dit was nodig, omdat de bakstenen muren ernstig te lijden hadden van het neerdruipende regenwater dat van het leien dak afkwam. Historisch is deze ingreep niet terecht, want vanaf de bouw viel het regenwater rechtstreeks vanaf het dak op de grond. Om verder verval van de gevels te voorkomen is voor deze vrijwel onopvallende oplossing gekozen.

Middelstegracht 83-87/89, het voormalige pand van de indertijd bekende Leidse conservenfabriek Tieleman & Dros, onderging ten behoeve van de huidige functie als multi-bedrijvencomplex enkele ondergeschikte wijzigingen aan indeling, gevels en dakvensters.

Van *Nieuwe Rijn 37* werd het grote te openen raam van de onderpui gewijzigd in een pui met vier harmonica-deuren.

Van *Nieuwe Rijn 61* werd het oude aanzien van een winkelpui teruggebracht.

Vestestraat 33, een achterhuis van *Herengracht 94*, werd verbouwd tot woonhuis met bedrijfsruimte op de begane grond.

In de stadswijk "Marendorp" werd van *Haarlemmerstraat 163*, een pand met een brede gevel die bekroond wordt door een gevellijst met rijkversierde consoles, de winkelpui gewijzigd. De onderpui bleef daarbij een strak en zeer sober modern uiterlijk vertonen.

Van *Oude Rijn 61* werd de voorgevel gerestaureerd en de kap hersteld. Uiterlijk veranderde er dus niets. De voorgevel vertoont een interessante indeling met segmentbogen boven de verdiepingvensters en diagonaal-roeden in de ramen en deuren van de begane grond.

Bij *Oude Rijn 44c/d* werd de oude "Goemoerskamer" van het indertijd omvangrijke complex van het "Huiszittenhuis" afgescheiden en door het maken van een doorbraakverbonden met een winkel in de Haarlemmerstraat (nr. 165). Door deze ingreep is de kenmerkende beslotenheid van dit voorname vertrek (vergaderruimte van het College van Vrouwen-Kraammoeders) met zijn indrukwekkende schouw helaas verloren gegaan.

In de stadswijk "De Camp" werd van *Haarlemmerstraat* 48 (naast de monumentale gevels van het St. Stevenshofje) de winkelpui gedeformeerd tot één groot gat met een kolossale luifel.

Van het complex van winkels en bovenwoningen aan de *Haarlemmerstraat* 69 t/m 73 (indertijd behorend bij het Leidse Volkshuis aan de Apotheekersdijk) werden de woningen gerenoveerd en in nieuwe wooneenheden ingedeeld. Voornamelijk het interieur en de achtergevels ondergingen wijzigingen, die het karakter van dit beschermde monument wel spaarden.

Huurlemmerstruut 68, een winkelwoonhuis, werd geheel gerenoveerd, waarbij de voorgevel in zijn oorspronkelijke staat gehandhaafd bleef.

Ook de panden *Haarlemmerstraat* 70 en 72 werden gerenoveerd. Het eenvoudige, weinig monumentale interieur en de achtergevel verdwenen geheel, terwijl van de voorgevels de vensters op de verdiepingen gespaard bleven. De winkelpuien behielden alleen de oude geprofileerde houten omlijsting; de karakteristieke houten etalageramen, het gebogen glas en de winkeldeuren werden vervangen door een aluminium invulling.

Haarlemmerstraat 74, eveneens een winkelwoonhuis behield alleen zijn voorgevel, al werden de ramen enigszins gewijzigd. De rest van dit monumentale pand ging tegen de vlakte, zij het dat de achtermuur, die resten van de voormalige Vrouwekerk bevatte, gespaard bleef, doch hier en daar doorbroken en verlaagd werd en bovendien door betimmering en bepleisteringen aan het oog onttrokken werd.

In de 'Academiewijk' werd *Groenhazengracht* 21, een eenvoudig woonhuis met gepleisterde tuitgevel, zorgvuldig gerenoveerd, zodat het karakter van dit pand bewaard bleef.

In 1995 kwam de renovatie van het Bethaniëhofje en het Jeruzalemhofje, beide gelegen aan de *Kaiserstraat* 43/49, en van het St. Annahofje aan de *Zegersteeg* 14 tot stand. Deze hofjes waren herbouwd in de 19de eeuw en de eerste helft van deze eeuw en dragen derhalve ook het karakter van die tijd. Veelal werden bij de thans bedoelde renovatie telkens twee woningen aan elkaar verheeld tot voor huidige begrippen beter bewoonbare wooneenheden. Helaas zijn bij deze renovatie de twee enige bewaard gebleven oorspronkelijke woonhuisjes van het Jeruzalemhofje uit de vijftiende eeuw alsnog gesloopt!

Het voormalig Botanisch Laboratorium annex Rijksherbarium aan de *Nonnensteeg* 3, dat in neogotische stijl gebouwd is in de jaren 1904-1908 door architect Jan van Lokhorst, werd ten behoeve van een nieuwe universitaire bestemming inwendig verbouwd, waarbij de karakteristieke elementen van dit interessante gebouw behouden bleven. De stalen ramen werden evenwel

Volmolengracht 6. Foto J.F. Dröge.

op een zo onopvallend mogelijke wijze vervangen door aluminium ramen.

Van Noordeinde 55-57 werden de winkelruimten tot één geheel verbouwd, waarbij de winkelpui van nr. 55 op passende wijze een kleine verandering onderging.

Van het monumentale hoekpand *Rapenburg* 23 kregen de vensters dubbele beglazing, waarvoor het raamhout verzwaard moest worden. Dit is zo onopvallend mogelijk gebeurd.

Ook het achter dit huis opgerichte schoolgebouw uit de dertiger jaren werd gerenoveerd, de binnenplaats volgebouwd, terwijl de gevel aan de Groenhazengracht van nieuwe aluminium ramen, die het oorspronkelijke karakter van de stalen ramen zoveel mogelijk benaderen, werd voorzien.

In het stadsdeel "Nieuwland" kreeg *Garenmarkt* 11 op de zolderverdieping aan de achterzijde een dakterras, zodanig dat de bouwmassa en dakvorm behouden bleven. Vanaf de openbare weg is er niets van te zien.

Van *Korevaarstraat* 30, het voormalige gebouw van de "Coöperatie Vooruit" (broodfabriek "Ceres") werden de voor- en zijgevel gespaard, terwijl de rest van het gebouw geheel werd vernieuwd. De voorgevel is geheel opgeknapt. Als bekroning van dit bouwplan werd de historische reclame op de zijgevel schitterend gerestaureerd.

In het stadsdeel "Noordvest" verrees ter plaatse van het gesloopte monumentale bedrijfspand van "J. Parmentier & Zonen" aan de *Lammermarkt* een nieuw groot woongebouw met bedrijven op de begane grond.

Volmolengracht 6, het vroegere koetshuis van Oude Singel 118, werd geheel

gerenoveerd. De oude grote deuren met de ovale vensters werden daarbij weer in ere hersteld.

Ook het naastgelegen voormalige bedrijfspand *Volmolengracht 8-10* werd gerenoveerd en voor bewoning geschikt gemaakt. Een portiek op een driehoekige plattegrond verlevendigt het geheel van de gevel.

Hiernaast is op *Volmolengracht 12-16* een geheel nieuw woongebouw opgetrokken, weliswaar kleinschalig, maar het rijst net iets teveel boven de andere bebouwing uit, waardoor het zich te overheersend voordoet.

In het gebied bij de Zijlpoort werd op de plek waar vroeger vóór de sanering van de zeventiger jaren een gemeenteschool heeft gestaan, nu een nieuw woonhuis gebouwd: *Zuidsingel 8*. Het is een modern pand, dat door de kleinschaligheid en vormgeving goed past in de historische gevelwanden die dit pand aan weerskanten flankeren.

Tenslotte werd in het stadsgebied “Zuid-Rijnevest” van *Kraaijerstraat 6*, een beeldbepalend pand, de voorgevel gerestaureerd, waarbij op de verdieping zesruits schuiframen in de bestaande kozijnen werden geplaatst, terwijl de ondergevel werd ontleisterd en opnieuw gevoegd en in het venster een negenruits raam werd geplaatst.

BIBLIOGRAFIE VAN LEIDEN EN OMGEVING OVER 1994 EN 1995

Deze bibliografie is wat Leiden betreft ontleend aan die in het Jaarverslag van het Leids Gemeentearchief. Voor de omringende gemeenten werden bovendien titels geleverd door de correspondenten van Hazerswoude en Koudekerk, Hillegom, Oegstgeest, Voorschoten en Warmond.

De hieronder gebruikte afkortingen *D.v.E.* en *G.B.* staan voor *Jaarboek Dirk van Eek-Stichtingen Genealogische Bijdragen Leiden en omgeving (Tijdschrift van de afd. Rijnland van de Nederlandse Genealogische Vereniging)*. Titels uit het *Leids Jaarboekje* zijn hierin niet opgenomen, evenmin uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen.

Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken, zijn alsnog vermeld.

Algemeen

Arends, J. en T. van Duin, *Allemaal Leidenaars. Eén stad, verschillende bewoners. Tien Leidenaars over hun leven en de stad* (Leiden 1994).

Baar, P.J.M. de, *Leiden zo was het. Oude ansichten collectie Th. van Amerongen* (Ruinen 1994).

Hoezo ouwe zeur? *Elf ouderen in Leiden geportretteerd* (Leiden 1993).

Belastinggeschiedenis

Amstel-Horák, M.H.V. van, "De Rijnlandse morgenboeken, een unieke bron uit het pre-kadastrale tijdperk". In: *Holland* 1994, jrg. 26, nr. 2.

Eldermans, H.B., *Transcripties van de 2de Blaffaert van Andries Schot van de geannoteerde goederen binnen en buiten Leiden anno 1573* ('s-Gravenhage 1994).

Kessel, P.W.C. van, "1687 Kohier van de 400e penning van Rijnland". In: *G.B.* 1994, jrg. 9, nr. 1.

Kessel, P.W.C. van, "Rinse penningen, 1625-1669" (vervolg). In: *G.B.* 1995, jrg. 10, nr. 2.

Peltjes, G.J., *Leidse Lasten. Twee belastingkohieren uit 1674* (Leiden 1995).

Prins, B., "Zwammerdam. Honderdste penning 1579". In: *G.B.* 1995, jrg. 10, nr. 6.

Bestuur en politiek

Aken, M. van, *Terug in de tijd. Lijst van raadsleden 1949-1994* (Leiden 1994).

Baar, P.J.M. de, "Het schoutambach Marendorp". In: *Renus* 1994, nr. 4.

Klaaysen, M. en I. Kurz-Pohlmann, *Het Leidse Stedeboek* (Leiden 1993).

Kneefel, Y.M.A., *De zoenprocedures in Leiden tussen de jaren 1370 en 1390* (Leiden 1994).
 Leupen, S.M.C., "De vervuiler betaalt! 'Milieuwetgeving' in middeleeuws Leiden". In: *Fibula* 1994, jrg. 35, nr. 2.
 Noordam, D.J., *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994).
 Prins-de Haan, T.W., "De Leidse Correctieboeken". In: *G.B.* 1994, jrg. 9, nr. 1.
 Roon, E.W.R. van, "De recrutering voor de nationale militie in Zuid-Holland, 1880-1900". In: *Holland* 1994, jrg. 26, nr. 3.
 Veldheer, V., *Kantelend bestuur. Onderzoek naar de ontwikkeling van taken van het lokale bestuur in de periode 1851-1985* (Rijswijk 1994).
 Westra, F., "Jan Pietersz. Dou (1573-1635). Invloedrijk landmeter van Rijnland". In: *Caert-Thresom* 1994, jrg. 13, nr. 2.

Prins-de Haan, T.W., "De Leidse Correctieboeken" (slot). In: *G.B.* 1995, jrg. 10, nr. 5.

Biografie

Mante, W.H.R., "Nieuwe bewoners Johan de Wittstraat 1 en Rijnsburgerweg 169/175". In: *De Raadsheer* 1994, jrg. XVI, juni.
 Smits, J.M., "W.M. d'Ablaing als singulier persoon". In: *Ius Civile* 1993, jrg. 1, nr. 3.
 Duijvenvoorde, M.D. van, "Duijvesteijn: Meer dan 600 jaar geschiedenis. De eerste bewoners en hun familie". In: *Nederlandse Historiën* 1993, jrg. 27, nr. 6.
 Duijvenbode, J. van, "De Leidse familie van Willem Corneliszoon van Duvenbode". In: *De Nederlandsche Leeuw* 1994, jrg. 111, nr. 9-10.
 J. W. Henny een kwart eeuw directeur N.V. "Leidsch Dagblad". 1917-8 november - 1942.
 Sluik, R. en R. Kurpershoek, *Radau, Tatortfoto's Marinus van der Lubbe (1933), Schuldig reizen (1933)* ('s-Gravenhage 1994).
Servaes, Mavy, *De zangeres. Het verhaal van mijn leven*. Met medewerking van Ben Holthuis (Den Haag 1994).
 Havers, E., Pieter Sluijter (1514-1572/73) landmeter-kartograaf te Dordrecht en Leiden (Dordrecht 1994).
 Tol, D. van, "Heer Nicolaas Tol, Hendrik Reiniersz.z., Stichter van de vicarie van St. Jacob de Meerdere, Apostel". In: *Ons Voorgeslacht* 1994, jrg. 49, nr. 451.
Mijn levensloop (Pieter Vreede). Verzorgd door M.W. van Boven, A.M. Fafanie en G.J.W. Steijns (Hilversum 1994).

Geer, L.A.M. van der, *Terug naar Geereijnt* (Palaia Pendeli 1995).
 Engelberts, Th.H.E., *Een Pers uit een vreemd land. Levensschets van Albertus Paulus Hermanus Hotz* (1995).

Boekgeschiedenis

Ahsmann, M.J.A.M., "Bibliotheca E.M. Meijers: een unieke collectie in het Gravensteen te Leiden". In: *Ius Civile* 1994, jrg. 2, nr. 1.
 Feenstra, R., *Philips van Leyden en zijn bibliotheek* (Leiden 1994).

Goinga-van Driel, J., "Een blik op de praktijk van de Nederlandse boekhandel omstreeks 1785: Christoffel Frederik Koenig, uitgever van volksblaadjes, Leiden 1782-1786". In: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw* 1993, jrg. 25, nr. 1.

Valkema Blouw, P., "Willem Silvius, Cristiaen Houweel and anti-Spanish propaganda, 1577 to 1579". In: *Quaerendo* 1994, jrg. 24, nr. 1.

Wit, O. de, "De drukker en uitgever A.W. Sijthoff te Leiden: een innovatief ondernemer in de tweede helft van de 19e eeuw". In: *Holland* 1994, jrg. 26, nr. 4/5.

Bouwgeschiedenis

75 Jaar Federatie van Leidse woningcorporaties 1919-1994. Onder redactie van M. Glaser, M. van Hattem en B. Natter (Leiden 1994).

Baar, P.J.M. de, "Het zuidelijke rioolgemaal aan de Geregracht". In: *Renus* 1994, nr. 1.

Bouwhistorische aantekening. Stedelijk Museum "De Lakenhal": Oude Singel 28-32, Leiden (Leiden 1994).

Bouwhistorisch onderzoek. Oude Singel 84 en 86 Leiden (Leiden 1994).

Budel, H., "Jugendstil in de Morsstraat 2-6". In: *Stielz* 1994, jrg. 5, nr. 4.

Cosijn, M., *Wonen boven winkels* (Leiden 1994).

Dieben, M.A., *Breestraat 125. "Het Gulden Vlies". Een studie naar de bouw- en bewoningsgeschiedenis* (Leiden 1989).

Hillen, Marieke, *Een beeld van baksteen. Leidse bouwkunst 1918-1939* (Leiden 1994).

Kotterman, P.A.F., *Krullen, lijnen en zweepslagen. Jugendstil in Leiden*. Leids Verleden, nr. 3 (Leiden 1994).

Lambrechtsen-van Essen, L.W., *De stadspoorten van Leiden en de stadsbouwmeester Willem van der Helm (ca. 1628-1675)* (Utrecht 1994).

Oude Singel 118. Een restauratie. 1993-1994 (Leiden 1994).

Baar, P.J.M. de en B. Jongerius, "Lege Werfsteeg 10 gaafvoorbeeld van vroeg functionalisme. Taakgroep selectie wil pakhuis behouden". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 1.

Jasperse, N., "Het buitenhuis Oosterhof". In: *Bulletin Vrienden van Diogenes* 1995, nr. 40.

"Franse grandeur in Leiden. Guidici's plannen voor een nieuw academiegebouw". In: *Bulletin Vrienden van Diogenes* 1995, nr. 40.

Geelhoed, L., *Brood & wonen. Koreuaarstraat 30 en omgeving* (Leiden 1995).

Moerman, Ingrid W.L., "Zomerzorg. Van buitenplaats tot befaamd koffiehuis". In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 1995, jrg. 13, nr. 1.

Mulders, R. en E. Wegenaar, "Kort Rapenburg 18 'klein maar markant pandje' ". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 2.

Roelofs, H.J.J. en R.J.F. van Gulick, *De Haagsche Schouwbrug* (Leiden 1995).

Salzmann, W. en R. Verbeek, "Een bodehuis in Leiden". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 3.

Wegenaar, E., "Uniek winkelpand Lammermarkt behouden waard. Nieuwe voordracht taakgroep selectie". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 1.

Weterings, E.J., "D.E. Krantz blikt terug op twintig jaar restaureren". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 3.

Genootschappen

25jaar Rotary Club Leiden Oost. Onder redactie van C. de Graaf, E. Sprey en T. Schelhaas (Leiden 1994).

Herinneringen aan een halve eeuw "Historische Kring" te Leiden. 1942-1992. Onder redactie van M.E.H.N. Mout en G.H.M. Posthumus Meyes (Leiden 1994).

Remmert, D., *Een terugblik op 70 jaar tandheelkunde in de Leidse regio (1924-1994)* (Oegstegeest 1994).

Benschop, A.M., *De eerste honderd jaren. Kroniek van het Leidsch Schaakgenootschap 1895-1995* (Leiden 1995).

Sliggers, B., *De verborgen wereld van de Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869* (Haarlem 1995).

Kerkgeschiedenis

Janssens, R. en C.Ch. Sol, *De Vrijmaking te Leiden. Een episode uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk in de sleutelstad (1940-1946)* (Leiden 1994).

Kessler, H.C., J.F. van Rooijen, A.F. Wennekes en M. van Halem, *Inventarissen van Leidse parochie- en statiearchieven 1650-1987* (Leiden 1994).

Voskuil, B.V., *Joden in Leiden* (Leiden 1994).

Baar, P.J.M. de, *Klops, kosters, grafmakers en ander personeel. Beroepen uitgeoefend in de Pieterskerk in de 17e en 18e eeuw*. Pieterskerklezing nr. 10, 1995.

Faber, D.J., "Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood". In: *D.v.E.* 1995.

Maat, G.J.R., *Graven in de Pieterskerk. Een terugblik op de opgravingen van 1979-1980*. Pieterskerklezing nr. 12, 1995.

Kunstgeschiedenis

Baar, P.J.M. de, "Het ontstaan van de 'Teekenacademie'". In: *Ars Bulletin* 1994, sept. *Het Leidse Prentenkabinet. De geschiedenis van de verzamelingen* (Baarn 1994).

Madou, M.J.H., *Pressbrokat in de Pieterskerk te Leiden*. Pieterskerklezing nr. 5, 1993.

"*Neemt en eet*". *Avondmaal en eucharistie in kunst en kerkhistorisch perspectief* Onder redactie van I. Faber, M. van Rompay-Daniëls en J. Westerman (Leiden/Zoetermeer 1994).

Sluijter, E.J., *De lof der schilderkunst. Over schilderijen van Gerrit Dou (1613-1675) en een traktaat van Philips Angel uit 1642* (Hilversum 1993).

Tekeningen van Ars Aemula Naturae, Leidens oudste tekengenootschap. Onder redactie van J. Schaeps en C. Vogelaar (Leiden 1994).

Moerman, Ingrid W.L., "Avondmaalsilver uit de Leidse kerken". In: *Leids Kerkblad* 1995, jrg. 5, nr. 8.

Letterkunde

- Harberts, M., *Doezamand. Roman (Studentenmilieu jaren vijftig)* (Amsterdam 1994).
- Koppenol, J., *Jan van Hout. Verzen voor de Leidse Loterij en de Rederijkerswedstrijd van 1596* (Soest 1994).
- Koppenol, J., "Jan van Hout. Jan van Houts spel van Heer Feit en Vrouw Slinger". In: *De nieuwe taalgids* 1994, jrg. 87, nr. 4.
- Koppenol, J., "Roem zonder rijm. Maurits verheerlijkt in het Onrijmich Vreuchdenliedt van Jan van Hout (1594)". In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, deel 111, nr. 1.
- Vlist, E.T. van der, "Nieuwe fragmenten van 'Die Dietsche Doctrinale' ". In: *Millennium, Tijdschrift voor Middeleeuwse studies* 1995, jrg. 9, nr. 2.

Onderwijs en wetenschap

- In strijd met de tijd. Leidse historici aan het woord. *Leidschrift* 1994, nr. 3 (themanummer).
- Stomp, T., "Emilie Knappert, portret van een School". *Geschreven ter gelegenheid van het tweede lustrum. Emilie Knappert Scholengemeenschap* (Leiden 1994).
- Wolf, T. van der, *Louise, een beeld van een meid. Louise de Coligny SG Leiden 1881-1992* (1994).
- Nolen, J., *Inventaris van het archief van de Universiteitsraad der Rijksuniversiteit Leiden (1967) 1971-1989* (Leiden 1995).
- Otterspeer, W., *Bolland. Een biografie* (Amsterdam 1995).
- Strien, K. van, "A medical student at Leiden and Paris. William Sinclair 1736/1738". In: *Proceedings Royal College of Physicians Edenborough* 1995, dl. 25.
- Strien, K. van, "Sir John Suckling in Holland". In: *English Studies* 1995, jrg. 76, nr. 5.

Pilgrim Fathers

- Kirk-Smith, H., *William Brewster, "The Father of New England". His life and times 1567-1644* (Boston 1992).
- Mayflower families through five generations. Volume VII, Family Peter Brown*, by Robert S. Wakefield (1992).
- Trap, H.J., *En zij werden tot een groot volk. Roman over de Pilgrimfathers* (Kampen 1994).
- Baar, P.J.M. de, "Leidse nakomelingen van Pilgrimfathers". In: *G.B.* 1995, jrg. 10, nr. 7.
- Roon, A. van, *De preken- en catechisatiebundel van Hugh Goodyear* (Aberystwyth 1995).

Sociaal-economische geschiedenis

- 50 Leidsche Meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief* (Leiden 1994).

Baan, E. de, *Goed garen. Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden* (Leiden 1994).

Boone, M., H. Brand, W. Prevenier, "Revendications salariales et conjuncture economique: Les salaires de foulons a Gand et a Leyde au XVe siècle". In: *Studia Historica Oeconomica. Liber Amicorum Herman van der Wee* (Leuven 1993).

Deijk, F. van, "Een ooggetuige van belang? Isaac Claeszoon Swanenburg en zijn weergave van de Leidse saaiproductie". In: *Textielhistorische Bijdragen* 1993, nr. 33.

Fangmann, E., "Voormalige Parley Wolspinnerij verdwijnt van Schelpenkade". In: *Stielz* 1994, jrg. 5, nr. 3.

Frijns, A., "De ommekeer van het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht". In: *D.v.E.* 1994.

Hulshof, M., "Om het gemeyne welvaren behoeff". *Regelgeving ten aanzien van het leefmilieu in Gouda, Haarlem en Leiden vanaf ca. 1400 tot 1700* (Amsterdam 1994).

Moor, G. de, "De Antwerpenaar Hendrik 11 Hendriksz. van Etten (1544-1622); een vluchteling die remigreerde". In: *D.v.E.* 1994.

Noordam, D.J., "Marriagepatterns of patricians in Leiden. Sixteenth to nineteenth century". In: *Economic and social history in The Netherlands* 1993, vol. V.

Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, "De Oranjerij van 1887 en 1889". In: *D.v.E.* 1994.

Pot, G.P.M., *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994).

Slangen, J. en E. van der Vlist, " 'De eerste tik op mijn neus'. Jeugdherinneringen van Isaac Baart". In: *D.v.E.* 1994.

Smit, C., "Actie of onderzoek? De activiteiten van de Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid en de Hervormde Diaconie tegen kinderarbeid". In: *D.v.E.* 1994.

Swart, S., "*Wellevenkunst*". *Emilie Charlotte Knappert (1860-1962) en volksopvoeding: Haar denken, inspiratiebronnen en haar werk in het Leidsche Volkshuis 1899-1915* (Amsterdam 1994).

Tjalsma, H.D., "Textielnijverheid en de modernisering van gezins- en huishoudensstructuur in stad en platteland in de 18e en 19e eeuw". In: *Het platteland in de veranderende wereld. Opstellen aangeboden aan prof. dr. H. de Vries* (Hilversum 1994).

Voort, B. van der, "Geschiedenis van de Rex-bioscoop". In: *D.v.E.* 1994.

Weerts, A., *Wezenzorg in Nederland. Het Leidse Heilige Geest Arme Wees- en Kinderhuis, in de 2e helft van de 19e eeuw* (Leiden 1993).

Weterings, E.J., "Banketbakkerstraditie Bogaards eindigt na 135 jaar". In: *Stielz* 1994, jrg. 5, nr. 4.

Weterings, E.J., "Bij het verdwijnen van 'De Landbouw' ". In: *Stielz* 1994, jrg. 5, nr. 2.

Baar, P.J.M. de, "Hoe Leidse ambtenaren in 1944 aan hun winterwortelen kwamen". In: *D.v.E.* 1995.

Baar, P.J.M. de, "Leiden, stad van vluchtelingen". In: *Historisch Tijdschrift Holland* 1995, jrg 27, nr. 4/5.

Frijns, A., "Wie wel en wie niet?" *Leidse wezen naar de koloniën Frederiksoord en Veenhuizen, 1821-1869*. In: *D.v.E.* 1995.

Hoeven, E. van der, *Chronologie van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij te Leiden* (1995).

Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, "Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865". In: *D.v.E.* 1995.

Sluiter, R.G.H., *Oud, afgesloofd, behoeftig en arm. Bejaardenzorg in Leiden in de achttiende eeuw* (Leiden 1995).

Weterings, E.J., "Sancta Veronica 1929-1970". In: *D.v.E.* 1995.

Weterings, E.J., "Herinneringen van mevrouw E.Ph. Aalders. Bij de onthulling van de Parmentier gedenksteen". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 3.

Weterings, E.J., "Manufacturen en tapijtenmagazijn Groenoord". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 2.

Weterings, E.J. en N. Bavelaar, "Boekbinder van Welzen laatste der Mohicanen". In: *Stielz* 1995, jrg. 6, nr. 1.

Tweede Wereldoorlog

Flu, P.K., *Henry Flu. Silbertanne* (Rotterdam 1994).

Flu, P.K., *Prof. dr. P.C. Flu. Dagboeken* (Rotterdam z.j.)

Geus, M. de, *Opa, vertel eens over het verzet en de oorlog in Leiden. Verslag aan zijn kleinkinderen door W. de Geus* (Leiden 1994).

Goudriaan, B., *Leiden in de Tweede Wereldoorlog van dag tot dag. Een kroniek van 10 mei 1940 tot 15 augustus 1945* (Leiden 1995).

Goudriaan, B., *Het Leidse literaire leven tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 1995).

Wijk, C. van, *Mijn werk in de Nederlandse Verzetsorganisatie "Strijdend Nederland"* (z.p. z.j.)

Overige

Baar, P.J.M. de, "Dakpannen in Leiden". In: *Renus* 1994, nr. 2.

Budel, H., "Drentse bodem bewaart historische Leidse merkloden. Collectie aan Stiel geschonken". In: *Stielz* 1994, jrg. 5, nr. 2.

Groenesteeg, *geschiedenis van een begraafplaats*. Onder redactie van Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (Utrecht 1994).

Haan, P. den, P. Kann, *Zucht om zich te oefenen in de lieflijke zangkunst: componist Christian Friedrich Ruppe, een Leids wezenkoor en de "Kerstmuziek 1796"* (1994).

Haan, S.W.M.A. den, "Een reis Leiden-Zierikzee en vice-versa in 1657". In: *Mededelingenblad Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland* 1994, jrg. 31, nr. 80.

Leyden, W.K. van, *Goeie Mie of de Leidsche gifmengster*. Heruitgave van de editie 1935 in oorspronkelijke spelling. Voorzien van voorwoord en commentaar door Ingrid W.L. Moerman (Leiden 1994).

Rooseboom, H., "P.J. Kaiser, of: het gebruik van de fotografie in de sterrenkunde, 1839-1880". In: *Bulletin van het Rijksmuseum* 1994, jrg. 42, nr. 3.

Wandelen met Boerhaave in en om Leiden. Redactie A.M. Luyendijk-Elshout e.a. (Leiden 1994).

Bordewijk, C. en J. Moes, *Van bioscoopkwaad tot cultuurgoed. Honderd jaar film in Leiden* (Utrecht 1995).

Luchtmans, J., *Reis naar Engeland in 1772* (Leiden 1995).

Ouden, C. den, *Toch gaan we ieder jaar weer mee! 75 jaar LCKV jeugdvakanties 1920-1995* (Leiden 1995).

Smits, J.M., *Een juridische wandeling door Leiden* (Leiden 1995).

Tram in beeld. Een fotoreportage van de tram in de regio Leiden (Katwijk 1995).

Wiersinga, J., *Lijnen in het landschap. De geschiedenis van het transport rond Leiden*. Leids Verleden, nr. 6 (Leiden 1995).

Omringende gemeenten

Amsterdam, H. van, *Rond de bollen. Een terugblik op ... Sassenheim* (1994).

Beek, W. van, *De parochie van de St. Jacobus de Meerdere 1893-1993 Oude Wetering*.

Beenakker, J.J.J.M., *De Duin- en Bollenstreek beschreven. Een handleiding voor cultuurhistorisch onderzoek en een overzicht van publikaties tot en met december 1993* (Lisse 1994).

Boer, J.F. de, *"Vredenhoef", voormalige buitenplaats te Voorschoten* (Lisse 1994).

Bolten, J., e.a., *De ruïne van Rijnsburg in prent en tekening. 1600-1812*. Catalogus van de tentoonstelling in Museum De Lakenhal (1994).

Bijl, L. van der, *Dorp in oorlog. Voorschoten 1940-1945* (Katwijk 1994).

Dort, R. van en B. Driessen, *Oegstgeest in bange dagen. 1940-1945* (Oegstgeest 1994).

Duivenvoorden, J.J., "Kohier van het familiegeld (1673) Van Noortwijck, Noortwick op Zee, Langevelth, Offem en Noordwijckerhout". In: *Ons Voorgeslacht* 1994, jrg. 49, nr. 454

Hoed, P.J. den, "Uit het archief van het Groene Kerkje te Oegstgeest". In: *G.B.* 1994, nr. 6.

Ingen Schenau, A.L. van, *Van Galgewater tot Poelmeer. Meer dan 100 jaar zwemgeschiedenis in Oegstgeest* (Oegstgeest 1994).

Kroon, C., *Bibliografie van Leimuiden en Rijnsaterwoude* (Hazerswoude 1993).

Kroon, C., *Het mysterie Holtlant* (Hazerswoude 1994).

Moor, G. de, "De controverse tussen Jan van Noortich tot Noortigerhout en Ewout Willemsz. Bartoen". In: *Ons Voorgeslacht* 1994, jrg. 49, nr. 454.

Moor, G. de, "Het Cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst en de familie Van Baaxen". In: *De Nederlandsche Leeuw* 1994, jrg. 111, nr. 46.

Moor, G. de, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994).

Moor, G. de en G. Vermeer, "De kerk van het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) bij Noordwijkerhout". In: *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 1994, nr. 38.

Poel, Th.J. van der, "Trouwboek van de parochie Rijpwetering/Oud-Ade, 1667-1715. (Berustend op de R.K. Pastorie te Rijpwetering)". In: *G.B.* 1994, nr. 2.

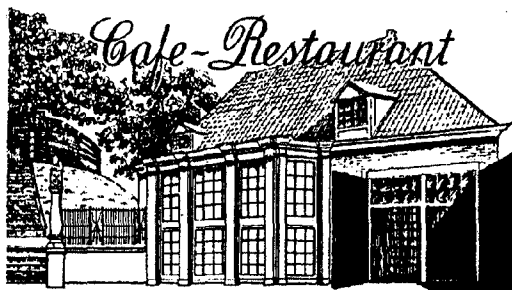
Punt-van den Berg, G.B.W., *Inventaris van het archief van de gemeentepolitie van Katwijk gevormd onder beheer van de gemeentesecretaris 1918-1993* (Katwijk 1994).

Rijnbeek, Ko, *Beinsdorp... van eiland naar voorportaal* (Nieuw-Vennep 1987).

- Zandbergen, G., *Rijnsburg portret van een dorp* (Amsterdam 1994).
- Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in *Spaarndam en Halfweg*. Van beveiliging naar beheersing. Onder redactie van L.A.M. Giebels (Leiden 1994).
- Amsterdam, H. van en P. van der Voort, *Bollenstreek in oorlogstijd 1940-1945* (Sassenheim 1995).
- Baart, J.J., *Kroniek van Zoeterwoude* (Zoeterwoude 1995).
- Het Doeskwartier. Een buurt met geschiedenis* (Leiderdorp 1995).
- Graaf, H. de, *Koudekerk aan den Rijn 1940-1945. Van bombardement tot bevrijding* (Koudekerk aan den Rijn 1995).
- Hazenberg, F.R., *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog* (Wassenaar 1995).
- Hoeven, E. van der, *Erwtensoepe & ballotage. 75 jaar traditie en folklore bij St. Hubertus* (Voorhout 1995).
- Hoeven, G. van der, *IJschub Zoeterwoude 100 jaar* (Zoeterwoude 1995).
- Katwijk in de schilderkunst* (Katwijk 1995).
- Sloof, J.H.M., *Inventaris van de polderarchieven van de voormalige polderafdelingen Middengeest en Zuidgeest 1611-1978 (1984)* (Leiden 1995).

ADVERTENTIES

Het centrale nummer voor het melden van storingen is voor het hele leveringsgebied: 06-0677.

KOETSUIS
de "Burcht"
LEIDEN

- * Gezellig terras / open haard
- * Brasseriekaart
- * Dagschotels en Pannekoecken
- * Keuzemenu's, v.a. 2 gangen
- * A la carte
- * Burggravenzaal voor gezelschappen vanaf 20-200 gasten
- * Dagelijks open vanaf 12.00 uur
- * Burgsteeg 13, 2312 JR Leiden
tel. 071 - 5121688,
fax 071 - 5143445

architektenburo
ir. Boudewijn Veldman

Vollersgracht 23

2312 VK Leiden

telefoon 071 - 5130028

restaurantie

-

nieuwbouw

verbouwingen

restauranties:

Bank van Lening / Van der Speckhof / Maria van Jessekerk
Delft / Nieuwe Rijn 74 / Oude Rijn 100-102 / Jean
Michelhof / huize St. Maarten / hoek Volmolengracht -
Oude Singel / Utrechtse Veer 20 / gemeentetoren
Aalsmeer / Gerecht 10 / Stadhuis Delft / Toren Oude
Kerk Delft?

Schitterend mooi Leiden,

en dat willen we graag zo houden.

Het is daarom ook niet zomaar dat u op de mooiste gracht
van Nederland onze naam tegenkomt.

BURGY Bouwbedrijf, een middelgroot bouwbedrijf met een uitstekende reputatie op restauratie-gebied, heeft zich ontwikkeld van een voornamelijk lokaal werkend restauratie-bedrijf tot een gespecialiseerde aannemer, met een gezonde omzetstijging als gevolg. In de laatste hoedanigheid voert het bedrijf een grote variëteit van projecten

uit waar het traditioneel vakmanschap, uiteraard in combinatie met de heden ten dage gestelde eisen, nog een absolute voorwaarde is om tot een goed eindresultaat te komen. Vanuit een nieuw bedrijfspand zet een jong team samen met 50 medewerkers de traditie voort die sinds 1933 is opgebouwd.

BURGY Bouwbedrijf

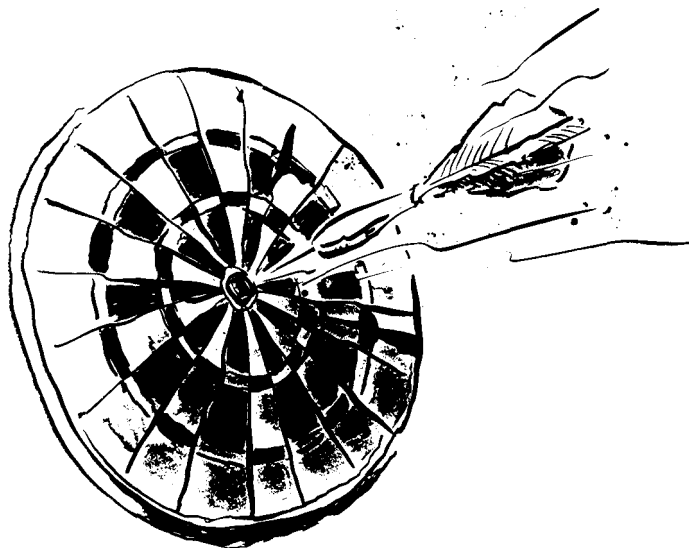
Amphoraweg

2332 ED Leiden

Telefoon 07 5 322 405

Fax 071 5318907

ONZE BENADERING

DELOITTE & TOUCHE

Van uw financieel-zakelijke dienstverleners verwacht u vanzelfsprekend dat ze denken en handelen zoals u. Alert, slagvaardig en vooral inventief. Want op standaardoplossingen zit u niet te wachten. U verwacht maatwerkadviezen.

Onze accountants, belastingadviseurs en management consultants opereren vanuit ruim 50 vestigingen, verspreid over het hele land. Uw adviseur zit dus altijd dichtbij. Wat niet wegneemt

dat hij of zij gebruik maakt van de verzamelde kennis en ervaring van de gehele organisatie. En van de expertise van ons internationale netwerk Deloitte Touche Tohmatsu International.

Voor meer informatie over de adviezen van onze accountants, belastingadviseurs en management consultants, neemt u contact op met Deloitte & Touche, Kanaalpark 143, 2321 JV Leiden, tel. 071-5352352.

Deloitte &
Touche

De andere manier van werken

ACCOUNTANTS

BELASTINGADVISEURS

MANAGEMENT

CONSULTANTS

management koo
rechten muzi
kinderboeken cor
geneeskunde f
psychologie soci
woordenboeken
politiek dans g
literatuur reizen
flora & fauna arc
taal rechten

100.000 titels **in voorraad**

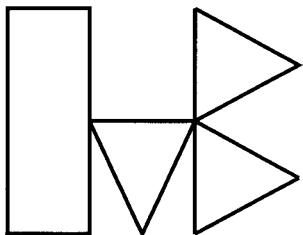
**In het hart
van Leiden vindt u
één van de grootste
boekhandels
van Nederland.**

enboeken humor
chiedenis taal
reizen exact
itectuur kunst
ent kookboeken
muziek hobby
computerboeken
tmde economie
sociologie taal
s geschiedenis

Boekhandel Kooyker

Breestraat 93, Leiden Telefoon (071) 516 05 00

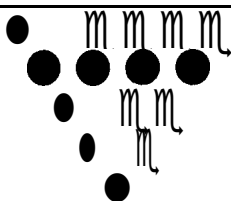
henny boesten

architecte BNA
interieurarchitecte BNI

buro:

veursestraatweg 90 - 2265 ce leidschendam
tel. 070 - 3204104 / fax 070 - 3175182

nieuwbouw - afbouw
renovatie - verbouw
kleuradvies - interieurontwerp
woonhuizen - stadsinvulling
kantoren - scholen - kerken
winkels - utiliteitsbouw
projekten in gezondheidszorg

Ruime sortering wijnen
uit 5 werelddelen.

Noordman wijn

winkel: Haagweg 59
232 1 AA Leiden
Tel.011 - 5310419

RESTAURANT **FABERS**

geopend vanaf 17.00 uur
op zondag gesloten
lunch op afspraak

KLOKSTEEG 13
2311 SK LEIDEN 071 - 5124012

opent de juiste deuren voor u

NVM

Fick Makelaardij B.V.

Doezastraat 21

Postbus 2138

2301 CC Leiden

Telefoon 071 - 512 00 06

Fax 071 - 514 14 50

BOUWEN MET HUURMAN. DAAR KOMT IETS MOOIS VAN.

Huurman / Leiden B.V.
Rooseveltstraat 36, 2321 B M Leiden

Telefoon: 071 - 576 93 41
Vraag naar de heer J. Hopman

LAAN VAN MEERDERVOORT 558-A (bij het Lijsterbesplein)
TELEFOON 070 - 361.46.46

Pasteur Reizen

VOOR U HET VERTROUWDE ADRES

WIJ VERZORGEN VOOR U:

**** DAGTOCHTEN**

**** VERHUUR VAN LUXE TOURINGCARS**

voor elk gezelschap maken wij een programma op maat

**** VAKANTIEREIZEN IN BINNEN- EN BUITENLAND**

per vliegtuig, bus, boot, trein en eigen auto

Architektenbureau
Bob C. van Beek B.V.

Koetshuis „Rhyneest”
Rhyneesterstraatweg 9a
2342 AN Oegstgeest
Telefoon (071) 515 38 94
Telefax (071) 515 53 81

Recent opgeleverd / in uitvoering:

Leiden : le fase Museum De Lakenhal
Rapenburg 40 en Rapenburg 53
Moerkapelle : N.H. kerk
Oegstgeest : Kasteel Endegeest
‘s-Graveland : Buitenplaats Jagtlust
Reeuwijk : N.H. kerk
Krimpen a/d IJssel : Toren van de N.H. kerk
Nieuwkoop : Toren van het vm. Regthuys
Driebruggen : Zuidkade 2
en vele anderen.

Generale Bank

Doezastraat 1 - 2301 ED Leiden - Telefoon 071 - 5131641
Of bel gratis 06-0724. 7 dagen per week, 24 uur per dag bereikbaar

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW ● RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEMINGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 LEIDEN
TEL. 071-222919

LEIDENAARS WORDEN ER BETER VAN

Wilt u weten hoe u er beter van kan worden, belt u dan naar onderstaande telefoonnummers. Onze medewerk(st) geven u graag informatie over de mogelijkheden. De informatienummers zijn bereikbaar van maandag tot en met vrijdag van 08.00 tot 18.00 uur.

Tel.: (071) 5 357 575

- Wettelijke ziektekostenverzekering
- Aanvullende verzekering

Tel.: (071) 5 244 200

- Particuliere ziektekostenverzekering
- Reisverzekering
- Schadeverzekering
- Levensverzekering
- Overige verzekeringen

Verzekeringswinkel:

Leiden, Korevaarstraat 2, maandag t/m vrijdag 09.00 • 18.00 uur, donderdag 18.30 • 21.00 uur

Postadres: Zorg en Zekerheid, Postbus 400, 2300 AK LEIDEN

 Zorg en Zekerheid
Dat wil toch iedereen

DE AUTEURS

Ir. L. Barendregt is stadsingenieur van de gemeente Leiden.

Karel Bostoën is docent Nederlandse letterkunde 1500-1800 aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Dr. A.M. Coebergh van den Braak is oud-rector van het Stedelijk Gymnasium.

Prof. dr. A.E. Cohen is oud-hoogleraar in de geschiedenis van de middeleeuwen van de Rijksuniversiteit van Leiden.

Drs. M.Th.R.M. Dolmans is stadsarcheoloog van Leiden.

Drs. J.F. Dröge is werkzaam als zelfstandig bouwhistoricus.

Prof. dr. C. Willemijn Fock is hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

S.W.M.A. den Haan is adjunct-archivaris van het Streekarchivariaat Schouwen-Duiveland.

Dr. Christine Kooi is Assistant Professor aan de Louisiana State University. Zij promoveerde op dit onderwerp aan de universiteit van Yale (USA).

E.E.A. van der Kuyl is als projectarcheoloog werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

Drs. R.G.H. Sluijter is historicus en als beurspromovendus werkzaam bij het Academisch Historisch Museum.

J.H. van der Steen was van 1952-1955 als etaleur werkzaam bij V&D. Daarna werkte hij bij de afdeling publiciteit van de Sikkens Lakfabrieken te Sassenheim.

Dr. C.D. van Strien is leraar Engels aan het Vlietlandcollege te Leiden.

C.H. Vedder Christiaanse was de zoon van drogist C. Christiaanse. Hij is overleden in 1995.

E.J. Veldhuyzen is werkzaam bij de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Leiden.

Mw. dr. Kitty Zijlmans is universitair docent moderne beeldende kunst aan de Vakgroep Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit van Leiden.

Voor de richtlijnen voor publicatie in het *Leids Jaarboekje* kan men zich wenden tot de redactieleden (vermeld op blz. 7).

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud Leiden	6
Bestuur en commissies	6
Correspondenten in Rijnland	9
Jaarrekening 1995	10
Verslag van de Vereniging Oud Leiden over 1995	12
De Huizingaplaquette. Toespraak door prof. dr. A.E. Cohen bij de onthulling	20
De stad als gedicht	26
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 1995	37
In memoriam Leonardus Cornelis Josephus Roozen	46
In memoriam Nico van der Horst	49
In memoriam Herman Diederiks	52
In memoriam Anna Johanna Versprille	55
 A.M. Coebergh van den Braak, <i>Schut, zijn leven en zijn werken</i>	62
Christine Kooi, <i>Onder "de tyrannie der Calvinisten": De eerste decennia van de Lutherse gemeente in Leiden</i>	86
Karel Bostoën , <i>Van de Rijn naar de Mooirivier. Boeken uit de bibliotheek van Jan van Hout</i>	103
C. Willemijn Fock , <i>De kerkmeesterskamer in de Pieterskerk. Een aanvulling</i>	114
C.D. van Strien, <i>Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700 (deel II)</i>	126
L. Barendregt, <i>Het model van Van der Paauw. Een Leids waterloopkundig model voor de waterverversing in Leiden in het begin van de 19de eeuw</i>	149
C.H. Vedder Christiaanse, <i>Een bijzondere gaper. De eerste elektrische lichtreclame in Leiden ?</i>	166
J.H. van der Steen, <i>De grootste winkel van Leiden</i>	171
Ronald Sluijter , <i>De kaart van Leiden en de stadsheerlijkheden uit 1649</i>	189
S.W.M.A. den Haan, <i>"Om Turxse boonen te leggen". De Zoeterwoudse tuin van Jan <i>Hubrecht</i></i>	196
 M.Th.R.M. Dolmans en E.E.A. van der Kuijl, <i>Archeologische kroniek</i>	221
E.J. Veldhuyzen, <i>De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht</i>	234
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 1994 en 1995</i>	248
 Advertenties	257
De auteurs	269